

М. Абдураззоқова

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЖАҲОН ТАРИХИ

маърузалар тўплами

**«УЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ»
ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 2000**

Абдураззоқова М. А.

XX аср иккинчи ярми жаҳон тарихи: Маърузалар тўплами. — Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2000. — 272 б.

Ушбу китобда муаллифнинг XX асрнинг иккинчи ярми жаҳон тарихи бўйича маърузалари жамланган. Маърузаларда айрим хорижий мамлакатларнинг XX асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиши жараёни баён этилган. Халқаро муносабатлар ривожланиши ҳамда Ғарб ва Шарқ мамлакатлари тараққиёти кўриб чиқилган.

Ихтисоси мамлакатшунослик бўлган муаллифнинг бу асари АҚШ Таълим ва маданий алоқалар бюроси грантига сазовор бўлган.

Маърузалар тўплами талабаларга, аспирантларга ва жаҳон тарихи борасида тадқиқот олиб борувчи мутахассисларга мўлжалланган.

ББК 63.3(0)6

Тақризчилар — тарих фанлари доктори *А. М. Косимов*,
тарих фанлари доктори *М. М. Кутина*.

4306020600

ISBN 5—89890—016—0

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2000 й.

© М. Абдураззоқова, 2000 й.

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин олди. Энди халқимиз учун тарихий йўл бошланди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов айтганидек: «биз ...мустақил тараққиёт йилларида тўплаган тажрибамизга таяниб, ҳаётимизни янгилаш ва ислоҳ қилиш йўлида давлат ва жамият қурилишининг энг асосий мақсад ва вазифаларини... аниқлаб олмоғимиз зарур».¹ Бутун дунё ҳамжамияти билан муваффақиятли ҳамкорлик қилиш орқалигина шу йўлдан бориб, эзгу мақсадларга эришиш мумкин. Марказий Осиёни ядро қуролидан холи зонага айлантириш, террорчилик ва экстремистликка қарши кураш, Афғонистон можаросини бартараф этиш ҳақида БМТ томонидан расмий ҳужжат сифатида тан олинган «Тошкент декларацияси» каби Ўзбекистоннинг бир қанча кенг миқёсли сиёсий ташаббуслари ва бошқа соҳаларда сарфлаб келаётган куч-ғайратлари ҳозирги пайтга келиб жаҳон жамоатчилиги кўз ўнгида Ўзбекистон ташқи сиёсатининг ўзига хос обрў-эътиборини шакллантирди.

Ҳозирги дунё жуда мураккаб ва кўп қиёфалидир. Бутун дунё билан муваффақиятли ҳамкорлик қилиш учун илғор давлатларнинг муаммоларини, улар босиб ўтган йўлни, уларнинг тарихий тажрибасини билиш, инсоният тўплаган билим ва тажрибадан ялпи манфаат йўлида фойдалана олиш лозим. Республикамиз Президенти таъкидлаганидек, «Ўзбекистон бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида орттирилган жамики яхши ва фойдали ишлардан республика шароитига мослаб фойдаланади, албатта».

Энг янги тарих — жаҳон тарихининг ҳозирги замонга келиб тақаладиган қисмидир. Биз яшаган ҳар бир кун

¹ И. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 7-бет.

антик ёки ўрта асрлар тарихига эмас, балки энг янги тарихга қўшилади. Тарихнинг хусусияти ҳам шундан иборат: унинг поёни йўқ. Унинг бошқа бир хусусияти шундан иборатки, у янги тарихнинг бир қисмидир. Янги тарих билан энг янги тарих ўртасида, айтайлик, антик давр билан ўрта асрчилик ўртасидаги каби тафовут йўқ.

20-асрда дунёда жуда катта ўзгаришлар содир бўлди. Бу ўзгаришларнинг миқёслари ва теранлиги жаҳон тарихида ҳали кўрилмаган эди. Хўш, натижада бизнинг дунё яхшироқ бўлиб қолдимми? Адолатлироқ ва демократикроқ бўлиб қолганлиги аниқ. Турмуш даражаси ошди, одамларнинг умри узайди, кишилар эркинроқ бўлиб қолди. Сиёсий тузумлар ўзгарди. Дунё давлатларининг кўпчилиги республикага айланди, айрим монархияларда подшоҳ ва қироллар мавжуд бўлса ҳам, улар мамлакатни идора қилмайдилар.

20-асрнинг кўпчилик қисми биринчи жаҳон урушидан бошланган зажирсимон воқеаларнинг ҳалқаларини эслатади. Бу уруш иккинчи жаҳон урушига замин яратди, ундан кейин «совуқ уруш» — икки давлат: собиқ СССР билан АҚШ ўртасида жаҳон миқёсида тинкани қуритувчи мухолифлик бошланиб, аср охирига келгандагина барҳам топди. Дунёда рўй берган ана шу барча можаролар инсоният тарихига чинакам жаҳоншумул шакл-шамойил бахш этди. Тарих ягона ва бўлинмасдир — энг янги тарихнинг энг муҳим хусусияти ҳам мана шундан иборат.

Айни шу можаролар қурол-яроғларни мислсиз такомиллаштириш учун шароит яратди, оқибат натижада ўта даҳшатли ракета-ядро қуроли пайдо бўлишига олиб келди. Бу қурол айрим кишилар, халқлар, давлатларнинг эмас, бутун инсониятни ҳам йўқ қилиб ташлашга қодирдир. Бу ҳам энг янги тарихнинг яна бир хусусиятидир. Мазкур можаролар ва даҳшатли хавф-хатарлар инсоннинг ўз атрофидаги муҳитни такомиллаштиришга интилишини кучайтирди. Дастлабки самолётлар училини кўрган киши инсоннинг ойга қўнишигача яшаб келганини тасаввур қилиб кўринг.

Тобора кўпроқ вайронгарчилик келтирувчи қурол-яроғлар ва ҳарбий можароларнинг оммавий тус олиши 20-асрни тарихнинг энг қонли асрига айлантди. Илгари ҳеч қачон урушларда бу қадар кўп одам қурбон бўлмаган эди, ижтимоий, миллий ва давлатлараро можаролар ҳеч қачон бу қадар шиддатли тус олмаган эди.

Инсон ўзи яратган қуроллардан бу қадар шафқатсизларча фойдаланиши 20-аср тарихининг яна бир қиррасини кўрсатади. Шу қадар мислсиз қудратни юзага келтирган инсоният бундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга қодир эмаслиги эса тарихнинг ўта буюк зиддиятидир.

20-аср инсониятнинг янги сифатга ўтиш асридир. Табиий интиҳосига етаётган 20-асрнинг қиёфаси ана шундай. Унинг тарихини англашга интилиб, биз ҳозирги аҳволни ўрганиш орқали унинг келажаги пардасини кўтаришга ва унинг даъватларига тайёр туришга ҳаракат қиламиз.

Ушбу қўлланма — 20-аср иккинчи ярми энг янги тарихига оид маърузалар мажмуидан иборат бўлиб, муаллифнинг дунёдаги бир қанча давлатлар тарихига оид мавжуд материалларни эълон қилиш йўлидаги биринчи уринишидир. Нашр ҳажми чекланганлиги сабабли баъзи бир давлатлар, воқеалар ва муаммоларни унга киритишнинг иложи бўлмади ва муаллиф келгусида мазкур камчиликни тўлдириш имкониятини топишга умид қилади.

ДУНЕ ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИДАН КЕЙИН

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ НАТИЖАСИДА ХАЛҚАРО АҲВОЛДА СОДИР БУЛГАН ЎЗГАРИШЛАР

2-жаҳон урушининг бевосита натижасида жаҳон майдонида кучларнинг янгича жойлашуви вужудга келди. «Рим-Берлин-Токио ўқи» мамлакатлари, яъни Италия, Германия, Япония ва уларга қўшилган давлатлар ҳудудларини гитлерчиларга қарши иттифоқчи давлатларнинг қўшинлари эгаллади. Жаҳон урушини бошлаган асосий тажовузкор фашистик тузумлар тор-мор этилди. Шундан сўнг гитлерчиларга қарши иттифоқчи давлатлар — АҚШ, собиқ СССР, Буюк Британия, Франция ва бошқа давлатларнинг манфаатлари устунликка эришди. Улар орасидаги муносабатлар эса Европада ҳам, бутун дунёда ҳам урушдан кейинги реал воқеликни белгилаб берди. 1945 йил кузидан бошлаб гитлерчиларга қарши иттифоқ ичида нифоқ чиқиб, жаҳон сиёсатида устунликни қўлга киритиш учун ўзаро кураш авж ола бошлади, бунга муҳим масалаларга турлича ёндашув ва ташқи сиёсий йўналишлар сабаб бўлганди. Бир томондан, собиқ СССР ва унинг раҳбарлари совет армиясининг ҳарбий ютуқларидан ва фашистларга Қаршилик кўрсатиш ҳаракатидан фойдаланиб, Европа ва Осиёда «жаҳон пролетар инқилоби»ни жадаллаштириш ҳамда социализмнинг сталинча моделини экспорт қилишга уринди. Иккинчи томондан, етакчи ғарб давлатлари — АҚШ, Буюк Британия ва Франция Европада ҳамда бутун дунёда раҳнамоликни даъво қилиб чиқди. Шу билан бирга улар Европа халқларига ўз мамлакатларини тиклаш ва мустақилликка эришишда, демократик эркинликларни қўлга киритишда мадад кўрсатишга интилди.

Гитлерчиларга қарши иттифоқ ичидаги зиддиятлар, урушдан кейинги муаммоларни ҳал этишга қарама-қар-

ши ёндашувлар (бунга 1917 йилда Россияда бўлган октябрь тўнтариши замин яратганди) оқибатида «социалистик лагеръ» ва «капиталистик дунё» деб аталган бир-бирига мутлақо душман бўлган ҳарбий-сиёсий кучлар вужудга келди. Европада ва умуман дунёда ўн йилликлар давом этган бўлиниш пайдо бўлди. Дунё яхлитлигининг бузилиши тобора кучайиб, ўзаро қарши туриш, «совуқ уруш», қуролланиш пойгаси бошланди. Иккинчи жаҳон уруши ўзидан кейинги бутун халқаро вазиятни кескин ўзгартириб, давлатлараро муносабатларнинг қутбларга ажралишига сабаб бўлди ва XX аср 40-йилларининг 2-ярмида бир-бирига қарши икки системани вужудга келтирдик, улар ўртасидаги кураш қирқ йилдан зиёд вақт давом этиб, инсоният тақдирини белгилаб берди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг тузилиши

Янги универсал халқаро ташкилотни тузиш ҳақидаги қарор гитлерчиларга қарши иттифоқчи давлат бошлиқлари (СССРдан — Сталин, АҚШдан — Рузвельт, Буюк Британиядан — Черчилль)нинг 1945 йил 4—11 февралда бўлиб ўтган Ялта (Қрим) конференциясида қабул қилинган эди. Мақсад — жаҳоннинг ҳар бир минтақасида уруш чиқиши хавфининг олдини олиш ва давлатлараро ҳамкорликни ривожлантириш эди. Мазкур масалага оид аниқ таклифлар СССР, АҚШ, Буюк Британия вакиллариининг Думбартон-Окс (АҚШ)да 1944 йил 21 август — 28 ноябрда ўтказилган конференциясида ишлаб чиқилган эди. Айни шу конференция БМТнинг асосий фаолият қондалари, унинг тузилиши ва вазифаларини белгилаб берган эди. Ялта конференциясида Рузвельт билан Черчилль Украина ва Белоруссиянинг БМТ асосчи давлатлари сифатида БМТда қатнашишига розилик билдиришди. Гитлерчиларга қарши иттифоқ раҳбарлари янги халқаро ташкилот — БМТ Уставини ишлаб чиқиш учун 1945 йил 25 апрелида Сан-Франциско шаҳрида (АҚШ) БМТ конференциясини чақиришга қарор қилдилар.

БМТни тузишга бағишланган таъсис конференцияси 1945 йил 25 апрелдан 26 июнга қадар бўлиб ўтди. Конференция ишида 50 мамлакатдан борган делегациялар: 282 вакил ва 1,5 минг ёрдамчи ходим иштирок этди. Конференция очилишида гитлерчиларга қарши ит-

тифоққа аъзо бўлган етакчи давлатларнинг ташқи ишлар вазирлари — В. Молотов (СССР), Э. Иден (Буюк Британия), Г. Стеттинус (АҚШ) ҳозир бўлди. Кун тартибидаги ягона масала БМТ Уставини ишлаб чиқишдан иборат эди. 7 ялпи мажлис ўтказилиб, комиссия иши эса 2 ой давом этди.

БМТ Устави 1945 йил 24 октябрдан расмий равишда кучга кирди. Айни шу сана БМТ тузилган кун ҳисобланади. БМТ Уставига биноан қуйидагилар ташкилотнинг асосий таркибий қисмлари саналади: Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашлар, Васийлик Кенгаши, Халқаро Суд ва Котибият. Котибият ишига БМТ Бош котиби раҳбарлик қилади. БМТ Бош котиби БМТ Бош Ассамблеясида Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига биноан сайланади. Бош котиб БМТнинг Халқаро суддан ташқари барча тузилмалари ишида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлиб, вазифаси тегишли ишларни мувофиқлаштириб боришдан иборатдир. Бош Ассамблеядан кейин БМТнинг энг обрўли органи БМТ Хавфсизлик Кенгашидир. БМТ Уставига биноан, Ер юзидаги халқлар ўртасида тинчликни сақлаш учун асосий масъулият айни шу Кенгаш зиммасига юклатилган. Хавфсизлик Кенгаши 15 аъзо: 5 доимий ва 10 муваққат аъзодан иборат ва муваққат аъзолар БМТ Бош Ассамблеясида 2 йил муддатга сайланади. БМТ Уставига кўра, БМТ тузилаётган пайтда дунёда энг обрўли саналган мамлакатлар Хавфсизлик Кенгашида доимий вакилликка эга. Дунё тарихшунослигида уларга нисбатан «буюк давлатлар» атамаси қўлланилади. Мазкур Кенгашнинг ҳар бир доимий аъзоси ўзининг манфаатларига мос келмайдиган қарорга «вето» қўйиш, яъни шу қарорни ўтказмаслик ҳуқуқига эга. Гап шундаки, Хавфсизлик Кенгашининг қарорлари доимий аъзоларнинг яқдиллиги қондасига биноан қабул қилинади ва бу қарорларни БМТ барча аъзолари бажаришга мажбурдир.

Хавфсизлик кенгаши фаолиятининг ташкилий тузилиши Миллатлар Иттифоқи фаолиятига ўхшаш тарзда ишлаб чиқилган. Миллатлар Иттифоқи Европада биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари оралиғида фаолият кўрсатган ташкилот бўлиб, БМТнинг ўтмишдоши ҳисобланади. Аммо Миллатлар Иттифоқи 2-жаҳон урушининг олдини ололмади. Бунинг сабаби аввало шунда эдики, мазкур Иттифоқ мажлисларида «буюк давлатлар» оддий арифметик кўпчилик қондасидан ўз ғаразли мақ-

садларини кўзлаб фойдаланишганди. Овоз беришда ютказган мамлакатлар учун Миллатлар Иттифоқидан ташқарида фаолият юритишдан бошқа имконият йўқ эди. Худди шу боисдан Миллатлар Иттифоқига АҚШ кирмаган, Германия билан Италия ўз ихтиёри билан унинг таркибидан чиққан эди. СССР Миллатлар Иттифоқига 1934 йилда қабул қилинган, бироқ 1939 йил декабридаёқ СССР-Финляндия можараси туфайли иттифоқ таркибидан чиқариб юборилган эди.

Шу боисдан АҚШ, СССР ва Буюк Британия раҳбарлари ўтмишнинг юқоридаги каби маълум оқибатларидан қутулиш мақсадида Ялта конференцияси давомидаёқ БМТ Хавфсизлик Кенгашида овоз бериш тартиби масаласида ўзаро келишиб олишган эди. Бинобарин Хавфсизлик Кенгаши халқлар ўртасида тинчликни сақлаш юзасидан зиммасига катта масъулият юкланган асосий орган бўлиши назарда тутилган эди. Шу сабабли ҳам Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзолари, яъни беш буюк давлат (СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция ва Хитой) нинг тинчлик ва хавфсизлик масалалари бўйича овоз беришда яқдиллик қондаси тасдиқланди. Ваҳоланки, Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзоларининг яқдиллик қондасида ҳам жиддий нуқсон бор эди. Хусусан, «совуқ уруш» даврида (1946—1975, 1979—1985 йилларда) СССР билан АҚШнинг бир-бирига қарама-қарши туриши туфайли Хавфсизлик Кенгаши ва БМТнинг ҳам фаолияти муайян даражада фалажланиб қолди, натижада кўпгина маҳаллий тўқнашувлардан қутулишга муваффақ бўлинмади.

БМТ янги жаҳон урушининг олдини олишдан ташқари Ер юзининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва экологик жиҳатдан ривожланишига ҳам ҳаракат қилмоқда. 1946 йилдан бошлаб Париж шаҳрида (Франция) БМТнинг алоҳида ихтисослашган органи — ЮНЕСКО (БМТнинг Таълим, фан, маданият масалалари бўйича ташкилоти) фаолият юритмоқда ва жаҳон маданияти ёдгорликларини сақлаб қолиш учун фаол курашмоқда. Дунёда инсонпарварлик ва демократия ғояларининг ёйилишига кўмаклашишга интилиб, БМТ Бош Ассамблеяси 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясини қабул қилди. Муқаддимда айтилганидек, мазкур Декларация «Ер юзидаги ҳамма халқлар ва барча давлатлар бажаришга интилиши лозим бўлган топшириқ сифатида» қабул этилди. Бу ҳужжатда ҳар бир инсоннинг ирқи, ранги, жинси, дини, сиёсий эътиқоди, мил-

лати ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, яшаш, эркинлик, хусусий мулкка эгалик қилиш, шахс дахлсизлиги ва бошқа ҳуқуқлари эълон қилинади. БМТнинг Женева шаҳрида (Швейцария) доимий ишловчи ташкилоти — Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси айти шу Инсон ҳуқуқлари декларациясининг моддаларига амал қилади.

Ҳозирги вақтда жаҳондаги 188 давлат Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоси ҳисобланади.

БМТнинг Сан-Франциско шаҳридаги таъсис конференцияси давом этаётган вақтда Халқаро Суд ҳам таъсис қилинганди. Унинг мақоми 1945 йил апрелида Вашингтон шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти юристлари кенгашида белгиланди.

Халқаро трибуналлар

Собиқ СССР, АҚШ ва Буюк Британия ҳукуматлари 1943 йил 30 октябрь Москва декларациясидаёқ огоҳлантирган эдиларки, «содир этилаётган ваҳшийликлар учун масъул бўлган ёки уларда ихтиёрий равишда иштирок этаётган офицерлар, аскарлар ва нацистлар партиясининг аъзолари «ўзлари қабиҳ ишларни бажарган мамлакатларга жўнатилади, токи улар шу мамлакатларнинг қонунига биноан суд қилиниб, жазолансин». Иттифоқчиларнинг ҳукуматлари «учинчи рейх»нинг жиноятчи раҳбарларини адолатли тарзда жазолашга қатъий қарор қилганликлари 1945 йилги Потсдам битимларида ҳам тасдиқланди. Уларда, жумладан, бундай дейилади: «Ҳарбий жиноятчилар, ваҳшийликларни келтириб чиқарган, оқибати ваҳшийликлар ёки ҳарбий жиноятлар билан тугаган нацистлар тадбирларини режалаштиришда ёхуд амалга оширишда қатнашган кимсалар қамоққа олиниб, судга тортилиши шарт».

СССР, АҚШ, Англия ва Франция Москва декларацияси ва Потсдам битимлари асосида 1945 йил 8 августда Лондонда «Рим-Берлин-Токио ўқи» иттифоқига аъзо бўлган Европа мамлакатларининг асосий ҳарбий жиноятчиларини суд орқали таъқиб қилиш ва жазолаш ҳақидаги битимга имзо чекдилар. Бу битимда жиноятлари муайян географик жой билан боғланмаган асосий ҳарбий жиноятчиларни суд қилиш учун халқаро ҳарбий трибунал таъсис этиш кўзда тутилган эди. Бошқа жиноятчиларга нисбатан уларнинг жинойи ишини Москва декларациясида қайд этилган ҳудудий судда кўриш

принципи, яъни нацист жиноятчиларни ўзлари жиноят қилган мамлакатларда суд қилиш қондасини қўлланишга қарор қилинди.

Асосий ҳарбий жаллодлар устидан Халқаро суд жа- раёнининг бошланғич тарихи шундай. У Нюрнберг шаҳ- рида 1945 йил 20 ноябрдан 1946 йил 1 октябрга қадар да- вом этди. «Учинчи рейх»нинг 24 собиқ бошлиғи, Гит- лернинг ваҳшиёна ғояларини амалга оширишда қатнаш- ган сафдошлари судга тортилди. Нюрнбергдаги судла- нувчилар курсисида нацистлар тузумининг деярли бар- ча бўғинлари: гитлерчилар Германиясининг асосий пар- тия ва давлат раҳбарлари (Геринг, Гесс, Фрик), нацист- лар дипломатиясининг асосий раҳбарлари (Риббентроп, Нейрат, Пален), вермахтнинг олий қўмондонлари (Кей- тель, Дениц, Редер, Йодль), агрессив урушни тайёр- лашдаги иқтисодий ва молиявий штаб (Шахт, Крупп, Функ, Шпеер), гитлерчилар босиб олган ҳудудларни бошқарган кимсалар (Франк, Розенберг, Зейс-Инкварт), «учинчи империя» жазо органларининг бошлиқлари (Калтенбрунер) ва ҳоказолар ўтиришарди.

Халқаро ҳарбий трибунал таркиби қуйидагилардан иборат эди: СССРдан — Олий суд раисининг ўринбоса- ри, адлия генерал-майори И. Т. Никитченко, АҚШдан — Олий суд аъзоси Ф. Баддл, Буюк Британиядан — Олий суд аъзоси Ж. Лоуренс, Франциядан — ҳуқуқ про- фессори Донедеье де Фабр. Буюк Британия судьяси Жеф- фри Лоуренс трибунал раиси этиб сайланди. Айбловчи- лар қуйидагилардан иборат эди: СССРдан — Украина ССР прокурори Р. А. Руденко, АҚШ дан — Олий суд аъзоси Р. Жексон, Буюк Британиядан — Бош прокурор Х. Шоукросс, Франциядан — адлия вазири де Монтон, у истеъфога чиққач — Шампетье де Риб. Судланувчи- ларни 25 немис адвокати ёқлади.

Гитлерчи бошлиқларга уч асосий модда бўйича айб эълон қилинди:

А) тинчликка қарши жиноятлар — халқаро шартно- ма ва битимларни бузган ҳолда босқинчилик урушини режалаш, тайёрлаш, бошлаш ва олиб бориш;

Б) уруш қонунлари ва одатларини бузиш, вақ- тинча босиб олинган ҳудудларда қилинган ҳарбий жи- ноятлар: фуқаро аҳолини ўлдириш, азоблаш, қулликка солиш, ҳарбийларни азоблаш ҳамда жамоат ва хусусий мулкни талон-торож этиш;

В) инсонийликка қарши жиноятлар: уруш пайтигача

ва уруш пайтида одам ўлдириш, қирғин қилиш, қуллик-ка солиш ҳамда фуқаро аҳолига нисбатан бошқа шафқатсизликлар қилиш.

Айблов ҳужжатида ҳам гитлерчилар Германиясининг қуйидаги гуруҳлари ва ташкилотларини жиноятчи деб тан олиш талаб қилинган эди:

Империя вазирлар маҳкамаси;

Фашистлар партиясининг раҳбар таркиби;

Фашистлар партиясининг қўриқчи отрядлари (СС), жумладан, Хавфсизлик хизмати (СД);

Давлат махфий полицияси (гестапо);

Фашистлар партиясининг ҳужумчи отрядлари (СА);

Германия ҳарбий кучлари (ОКВ)нинг бош штаби ва олий қўмондонлари.

Халқаро ҳарбий трибуналнинг 403 суд мажлиси ўтказилди. Унда 116 гувоҳ ва 19 судланувчи сўроқ қилинди. Суд бир неча минг ҳужжатни ўрганиб чиқди.

1946 йил 30 сентябрь — 1 октябрида халқаро ҳарбий трибуналнинг ҳукми ўқиб эшиттирилди. Суд 12 судланувчи — Геринг, Риббентроп, Кейтель, Калтенбрунер, Розенберг, Франк, Фрик, Зейс-Инкварт, Штрейхер, Заукель, Иодль, Борманни (сиртдан) осиб ўлдириш орқали ўлим жазосига; Гесс, Функ ва Редерни — умрбод; Шпрах ва Шпеерни — 20 йиллик, Ҳейратни — 15 йиллик, Деницни — 10 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилди. АҚШ, Англия, Франция судьялари Шахт, Папен ва Фричени оқлаб, овоз беришди. Суд пайтидаёқ судланувчи Крупп тузалмас касал деб тан олинди ва суд қилинмади. Трибунал барча фашистик ташкилотлар ва гуруҳларни жиноятчи деб эълон этди, аммо Ғарб судьяларининг кўпчилиги овози билан трибунал фашистлар партиясининг ҳужумчи отрядлари (СА), империянинг вазирлар маҳкамаси, Германия қуроли кучлари (ОКВ) бош штаби ва олий қўмондонларини жиноятчи деб тан олмади.

Халқаро ҳарбий трибуналнинг Совет Иттифоқи номидан қатнашган аъзоси — адлия генерал-майори Н. Т. Никитченко ҳукмнинг Шахт, Папен ва Фричени оқлаш ҳақидаги қисмига, ўлим жазосига лойиқ Гессга адолатсиз равишда юмшоқ жазо берилган қисмига, шунингдек суднинг юқорида тилга олинган ташкилотларни жиноятчи деб тан олишдан воз кечганлигига норози эканини трибуналга билдирди.

1946 йил 16 октябрда Нюрнберг турма биносида ўлимга ҳукм этилган 10 жиноятчига нисбатан ҳукм ижро қилинди. Геринг ўзи ўтирган камерада қатлдан уч

соат илгари цианли калий ичиб, ўзини ўзи ўлдирди. Судланган Борман қидириб топилмади. Иттифоқ назорат кенгаши узоқ муддатга ҳукм қилинганлар учун жазони ўташ жойи этиб Берлиндаги Шпандау турмасини белгилади.

Фашист жиноятчиларни аниқлаш ва жазолаш иши шу кунларга қадар давом этмоқда. 1968 йил 26 ноябрда БМТ Бош Ассамблеяси ҳарбий жиноятчилар ва инсониятга қарши жиноят қилган шахсларга нисбатан жазо муддати ўтиб кетиши борасидаги қонда қўлланмаслиги тўғрисидаги халқаро конвенцияни қабул қилди. Шпандау турмасининг охириги тутқуни Р. Гесс эди, у 1987 йилда ўлгандан сўнг турма ёпилди.

Милитаристлар Японияси узил-кесил тор-мор қилинганидан кейин, БМТ япон ҳарбий жиноятчилари устидан аёвсиз суд ўтказиш зарурлиги ҳақида бир неча бор баёнот берди. Япониянинг сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги хужжатга тўққиз давлат (СССР, АҚШ, Буюк Британия, Хитой, Франция, Австралия, Канада, Янги Зеландия, Голландия) вакили имзо чекди. Шундан сўнг улар ўртасида музокара ўтказилиб, қуйидагилар белгиланди:

Халқаро ҳарбий трибунал Токиода асосий япон ҳарбий жиноятчиларини суд қилади. Судни таъсис этиш ишларини расмийлаштириш вазифаси Иттифоқчи давлатларнинг Узоқ Шарқдаги қўшинлари бош қўмондони Д. Макартур зиммасига юкланади.

1946 йил 19 январда Макартур махсус хитобнома буйруқ чиқариб, шу орқали Узоқ Шарқ учун Халқаро ҳарбий трибунал ташкилотини расмийлаштирди. 1946 йил 26 апрелида унинг Устави ҳам тасдиқланди.

Трибунал таркибига дастлаб юқорида эслатилган 9 давлат вакиллари кирди. Кейинчалик уларга Ҳиндистон ва Филиппин вакиллари қўшилди. Токио суд жараёнида қатнашувчи мамлакатлар сони ўн биттага етди. Трибунал раиси қилиб Австралия вакили — Квинсленд Олий судининг раиси сэр Уильям Уэбб тайинланди. СССРдан трибунал ишида СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси С. А. Голунский ва 3-тоифа адлия давлат маслаҳатчиси А. Н. Васильев иштирок этди.

Япония асосий ҳарбий жиноятчиларини 90дан ортиқ адвокат ҳимоя қилди. Нюрнбергдаги судда судланувчиларни фақат немис адвокатлари ҳимоя қилган эди. Бундан фарқли ўлароқ, Токио суд жараёнида бир неча ўн

америкалик адвокат қатнашди, улар АҚШдан давлат ҳисобига махсус йўлланган эди.

Трибуналнинг биринчи мажлиси 1946 йил 3 майда Япония собиқ ҳарбий вазирлиги биносида очилди. Тодзио, Хиранума, Хирота, Мацуока, Араки, Окава, Итагаки, Умэдзу ва милитаристик Япониянинг бошқа олий мансабдорлари, жами 28 киши айбланувчилар қора курсисидан жой олди.

Барча ишлар судда пухта кўриб чиқилганидан кейин, 1948 йил 4 ноябрида трибунал ҳукми эълон қилишга киришди. Ҳукм машинкада ёзилган 1214 саҳифадан иборат бўлиб, 12 ноябрга қадар ўқилди. Судланувчилардан бирортаси ҳам оқланмади. Барча 25 жиноятчи айблов ҳужжатининг ҳамма моддалари бўйича айбдор деб топилди. Судланувчилар Мацуока ва Нагано суд жараёни пайтида ўлди. Судланувчи Окава ғайришуурий ҳолатга тушиб қолганлиги сабабли суддан озод этилди. Трибунал судланганлардан еттитаси — Тодзио, Итагаки, Хирота, Мацуока, Доихара, Кимура, Мутони осиб ўлдириш орқали ўлим жазосига ҳукм қилди. Судланувчи Тогони 20 йил, судланувчи Маморунни 7 йил озодликдан маҳрум этишга, қолган 16 судланувчи умрбод қамоқ жазосига ҳукм этилди. 22 декабрдан 23 декабрга ўтар кечаси Иттифоқ кенгаши аъзолари ҳозир бўлиб, Токиодаги Сугамо турма ҳовлисида етти ҳарбий жиноятчи устидан чиқарилган ҳукм ижро этилди.

Нюрнберг ва Токио трибуналлари чиқарган ҳукмлар бутун дунёда тарихий жиҳатдан муҳим ва адолатли интиқом сифатида қабул қилинди. Иккинчи жаҳон уруши даврида жиноят қилганларни аниқлаш ва жазолаш ишлари бизнинг кунларда ҳам давом этмоқда.

Германиянинг собиқ иттифоқдошлари билан сулҳ битимлари

Италия, Япония, Болгария, Венгрия, Руминия ва Финляндия иккинчи жаҳон урушида Германиянинг иттифоқчилари бўлган эди. Гитлерчиларга қарши иттифоқчи давлатлар бошлиқларининг Потсдам конференциясида янги халқаро орган — Ташқи ишлар вазирларининг кенгаши (ТИВК) тузилди ва унинг таркибига СССР, Буюк Британия, Франция, АҚШ ва Хитой вакиллари кирди. Мазкур кенгаш мағлуб давлатлар билан сулҳ битимларининг шартларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиши зарур эди. ТИВК-

нинг Лондон (1945 йил 11 сентябрь — 2 октябрь) ва Москва (1945 йил 16—26 декабрь) шаҳарларида бўлиб ўтган икки сессиясида урушдан кейин юзага келган масалаларни тинч йўл билан ҳал қилиш бўйича дастлабки ишлар бажарилди. Германиянинг Европадаги иттифоқчилари (Италия, Руминия, Венгрия, Болгария, Финляндия) ва алоҳида Япония учун сулҳ битимларининг лоїиҳаларини махсус равишда ишлаб чиқишга қарор қилинди. Мазкур мамлакатлар билан сулҳ битимлари тузиш учун юридик шартлар 1946 йилда ўтказилган Париж тинчлик конференциясида ишлаб чиқилди. Анжуман ишида қуролли кучлари иккинчи жаҳон урушида фаол қатнашган 21 мамлакат: СССР, АҚШ, Буюк Британия, Австралия, Бельгия, Белоруссия, Бирма, Греция, Жанубий Африка иттифоқи, Канада, Нидерландия, Норвегия, Польша, Украина, Франция, Хитой, Чехословакия, Эфиопия, Югославия, Янги Зеландия, Ҳиндистон делегациялари иштирок этди. Ундан ташқари, Париж конференциясига ўзларини қизиқтирган масалалар юзасидан ўз фикрларини билдириш учун 7 мамлакат—Австрия, Албания, Миср, Ироқ, Куба, Мексика, Эрон вакиллари таклиф этилди. Сулҳ битимларига имзо чеккан бошқа беш давлат вакиллари ҳам ўз нуқтаи назарларини баён этишлари учун анжуманга таклиф қилинди.

1947 йил 10 февралда Италия, Болгария, Венгрия, Руминия, Финляндия билан сулҳ шартномалари имзоланиб, 1947 йил 15 сентябрдан эътиборан кучга кирди. Барча битимлар бир хил тоифада тузилган бўлиб, бошланғич қисмида тегишли давлатларнинг фашистик давлатлар тарафида туриб, урушда иштирок қилгани эслатилади, улар билан уруш ҳолати тўхтатилгани эълон этилиб, уларнинг БМТга қабул қилиш тўғрисидаги илтимосини иттифоқчи давлатларнинг қўллаб-қувватлаш мажбурияти баён этилади.

Ҳудудларга оид қарорларда фашистлар блоки Европа харитасини қайтадан тузиш борасида амалга оширган ишлари бекор қилинди ва давлатларнинг урушдан аввалги чегаралари бир оз ўзгаришлар билан қайта тикланди. Италия чегаралари Франция ва Югославия фойдасига қисман ўзгартирилди. Совет Иттифоқига Бессарабиянинг қайтарилгани ва Шимолий Буковина берилгани тасдиқланди. Совет Иттифоқи-Финляндия чегараси (у 1940 йил 12 мартда СССР билан Финляндия ўртасида тузилган сулҳ битими билан белгиланган эди) тасдиқланди. 1944 йил 19 сентябрдаги сулҳ шартларига

биноан Печенег (Петсамо) вилояти Совет Иттифоқиға қайтарилди. Жанубий Дуброжа ҳудуди Болгарияға ўтганлиги тасдиқ қилинди.

Сиёсий қарорлар Болгария, Венгрия, Италия, Руминия ва Финляндия зиммасига ўз фуқаролари учун асосий ҳуқуқлар ва эркинликларни таъминлаш, фашистик ташкилотлар қайта тикланишини ва фаолиятини тақиқлаш, ҳарбий жиноятчиларни жазолаш вазифаларини юклади. Урушда мағлуб бўлган давлатларға ўзларини мудофаа қилиш учун чекланган миқдорда қўшин ва қурол-яроққа эга бўлишга ижозат берилди, уларға атом ва кимёвий қуролларни ишлаб чиқариш ман этилди. Битимда Германия ва унинг иттифоқчиларининг агрессиядан зарар кўрган мамлакатларға репарация тўлови миқдори ҳам белгиланди. Масалан, Руминия ва Финляндия—300 млн. долларлик репарацияларни товар етказиб бериш орқали, Венгрия — 200 млн. долларлик репарацияларни пул билан тўлаши шарт қилиб қўйилди ва ҳоказо. Сулҳ битимлари давлатларнинг тинч-тотув яшаши принципини мутаҳкамлашга ёрдам берди.

Япония билан сулҳ битими шартларини ишлаб чиқиш муаммоси Германиянинг Европадаги иттифоқчиларидан алоҳида ҳолда ҳал этилди. Узоқ Шарқда тинчликни таъминлаш мақсадида ТИВҚнинг Москвадаги конференциясида (1946 йил 16—26 декабрь) 13 давлат (СССР, АҚШ, Англия, Хитой, Франция, Австралия, Ҳиндистон, Канада, Голландия, Янги Зеландия, Филиппин, Бирма, Покистон) вакилларида иборат Узоқ Шарқ комиссияси тузилди. Унинг қароргоҳи Вашингтонда эди. Мазкур комиссия зиммасига Японияға нисбатан сиёсий йўлни шакллантириш мажбурияти юкланган эди. Бунда Японияға оид ҳар қандай масалаларни ҳал этишда «буюк давлатлар»нинг яқдиллик билан овоз бериш қоидаси белгилаб қўйилди. Узоқ Шарқ комиссияси билан биргаликда СССР, АҚШ, Англия ва Хитой вакилларида иборат Япония учун Иттифоқ Кенгаши (қароргоҳи Токиода) ҳам таъсис қилинди. Бу Кенгаш Америка оккупация қўшинлари бош қўмондонига капитуляция, оккупация ва Япония устидан назорат қилиш масалалари юзасидан маслаҳатлар бериб туриши лозим эди. Кўп ўтмай (1946 йилдан эътиборан) бошланган «совуқ уруш» шароитида АҚШ ҳукумати сепарат оккупация сиёсатини юрита бошлади. 1951 йил 29 мартда Амери-

ка матбуотида Япония билан сулҳ битими лойиҳасининг матни эълон қилинди, у АҚШ давлат департаменти томонидан бошқа мамлакатлар билан келишмай туриб тайёрланган эди.

Шундан сўнг АҚШ Япония билан шартнома имзолаш мақсадида халқаро конференция чақирилишини эълон қилди. Конференция Сан-Франциско шаҳрида (АҚШ) 1951 йил 4—8 сентябрда бўлиб ўтди. Унинг ишида 51 давлат вакиллари қатнашди. Шуниси қизиқки, ХХР (Хитой Халқ Республикаси), ҚХДР (Корея Халқ-Демократик Республикаси) ва ВДР (Вьетнам Демократик Республикаси) конференцияга таклиф этилмади, Ҳиндистон билан Бирма эса битим лойиҳасида нуқсонлар борлиги туфайли иштирок қилишмади. Шу тариқа Япония агрессиясидан энг кўп жафо чеккан мамлакатлар конференцияда қатнашмади. 1951 йил 18 сентябрда 48 давлат Япония билан Сан-Франциско шартномасини имзолади. СССР, Польша ва Чехословакия делегациялари шартнома остига имзо чекишдан бош тортди. Шартномада Япония билан уруш ҳолати тўхтатилгани эълон қилинди. Япония Корея мустақиллигини тан олди, Курилл ороллари, Жанубий Сахалин, Тайвань, Пескадор оролларида воз кечди. АҚШ Тинч океандаги Япония ороллари (Рюкчо, Боним, Волкано) устидан ўз васийлигини ўрнатди. Япония ҳудудида қўшин сақлаш, ҳарбий базалар қуриш, Япония иқтисодиётини қисман назорат қилш ҳуқуқи АШҚда сақланиб қолди. Сан-Франциско сулҳ шартномаси Япониянинг АҚШга тобелик мавқеини мустаҳкамлади. 1955 йилдан бошлаб СССР билан Япония ўртасида Совет-Япония битимларини қайта тиклаш ҳақида музокаралар юритилиб, улар 1956 йил 19 октябрда қўшма Совет-Япон декларациясини имзолаш билан якунланди. Унга кўра Совет Иттифоқи билан Япония ўртасида уруш ҳолати тугалланиб, дипломатия муносабатлари қайта тикланди. СССР билан Япония ўртасида сулҳ битими тузиш тўғрисидаги музокаралар ўнлаб йиллар мобайнида давом этган бўлсада, муайян натижа билан тугалланмади ва ҳозирги Россия дипломатиясига мерос бўлиб ўтди.

Икки ҳарбий-сиёсий блокнинг ташкил бўлиши, икки қутбли дунёнинг тарқиб топиши

Гитлерчиларга қарши иттифоқчи шериклар тинч ҳамкорлик қилиб келган фурсат жуда тез орада тугади.

рама-қарши турган ҳарбий-сиёсий иттифоқлар шаклланиб бўлган эди. 1947 йил 2 сентябрда Америка давлатларининг Рио-де-Жанейро конференциясида ғарбий ярим шарни коммунизм хавфидан ҳимоя қилиш ҳақидаги шартнома имзоланди. 1947 йил 17 мартда эса Англия, Франция, Бельгия, Голландия, Люксембург «иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларда ҳамкорлик ўрнатиш ва биргаликда ўзини ўзи ҳимоя қилиш тўғрисида Шартнома»ни имзоладилар, бу тузилма «Ғарбий иттифоқ» атмаси билан номланди. Мазкур шартнома Европада ҳарбий ҳаракат содир бўлган тақдирда юқорида тилга олинган давлатларнинг биргаликда иш кўришини кўзда тутар эди. АҚШ бу иттифоқни қўллаб-қувватлади, аммо унда Буюк Британиянинг раҳбарлик қилишидан норози бўлиб, ўзининг гегемонлик (етакчилик) ролини янада оширишни мўлжаллади. У АҚШ, Канада ва Ғарбий Европа иштирокида Трансатлантика (Атлантика океани бўйида) ҳарбий ва сиёсий иттифоқини тузиш ташаббуси билан чиқди.

1949 йил 4 апрелда Вашингтон шаҳрида 12 давлат (АҚШ, Англия, Бельгия, Голландия, Дания, Исландия, Италия, Люксембург, Канада, Норвегия, Португалия, Франция) вакиллари Шимолий Атлантика пакти — НАТО ҳарбий-сиёсий иттифоқини тузиш ҳақидаги шартномага имзо чеклишди. Шартнома унда қатнашувчи давлатларнинг мудофаа соҳасида «ўз муассасаларини мустақамлаш» йўлидаги куч-ғайратларини бирлаштиришни, иштирокчилардан бирининг фикрига кўра, томонлардан биронтасининг «сиёсий мустақиллиги ёки хавфсизлиги»га хавф туғилгудек бўлса, ўзаро маслаҳатлашиб ҳаракат қилишини кўзда тутарди. Шартнома иштирокчилари қурол-яроғ ишлаб чиқаришни кўпайтириш, жумладан, «қуролли кучни ишга солиб, бир-бирларига мадад бериш» юзасидан мажбурият олишди, бу мажбурият улар ҳудудига, оккупация қўшинларига, кемалари ва самолётларига ҳужум қилинган тақдирда кучга кирар эди. АҚШ нинг НАТО мамлакатлари билан тузган ана шу ва ундан кейинги шартномаларига биноан, Америка қуролли кучлари мазкур блокка аъзо бўлган ҳар қандай мамлакатда жойлаштирилиши мумкин эди. АҚШ мазкур мамлакатларда ўз ҳарбий базаларини қура бошлади. НАТО доирасида бирлашган ҳарбий қўмондонлик тузилди.

Кейинчалик, 50-йилларда АҚШ ташаббуси билан Осиёда ҳам ҳарбий-сиёсий блоklar — СЕАТО ва СЕНТО

ташқил этилди. Жануби-шарқий Осиё Шартнома ташқилоти — СЕАТО-1954 йилда Манила (Филиппин) шаҳрида тузилди. АҚШ, Буюк Британия, Франция, Австралия, Янги Зеландия, Филиппин, Таиланд, Покистон СЕАТО таркибига кирди. 1955 йилда СЕНТО блоки ёки Бағдод пакти тузилди. Уни Буюк Британия, Туркия, Ироқ, Покистон, Эрон вакиллари имзолашди.

1955 йил май ойида ГФР НАТОга қабул қилиниб, ғарбий немислар 500 минг кишилик армия тузишга руҳсат олганидан кейин, социалистик лагерь мамлакатлари Варшавада ўз конференциясини чақирди.

1955 йил 14 майда СССР, Албания, Болгария, Венгрия, ГДР, Польша, Руминия ва Чехословакия Варшава шартномаси ташқилоти (ВШТ)ни тузишди. Варшава шартномаси иштирокчилари куч билан ёки куч ишлатиш билан бошқаларга хавф солмаслик мажбуриятини олишди. Барча шартнома иштирокчиларининг улардан бири ёки бир нечтасига ҳужум қилинган тақдирда жабрланган томонга барча воситалар, жумладан қуроли куч қўлланиб дарҳол ёрдам кўрсатиш мажбурияти қабул қилинди. Шартнома қатнашчилари қуроли кучларининг бирлашган қўмондонлиги ва сиёсий маслаҳат қўмитаси тузилди. «Совуқ уруш» ҳарбий-сиёсий блокларнинг бири-бирига очиқдан-очиқ қарши туришидан иборат бўлиб қолди. Бу қарама-қаршилиқ нафақат Европага, балки дунёнинг бошқа минтақаларига ҳам тарқалиб, халқаро муносабатларда икки қутбли тизимни юзага келтирди.

Илмий-техника инқилоби

Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё илмий-техника инқилоби (ИТИ) даврига қадам қўйди. Ишлаб чиқариш кучларининг сифат жиҳатидан бу янги ҳолати илм-фанни жамият тараққиётининг етакчи омилига айлантиришга асосланган эди. ИТИ XX аср 40-йилларининг ўрталаридан бошланди ва XX аср ўрталарига келиб қуйидаги асосий хусусиятларга эга бўлди:

Фаннинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши ва янги илмий ғоядан унинг ишлаб чиқаришда ўз муҳассамини топгунига қадар ўтадиган муддатнинг қисқариши;

Фаннинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги етакчи кучга айланиши билан боғлиқ равишда ижтимоий меҳнат тақсимотида янги босқичнинг бошланиши;

Меҳнатда ижодий унсурлар ролининг ўсиши туфайли меҳнат характери ва мазмунининг ўзгариши;

Қўл меҳнатининг қисқариши тамойили ва унинг механизациялашган меҳнат билан алмашинуви;

Янги энергия манбаларининг ва олдиндан хусусиятлари белгилаб қўйилган сунъий материалларнинг яратилиши;

Ахборот фаолияти ижтимоий ва иқтисодий аҳамиятининг бениҳоя ортиши, шунингдек оммавий коммуникация воситаларининг жуда кенг ривожланиши. («Интернет» ва х. к.).

Илмий-техника тараққиётининг тезлашуви;

Дунё миқёсида ишлаб чиқариш ва сармоянинг байналмилаллашувга мойиллиги.

Шу тариқа ИТИ, аввало, бутун техника базасини, ишлаб чиқариш технология усулини қайта қуришдан иборат бўлди. XX асрда ИТИ меҳнат шароити, характери ва моҳиятини, ишлаб чиқариш кучлари таркибини ўзгартириб юборди, меҳнат унумдорлигининг тез ўсишига ва ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайишига кўмаклашди (1948 йилдан 1973 йилга қадар саноати ривожланган мамалакатларда саноат маҳсулоти 4,5 барабар кўпайди); ҳаётнинг ҳамма жиҳатларига: жумладан маданий ва маиший соҳаларига зўр таъсир кўрсатди (рангли телевизор, видеомагнитофонлар, микротўлқинли печлар, мўъжаз мусиқа асбоблари ва бошқалар турмушга кириб келди); инсон билан табиат ўртасидаги муносабатни ўзгартириб, жаҳоншумул экологик муаммолар («қизил дарёлар», «кислотали ёмғирлар», ер озон қатламининг юқалашуви ва х. к. лар) ни юзага келтирди. ИТИ «постиндустриал жамият»ни ҳам шакллантирди.

«Постиндустриал жамият»нинг шаклланиши

Жаҳон тарихини формацияларга бўлиб талқин этишдан иборат марксча-ленинча назариядан воз кечилган бир шароитда тарихчилар, иқтисодиётчилар, сиёсатшунослар, социологлар ва бошқа соҳа олимларининг ижод билан шуғулланувчи бир қисми «постиндустриал жамият» назариясини асослаб берди. Бунда аввало ҳозирги ижтимоий тараққиёт босқичлари белгиланди. Мазкур назарияга кўра, жаҳон тарихидаги турли технология даврларининг бирин-кетин алмашинуви туриши ижтимоий тараққиёт асосини ташкил этди. «Постиндустриал жамият» назарияси XX асрнинг 60-йилларида машҳур бўлган

француз социологи Раймонд Арнинг «Индустриал жамият» ҳамда Америка социологи Уильям Ростоннинг «Иқтисодий ўсиш босқичлари» деб аталмиш назарияларининг мантиқий давомидир. Бу назарияларнинг тарафдорлари сирасига Даниэл Белл, Герман Кан, Збигнев Бжезинский (АҚШ), Жан Фурастье (Франция) каби-ларни киритиш мумкин.

«Постиндустриал жамият» назарияси муаллифлари инсоният босқичма-босқич тараққиётининг умумий социологик назариясини яратишга уринди ва дунё тарихини қуйидаги даврларга бўлди:

1-босқич — саноат юзага келишидан олдинги жамият;

2-босқич — саноат жамияти;

3-босқич — саноатдан кейинги (постиндустриал) жамият.

«Постиндустриал жамият» назариясига кўра, жамиятнинг техник даражасига қараб, даставвал унда бирин-кетин иқтисодий фаолиятнинг «дастлабки соҳаси» (қишлоқ хўжалиги) ва «иккиламчи соҳаси» (саноат) устунлик қилди, ҳозир эса «учламчи» соҳа — хизматлар соҳаси олдинга ўтиб олди, унда фан ва таълим етакчи роль ўйнай бошлади. Мазкур уч босқичнинг ҳар бирига ижтимоий ташкилотнинг қуйидаги алоҳида етакчи шакллари (муассасалари) хосдир: аграр жамиятда — черков ва армия; саноат жамиятида — корпорация, монополия, трестлар; постиндустриал жамиятда — универсал ва давлатлараро бирлашмалар. Ундан ташқари, ҳар бир даврга муайян табақанинг ҳукмронлик роли хосдир: аграр жамиятда — руҳонийлар ва феодаллар; саноат жамиятида — бизнесменлар; саноат жамиятидан кейинги жамиятда — олимлар ва турли касб мутахассислари устунлик қилади. «Постиндустриал жамият»да ижтимоий хилма-хиллик, мулкый тенгсизлик, хусусий мулк ва ҳоказолар ҳам сақланиб қолди.

70-йиллар охири ва 80-йиллар бошида ИТИнинг янги босқичи таъсирида «постиндустриал жамият»нинг шаклланиши назарияси тарафдорлари мазкур жамиятнинг «Ахборот жамияти»га аста-секин ўтиши (эволюцияси) тўғрисида ҳам сўз юрита бошлашди. «Ахборот жамияти» да ахборот ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва ундан фойдаланиш — жамият иқтисодий фаолиятининг етакчи, устун соҳаси деб белгиланди. Аслини олганда, «Постиндустриал жамият» ва «Ахборот жамияти» назариялари «келажакка қаратилган», «замонавий тус

олган» ва «оқилона йўлга қўйилган» капитализм ҳақидаги назариянинг навбатдаги кўринишларидир.

Мустамлакачиликнинг барҳам топиши ва мустақил давлатларнинг ривожланиши

Иккинчи жаҳон урушининг якунланиши ўтмишдаги мустамлака империяларининг барбод бўлиши даврини бошлаб берди. Қуйидагилар бу жараёнга шарт-шароит яратди:

— ўз мустамлака империяларига эга бўлишни орзу қилган милитаристлар Японияси ва фашистлар Германиясининг тор-мор этилиши.

— Собиқ СССР, АҚШ каби давлатлар соясида (Буюк Британия, Франция, Бельгия, Нидерландия, Португалия) ролининг пасайиши;

— мустамлака мамлакатларда ўз миллий элитаси (юқори қатлами)нинг мустаҳкамланиши;

— миллий озодлик ҳаракатининг ўсиши — ватанпарварлик ташкилотлари, халқ фронтлари, сиёсий партиялар ва ҳ. к. ларнинг ташкил бўлиши.

Мустамлакачиликдан қутулиш жараёнини шартли равишда 3 босқичга бўлиш мумкин:

1 — босқич — 1945 йилдан 1955 йилгача-асосан Осиё (Ҳиндистон, Покистон, Филиппин ва б.)нинг озод бўлиши;

2 — босқич — 50-йиллар ўрталари — 60-йилларнинг ўрталари-Африкада янги мустақил давлатларнинг юзага келиши;

3 — босқич — 70-йилларнинг боши — 1990 йил — «қора танли қитъа»нинг мустамлакачиликдан бутунлай қутулиши. 1990 йилда Намибиянинг мустақилликка эришувчи жаҳон мустамлака тизимининг дунё миқёсида барбод бўлиш жараёнига якун ясади. Тахминан XV асрдан бошлаб Европа давлатлари вужудга келтирган ва ўтмишда «буюк давлат»ларнинг асосий аломати ҳисобланган мустамлакачиликнинг умри битди.

Мустамлакачиликнинг тугаши ва мустақил давлатларнинг ривожланиш жараёни урушдан кейинги даврнинг аксарият қисмида давом этиб, Осиёда ҳам, Африкада ҳам зиддиятли тус олди. Мамлакатларнинг бир қисми (Марокаш, Тунис, Жанубий Корея ва бошқалар) ғарбга хос йўналишда бориб, катта муваффақиятларга эришган бўлса, бошқалари (Жазоир, Ливия, Вьетнам,

Лаос) социализм қуришга уринди, аммо уддалай олмади.

Мустамлакачиликдан қутулиш жараёни ҳамма жойда ҳам тинч йўл билан бормади. Агар Буюк Британия тинч эволюция йўлини афзал кўрган бўлса, Франция ва Нидерландия ўз мустамлакаларини қурол кучи билан сақлаб қолишга ҳаракат қилди.

БМТ мустамлакачиликка чек қўйиш жараёнини тезлаштиришда катта ёрдам кўрсатди. Бош Ассамблея 1960 йил 14 декабридаёқ «Мустамлака мамлакатлар ва халқларга мустақиллик бериш тўғрисида»ги декларацияни қабул қилди ва бу билан миллий озодлик ҳаракатида халқаро ҳуқуқий замин яратди. Бинобарин 1960 йил «Африка озодлиги йили» бўлиб қолди, шу йили мазкур минтақанинг бир йўла 17 мамлакати мустақилликка эришди. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, айниқса Африка қитъасидаги «мустамлака кишани»ни улоқтириб ташлаган мамлакатларнинг кўпчилиги ҳамон дунёда энг қолақ мамлакатлар сирасига киради. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Мустамлакачилик мероси, анъанавий иқтисодий алоқаларнинг узиллиши, иқтисодиётнинг бир томонлама, кўпинча четдан тикиштирилган соҳаларга (шақар қамиш, қаҳва ва ҳ. к.ларни ишлаб чиқаришга) йўналтирилиши, ишчилар синфининг малакаси етишмаслиги, аҳолининг назорат қилиб бўлмайдиган даражада кўпайиши, мустақил давлатлар ёш раҳбарларнинг йўл қўйган хатолари, қабилавий тўқнашув ва сиёсий беқарорлик тез-тез содир бўлиб туриши шу сабаблар жумласига киради. «Учинчи дунё» деб аталмиш бу мамлакатларнинг қолақлигини бартараф этиш ва мазкур минтақанинг барқарор мустақил, демократик тараққиётга эришиши учун жаҳон ҳамжамияти мадад бериши зарур.

Шарқий Европада коммунистик тузумларнинг барбод бўлиши ва СССР барбод бўлганидан сўнг жаҳондаги кучларнинг янги нисбати

✓ XX асрнинг 90-йиллари жаҳон ҳамжамияти тарихига улқан геосиёсий ўзгаришлар даври сифатида ёзилиб қолади, уларнинг асосийлари — Шарқий Европада «социализм лагери»нинг барбод бўлиши, социализмнинг тоталитар тури заволга учрашидир. Булар ҳаммаси жаҳон сиёсий майдонида кучларнинг янгича жойлашувига сабаб бўлди. Биринчидан, омон қолган бирдан-бир ўта буюк давлат — АҚШнинг халқаро таъсири кескин ку-

1 чайди; иккинчидан, Европада бир-бирига зид икки жараён тез суръатлар билан давом этмоқда: Европадаги интеграция жараёнларининг мантиқий давоми бўлган Европа Иттифоқи шаклланган бир пайтда кўп миллатли давлат тузилмалари (СССР, Чехословакия, Югославия)

3 тарқаб кетди. Учинчидан, БМТнинг «жаҳон полицияси» сифатидаги роли кучайди (БМТ Кувайт, Камбожа, Югославия ва бошқа жойлардаги минтақавий тўқнашувларга барҳам бериб, ўзининг яшашга қобиллигини кўрсатди). Тўртинчидан, НАТОнинг роли ўзгарди. Халқаро тизимларда социалистик лагернинг, жумладан, Варшава шартномаси ташкилотининг тарқалиб кетиши (1990 йил апрель — май)дан сўнг «Атлантика иттифоқи» стратегиясининг йўналиши аста-секин ўзгара бошлади. Бу жараён 1994 йил бошида АҚШ ташаббуси билан узоқ муддатли «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурининг қабул қилиниши билан якунланди. Ушбу дастур НАТО ҳарбий-сиёсий бирлашмасининг ваколатлари келажакда Шарқий Европа сари янада кенгайишини кўзда тутди. 1994 йил апрелидан бошлаб Украина шу дастурни амалга ошириш ишига қўшилди. ~~Беннингдан,~~ эндиликда Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) деб аталаётган собиқ шўролар макони Европанинг энг беқарор минтақаларидан бири бўлиб қолмоқда. Бу ҳудуднинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан барқарорликка эришувига ҳали анча вақт бор. Болтиқбўйи давлатлари ўзгаришлар йўлидан дадил одимлаб бормоқда; Украина, Қозогистонда жиддий ислоҳотлар 1994 йилдан бошланди, аммо бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми камайиб кетишига барҳам берилгани йўқ. Туркменистон ва Ўзбекистонда иқтисодиёт устидан давлат назорати ҳамон сақланиб қолаётир. Россияда ислоҳотлар сиёсати «чечен смили» ва «минтақаларнинг ўзбошимчалиги» туфайли сусайиб қолди. Ундан ташқари, собиқ иттифоқ ҳудудида 90-йилларда миллатлараро зиддиятлар кучайди ва бу ҳол Молдова, Грузия, Озарбайжон, Россия, Арманистон, Тожикистонда қонли тўқнашувларга сабаб бўлди. Булар ҳаммаси МДХ мамлакатларининг ўзаро ҳамжиҳатлигини мураккаб аҳволга солиб қўйди. Давлатлар ва ҳукуматлар бошлиқларининг мунтазам учрашиб туришига, кўплаб қўшма қарорлар ва декларациялар қабул қилинишига қарамай, МДХни самарали халқаро ташкилот деб ҳисоблаш мушкулдир.

ШИМОЛИЙ АМЕРИКА

АҚШ 1945-60 йилларда

Иккинчи жаҳон уруши натижасида АҚШ халқаро мавқеининг кучайиши

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан кейин АҚШ Фарбинг энг қудратли мамлакати, жаҳоннинг иқтисодий маркази ва шубҳасиз ҳарбий-сиёсий лидери бўлиб қолди. 20-асрнинг 40-йиллари ўрталарида у иқтисодий жиҳатдан гегемонликка эришган эди. Жаҳон саноат ишлаб чиқаришида (СССРни ҳисобга олмаганда) АҚШ салмоғи 1938 йилда 40% ни, 1948 йилда эса 50% ни ташкил этди. 1945 йилдан кейин АҚШда ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг қиймати қолган барча капиталистик мамлакатлар саноат маҳсулоти қийматининг 2/3 қисмига тенг эди. Бу пайтга келиб АҚШ қўлида жаҳон олтин захирасининг 73% жамланган эди. Америка қуроли кучлари 1945 йилда 12 млн. кишидан иборат бўлиб, улар бутун дунё бўйлаб қурилган 2300 базада жойлашганди. Фақат Америка ҳарбийларидагина атом қуроли бор эди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида АҚШда қудратли ҳарбий саноат мажмуи шаклланган эди. АҚШнинг дунёда қулай геосиёсий жойда жойлашгани, урушдан кейинги даврда юзага келган алоҳида вазият туфайли, Америка олий ҳукмрон табақаси жаҳон бўйлаб ташқи сиёсий йўлини амалга оширишда асосан ҳарбий кучга таяниб иш кўрди. Президент Гарри Трумэн бошчилигидаги АҚШ ҳукумати мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан бақувватлиги ва ҳарбий имкониятига таяниб, биринчидан, жаҳон сиёсий тизимини барқарорлаштириш учун, иккинчидан, урушдан кейинги дунёда АҚШнинг «Рах Америка» — «Америкача тинчлик» гояси раҳнамолик мавқеини ўрнатиш учун ўз сиёсий таъсиридан фойдаланишга уринди.

Фашизм кучларини тор-мор этган ҳарбий ҳаракатлар

тугаган заҳотиёқ АҚШда СССРга нисбатан сиёсий муносабат қайта кўриб чиқиладиган бошлади. У. Черчиллнинг Фултон шаҳридаги (АҚШ) нутқи ҳам шундан далolat беради. Буюк Британиянинг истеъфодаги бош вазири «жаҳон коммунизми» дунёнинг эркинлигига хавф солаётганини аниқ мисоллар билан ҳақли равишда таъкидлаб, бунга қарши кураш учун Англия-Америка ҳарбий иттифоқини тузишга даъват этди, бу эса «совуқ уруш» бошланганидан дарак берарди. Қуйидагилар Американинг дунёда ўз устунлигини таъминлаш соҳасидаги ташқи сиёсий стратегиясининг воситаси бўлиб қолди:

ядро қуролига бир ўзи эга эканлиги;

иккинчи жаҳон урушидан сўнг дунёда АҚШнинг иқтисодий ва технологик жиҳатдан устунлиги;

«коммунизмни тийиб қўйиш» сиёсати.

Г Трумэн маъмуриятининг «Коммунизмни тийиб қўйиш» доктринаси деб аталган ташқи сиёсий йўли Американинг Москвадаги элчихонаси маслаҳатчиси Жорж Кеннан томонидан таклиф этилган эди. Унга кўра, АҚШ «руслар барқарорлик ва тинчликпарварлик манфаатларига тажовуз этишга қасд қилган ҳар қандай жойда уларга доимий қаршилик кўрсатувчи кучни қарама-қарши қўйиши» зарур. Кеннан фикрича, иккинчи жаҳон урушидан кейин СССРга нисбатан АҚШ сиёсатининг асосий унсури узоқ муддат давомида сабр-қаноат, қатъият ва ҳушёрлик билан русларнинг босқинчилик интилишларини тийиб туришдан иборат бўлиши шарт.

«Трумэн доктринаси» — АҚШ билан СССРнинг ўзаро қарши туришига асосланган ташқи сиёсий йўлнинг бевосита ифодаси эдики, уни Америка президенти 1947 йил 12 мартда ошкора эълон этди.

«Социализмни тийиб қўйиш» ғояси ва «Трумэн доктринаси» Европа мамлакатларига иқтисодий ёрдам бериш юзасидан АҚШ давлат котиби Жорж Маршалл ишлаб чиққан режани (1947 йил июнь) амалга оширишда ҳам мужассамлашди. Қўшма Штатлар «Маршалл режаси» орқали қуйидаги мақсадларни кўзлаган эди:

а) Ғарбий Европа мамлакатларида бозор иқтисодиёти асосларини мустаҳкамлаш ниятида улар иқтисодиётини тиклашга кўмаклашиш;

б) иккинчи жаҳон урушидан сўнг мазкур минтақада компартиялар ва СССРнинг ўсиб борган ташқи сиёсий таъсирини пасайтириш;

в) дунёда АҚШнинг сиёсий гегемонлигини қарор топтириш;

г) иқтисодий ёрдам кўрсатиш воситасида ҳарбий-сиёсий иттифоқ тузиш учун замин ҳозирлаш.

Мазкур мақсадларни рўёбга чиқариш учун АҚШ 1948—1952 йиллар мобайнида 17 миллиард доллар маблағ сарфлади. Ҳарбий Европага иқтисодий ёрдам бериш дастурини амалга ошириш ва коммунизм хавфига қарши кураш муддаолари ҳарбий-сиёсий иттифоқ ташкил этиш учун туртки берди: 1949 йил 4 апрелда НАТО блокти тузилди.

Шундай қилиб, иккинчи жаҳон урушидан кейинги АҚШ тарихида «коммунизмни тийиб қўйиш» ғоясининг амалий муҳассами-қуролиниш пойғаси, АҚШ ҳомийлигида ҳарбий блоклар (НАТО, СЕАТО, СЕНТО)ни тузиш ва СССР чегаралари атрофида ҳарбий базалар тармоғини вужудга келтиришдан иборат бўлди.

Гитлерчиларга қарши иттифоқчи мамлакатлар орасида иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳам иқтисодий, ҳам ҳарбий соҳада кучайган бирдан бир мамлакат АҚШ эди. Федерал ҳукуматининг жуда катта миқдордаги ҳарбий буюртмалари (улар қиймати 175 миллиард долларни ташкил этарди) урушдан кейинги юксалиш учун пойдевор бўлди. 1929—1933 йиллардаги иқтисодий тангликдан кейин биринчи бор йирик бизнес вакиллари мустақам оёққа туриб олди; қишлоқ хўжалиги ҳам юксалди. Тинч даврнинг талаблари Трумэн маъмуриятини реконверсия (иқтисодиётни ҳарбий издан тинч эҳтиёж изига кўчиришга), иқтисодиётни бошқаришнинг уруш вақтида жорий этилган бошқарув назорат воситасини 1947 йилда бекор қилишга мажбур этди. Аскарларни армиядан бўшатиш чоғида ижтимоий ларзаларга йўл қўймаслик мақсадида «Ҳуқуқлар ҳақида аскарлар билли» деб аталган қонун қабул қилинди. Унга биноан армиядан бўшатилганларга таълим олиш, турар жой ва бизнес соҳасида ўз ишини бошлаш учун кредит олишда имтиёзлар берилар эди. 1948 йилда, навбатдаги сайлов мавсуми доирасида президент Трумэн энг кам иш ҳақини оширишга, ижтимоий таъминот тизимини кенгайтиришга эришди, давлатга қарашли арзон турар жойларни қуриш борасида федерал дастур қабул қилинди. Шу билан бирга «совуқ уруш» мамлакат ичида ижтимоий — сиёсий турмуш соҳасида салбий ҳолларни ҳам келтириб чиқардики, булар қуйидаги йўналишларда содир бўлди:

1947 йил 22 мартда президент Трумэн давлат хизматчиларининг лояллигини (давлатга садоқатини) текшириш юзасидан буйруқ чиқарди. Армия вазирлиги

АҚШ учун зиёнкор 90 ташкилотнинг рўйхатини тузди, уларга аъзолик ишдан бўшатиш учун асос бўларди. Касаба уюшмаларига қарши ҳужум бошланди. 1947 йил 23 июнда Америка конгресси sanoатда меҳнат муносабатларини тартибга солиш ҳақидаги қонун (Тафт-Хартли қонуни)ни маъқуллади. Қонунга биноан иш ташлаш ҳаракатининг имконияти қаттиқ чеклаб қўйилди, радикалларни касаба уюшмаларидаги раҳбарлик лавозимларидан қувиш талаби олға сурилди; Афро-америкаликлар ва АҚШда яшовчи бошқа кам сонли миллатларни ирқий айирниш ва камситиш тамойиллари сақлаб қолинди ва ҳоказо.

Президент Дуайт Эйзенхауэрнинг ички ва ташқи сиёсати

АҚШдаги 1952 йилги президентлик сайловига қадар демократик партия ўз обрўсидан маҳрум бўлиб, Ф. Д. Рузвельт мамлакатга мерос қилиб қолдирган ислохотчилик руҳини кўп жиҳатдан бой берди. Шунда республикачилар партияси учун кўп йиллик мухолифатдан кейин, 1932 йилдан сўнг биринчи бор ҳокимият тепасига келиш имкони туғилди. Машҳур генерал Дуайт Эйзенхауэр президентликка номзод этиб кўрсатилди ва олий лавозимга эришди.

Дуайт Эйзенхауэр 1890 йилда Техас штатида туғилган, болалик ва ўсмирлик йиллари Абелин шаҳри (Канзас штати)да ўтган эди. Бу ерда мактабни тугатиб, фермаларда ва ёғ заводларида ишлади. 1910 йилдан ўз ҳаётини ҳарбий хизмат билан боғлади. Вест-Пойнтда армия ҳарбий академиясида ўқиди. Техасдаги пиёдалар полкида хизмат қилди. Сўнгра Вашингтон шаҳридаги танкчилар мактабида ва ҳарбий коллежда таҳсил кўрди. Кейин армия штаби бошлиғи генерал Д. Макартур маҳкамасида ишлади. Иккинчи жаҳон урушига қадар Эйзенхауэр ҳарбий хизматда унчалик ҳам юқори мартабаларга эришмади. Фақат 1940 йилга келиб, 50 ёшлик подполковник дивизия штаби бошлиғи, 1941 йилда армия корпуси штаби бошлиғи этиб тайинланди ва полковник унвонини олди. Кейин эса генераллик лавозимларида жуда тез юқорилаб борди: 1943 йил бошига келиб тўлиқ генерал, 1944 йилда эса армия генерали унвонига сазовор бўлди. 1942 йилдан эътиборан Д. Эйзенхауэр Европадаги АҚШ барча қуроли кучлари бош қўмондонини этиб тайинланди. Шимолий Африка ва Сицилияда

иттифоқчилар қўшинларининг ҳарбий амалларига қўмондонлик қилди. Англия ва Америка қўшинлари унинг раҳбарлигида Нормандияга келиб тушиб, Ғарбий Европа бўйлаб олға силжий бошлади. Иккинчи жаҳон уруши тамом бўлганидан сўнг Дуайт Эйзенхауэр АҚШнинг энг машҳур ва ҳурматли фуқароларидан бири бўлиб қолди ҳамда ҳарбий мансаб пиллапояларидан кўтарила берди. 1945—1948 йилларда у Америка армия штабига бошчилик қилди, 1950—1952 йилларда НАТО қуролли кучлари қўмондони бўлди. У касб-кори жиҳатдан ҳарбий киши бўлиб, ўша пайтга қадар сиёсий курашда қатнашмаганди. 1952 йилги сайлов мавсумида маълум бўлишича умри давомида ҳатто овоз беришда бирон марта бўлсин иштирок этмаган экан. Сиёсий қарашлари ҳам деярли маълум эмасди.

Президент Д. Эйзенхауэр маъмуриятининг (1952—1960 йиллар) ички сиёсатида қуйидаги жиҳатларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

1. Демократияга қарши қаратилган ва «маккартизм» деб аталган тадбирлар авжига минди (Висконсин штатидан республикачи сенатор Ж. Маккарти номидан олинган). Маккартизм радикал ижтимоий гуруҳлар ва оқимларни, касаба уюшмалари ва бошқа кучларни бостиришда қўл келди. АҚШ армия вазирлиги «садоқатсиз» фуқаролар тоифасига АҚШ компартияси, социалистик ёшлар иттифоқи аъзолари, санъат ходимлари бўлган негрлар қўмитаси, Шопен номли маданий марказ ва бошқаларни киритди, бу эса уларни федерал хизматда ишлаш имконидан маҳрум этарди. 1950 йилдан 1954 йилгача АҚШда жами 10 млн. киши «садоқат» бўйича турли дастурларга биноан текширувдан ўтказилиб, 7 мингга яқин хизматчи давлат органларидан четлатилди.

2. Республикачилар маъмурияти аҳолининг бой табақаларига алоҳида ғамхўрлик кўрсатди: нархлар ва иш ҳақи устидан назорат бекор қилинди, кредит олиш тартиби енгиллаштирилди, корпорация ва шахсий даромад солиғи камайтирилди.

3. Федерал ижтимоий харажатларни камайтириш тамойили очик кўзга ташланди, жамоат ишлари тизими қисқартирилди, умумий тиббий суғурталаш дастури қабул қилинмади, касаба уюшмаларига қарши кампания янада фаоллашди (1959 йилги Лэндрам Гриффиннинг меҳнат муносабатларида ҳисобот ва ошкоралик тўғрисидаги қонун касаба уюшмалари муаммоларининг ҳал этишда давлат таъйиқини кучайтириб, касаба уюшмала-

ри ҳаракатида радикаллар фаолиятини чеклаб қўйди), қора танлиларни камситиш давом эттирилди. Д. Эйзенхауэр маъмуриятининг амалий фаолияти республикачиларнинг 20-аср 50-йиллари охирида юзага келган мафкураси — янги консерватизм учун замин яратди.

Д. Эйзенхауэр президентлиги даврида республикачиларнинг ташқи сиёсати «совуқ уруш» доирасида давом этиб, Г. Трумэн сиёсатига нисбатан кўпроқ пухталиги билан ажралиб турди. Бир томондан, Кореядаги уруш тугади (1953 йил июль). Д. Эйзенхауэр Давлат департаменти раҳбар бўғини фикри билан ҳисоблашмай, СССР, АҚШ, Англия ва Франция ҳукумат бошлиқларининг Женева шаҳридаги учрашувида (1955 йил июль) қатнашди. 1959 йил сентябрида СССР Министрлар Совети раиси Н. С. Хрущев АҚШга биринчи расмий ташриф буюрди. Иккинчи томондан, Эйзенхауэр ҳукумати Ҳиндихитойдаги урушда Францияга катта ёрдам берди, Жануби-шарқий Осиё ва унга туташ Тинч океан ҳудудларида жойлашган давлатлар ҳарбий блоки — СЕАТО ни ташкил этишда қатнашди; 1954 йил ёзида АҚШ қўшинлари Гватемаладаги инқилобни бостирди; 1953 — 1959 йиллардаги АҚШ давлат котиби Д. Ф. Даллес «озодлик доктринаси»ни олға суради. Бу аксилинқилобни экспорт қилишни уюштиришга, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашушга қаратилган доктрина эди. Халқаро танглик муайян даражада юмшашига қарамай, дунёда ядровий устунликка эришишга умид боғлаш Д. Эйзенхауэр маъмурияти ташқи сиёсатининг бош йўналиши бўлиб қолаверди. Америка сиёсат арбобларининг АҚШ «оламшумул масъулияти» тўғрисидаги ғояларга мойиллиги сақланиб қолди. 1957 йил 9 мартда АҚШ конгресси ҳар иккала палатасининг қўшма мажлисида «Эйзенхауэр доктринаси» эълон қилинди. Бу доктринада Яқин Шарқ мамлакатларини «совет коммунизми хавфидан қутқариш» мақсадида қўйидаги тadbирлар кўзда тутилди:

— араб мамлакатлари «миллий мустақиллигини сақлаб қолиш учун иқтисодий қудратни оширишда» улар билан ҳамкорлик қилиш;

— ҳарбий ёрдам ва ҳамкорлик дастурларини амалга ошириш;

— Яқин Шарқ мамлакатлари ҳудудий яхлитлигини ва сиёсий мустақиллигини таъминлаш ҳамда ҳимоя қилишда АҚШ қуроли кучларидан фойдаланиш.

Бундай ташқи сиёсий йўлни амалга оширишда Аме-

рика давлати «ўта кучли қурол» ва уни манзилга етказувчи восита бўлмиш баллистик ракеталарни ишлаб чиқариш учун кўп куч-ғайрат сарфлади. 20-асрнинг 50-йилларида қурол-яроғ саноати ва уни сиёсий жиҳатдан таъминловчи маъмурий воситалар Америка жамиятида етакчи ўрин эгаллаб, амалда мамлакат ташқи сиёсий йўлида ҳал қилувчи роль ўйнади. Бундай вазият нотўғри эканлигини Д. Эйзенхауэрнинг ўзи ҳам англаб етди. У презиентлик лавозимида турган сўнгги кунларда — 1961 йил январидан АҚШ ҳарбий саноат мажмуининг ҳар томонлама ҳукмронлиги демократия ва тинчлик учун хавф тугдириши ҳақида огоҳлантириш билан чиқишга мажбур бўлди.

Ж. Кеннеди ва Л. Жонсоннинг либерал ислохотлари

1960 йилги президентлик сайловида «янги марраларга эришайлик!» шиори остида майдонга чиққан АҚШ демократик партияси ғалаба қозонди. Демократлар номзоди Жон Фицджеральд Кеннеди АҚШ тарихида 35-президент эди. У Кейнснинг давлат иқтисодий ва ижтимоий вазифаларни ўз зиммасига олиб, уларни фаол амалга ошириши зарур, деган назарияси ва сиёсатини ёқларди Кеннедининг «янги марралар» дастури ҳам Кейнснинг «самарали талаб» назарияси асосида ишлаб чиқилган эди.

Дастурнинг таркиби асосан қуйидагилардан иборат эди:

турар жой қурилиши тўғрисида 1961 йилги расмий ҳужжат; унга кўра геттоларда (қашшоқ аҳоли яшайдиган жойларда) турмуш шароитини яхшилаш, кам даромадли оилаларга уй-жой қурилишида ёрдам бериш учун бюджетдан 6 млрд. доллар ажратиш, қурилиш саноатидаги тангликни тугатиш учун уни рағбатлатириш;

энг кам соатбай иш ҳақини 1,25 долларгача ошириш. жамоат ишларини (ишсизликка қарши кураш тадбирини) амалга ошириш мақсадида 1962 йилда 1,1 млрд. доллар ажратиш, пулнинг қадрсизланишига қарши дастур ва ҳоказо.

Жон Кеннеди 1963 йил 22 ноябрда ўлдирилди. Оқ уй раҳбари ўзгарди: вице-президент Линдон Жонсон президент бўлди. У ўтмишдошининг ижтимоий ислохотларини давом эттирди. «Қамбағалликка қарши кураш» дастурига мувофиқ, кам даромадли оилаларга ёрдам

кўрсатиш тўғрисида қонун қабул қилинди; давлатга қарашли арзон турар жой қуриш дастури бажарилди; кекса фуқаролар учун бепул тиббий суғурта жорий этилди ва ҳоказо. АҚШда ирқий камситишни чеклашга қаратилган муҳим қонунлар чиқарилди.

Мазкур қонунлар орасида энг муҳимлари қуйидагилардир: ишга қабул қилишда ва жамоа ерларида, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида ирқий камситишни таъқиқлаш ҳақида қонун (1964 йил); қора танли америкаликларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳақида қонун (1965 йил); ижарага олишда ва беришда ирқий камситишни таъқиқлаш ҳақида қонун (1968 йил). Меҳнат муносабатлари соҳасида қатор қарорлар, жумладан «адолатли ишга ёллаш ва меҳнат шароити ҳақида қонун» қабул қилинди.

Кеннеди ва Жонсон маъмуриятининг ижтимоий дастурларини амалга ошириш учун давлат харажатларини анча кўпайтириш керак бўлар эди. 60-йилларнинг 2-ярмида мазкур ижтимоий эҳтисоллар учун федерал бюджетнинг 40 фоизига қадар маблағ сарфланди. Аммо ижтимоий соҳадаги либерал дастурларни рўёбга чиқариш ҳатто АҚШ каби бой мамлакатда ҳам жиддий тўсқинликларга учради, бунга асосан ташқи сиёсий муаммолар сабаб бўлди.

Кариб танглиги

• 1959 йилда Кубада диктаторлик тузумига қарши қаратилган инқилоб содир бўлиб, америкапараст Ф. Батиста ҳокимияти қурол кучи билан ағдариб ташланди. Ф. Кастро бошлиқ сўл кучлар ҳокимиятни қўлга киритди. Америка билан Куба ўртасидаги муносабатлар кун сайин ёмонлаша борди. 1961 йил апрелида АҚШ Кастрога қарши муҳолифат қуролли гуруҳларининг Кубага десант туширишини қўллаб-қувватлади. Десант денгизга улоқтириб ташланди. Аммо АҚШ Ф. Кастро тузумини ағдариш режаларидан воз кечмади. Шундай шароитда Куба раҳбарлари «СССРга ёрдам сўраб, мурожаат этишди». Орол хавфсизлигини таъминлаш учун махфий Куба-Совет битими тузилди. Совет бош штаби таклифига биноан, Кубага ядроли совет ракеталарини жойлаштиришга қарор қилинди. Совет ҳукуматининг бу ҳаракати хавфли авантюра эди. Куба АҚШ қирғоғидан атиги 90 миля нарида жойлашгани ҳисобга олинса, совет

ядро қуроли Америка давлатининг катта бир қисмига бемалол етиб бора оларди. Совет ракеталарининг Кубага жойлаштирилишига жавобан, президент Кеннеди Куба денгиз томондан қамал қилинганлигини эълон этди. Америка денгиз флоти янги ракеталар келтирилишига йўл қўймаслик учун барча кемаларни текшириш ҳақида буйруқ олди. 1962 йил 24—28 октябрь кунлари СССР билан АҚШ тўқнашуви хатари юзага келди — беш совет кемаси қамал зонасига яқин келиб қолганди. Н. С. Хрущёв билан Ж. Кеннеди ўртасидаги ўта кескин музокаралар натижасида ҳарбий можаро хатари бартараф этилди. АҚШ Ф. Кастро ҳукуматига қарши интервенция қилмаслик борасида ваъда берди. Бунга жавобан СССР ўз ракеталарини Куба ҳудудидан олиб чиқиб кетди.

Ҳинди-Хитойдаги уруш

Ҳинди-Хитойга оид 1954 йилги Женева битимига мувофиқ, Вьетнам ҳудуди икки қисмга бўлинган эди. Шимолий Вьетнамда коммунистлар ҳукмрон бўлиб, Жанубий Вьетнам ҳокимияти тепасига америкапараст сиёсий кучлар келган эди. 1965 йилдан бошлаб Америка қўшинлари ҳарбий ҳаракатларда бевосита қатнашиб, унинг ҳарбий-ҳаво кучлари Шимолий Вьетнамни бомбардимон қилишга киришди. 1969 йилга келиб Ҳинди-Хитой ҳудудига 500 минг Америка жангчи ва зобитлари жойлаштирилди. Можаронинг авж олиши ва энг янги қурол-яроғ, жумладан кимёвий қуроллар қўлланилишига қарамай, АҚШ ҳарбий кучлари айтарли ютуққа эришолмади. Бутун Вьетнам бўйлаб партизанлар кураши кучайди. Хитой ва СССР бу курашни ташкил қилишда катта ёрдам берди. Бу урушга жуда кўп маблағисроф қилинди, 50 минг америка аскарлари ва зобити ватандан анча йироқда нобуд бўлди. Шу туфайли навбатдаги президентлик сайловида демократлар ҳокимиятдан маҳрум бўлиб, конгрессда ҳам кўпчилик овози бой берди (1968 йил). Ҳинди-Хитойдаги уруш 1975 йилда Вьетнамнинг коммунистлар назорати остида бирлашуви билан якунланди. Бу уруш АҚШнинг буюк давлат сифатидаги обрўсига путур етказди. Америка жамиятининг икки гуруҳга ажралишига сабаб бўлди, АҚШ олий ҳукмрон табақасида ўзига хос «Вьетнам синдроми»ни, яъни ҳар қандай минтақавий можароларга тортилишдан чўчиш ҳиссини юзага келтирди.

Фуқаролик ҳуқуқлари учун кураш

20-асрнинг 50—60-йиллари АҚШда негрлар ҳаракати кучайган давр бўлди. 50-йиллар охирига келиб, қора танлилар мамлакат жами аҳолисининг 10 фоизини ташкил қиларди. Шу даврда негрлар ҳаракати АҚШда ижтимоий норозиликнинг энг муҳим йўналишларидан бирига айланди.

1957 йилдаёқ, шаҳар автотранспортда ирқий камситишга: яхши жойлар — оқларга, бундайроқлари — қора танлиларга бўлиб берилганига қарши кураш жараёни да жанубий штатларда Жануб христиан раҳбарлиги конфедерацияси тузилган эди. Унинг раҳбари — баптистлар руҳонийси Мартин Лютер Кинг эди. Анъанавий негрлар ташкилотлари қора танлиларга қарши террор қурбонларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш билан чекланар эди. М. Л. Кинг ташкилоти эса АҚШдаги ирқчиликка қарши курашда оммавий ҳаракатлар — бойкотлар, юришлар, кўча намойишлари ўтказиш усулини кенг миқёсда қўллана бошлади. Кўпинча М. Л. Кинг тарафдорлари оқ танлиларнинг касабалари, талабаларнинг ташкилотлари ва бошқалар билан ҳамкорлик қиларди. 1960—63 йилларда АҚШнинг жанубий штатларида кўп-лаб оммавий «озодлик рейдлари» уюштирилиб, улар ирқий камситишнинг барча шаклларига қарши қаратилганди. 1963 йил 28 августда негрларнинг фуқаролик ҳуқуқлари умуммиллий юриши охирида Вашингтон шаҳридаги Линкольн меъморий ёдгорлиги ёнида ўтказилган митингда 250 минг киши иштирок этди. Бу воқеа оқ танлилар билан қора танлиларнинг ирқий камситишга қарши курашдаги бпрдамлиги мустаҳкамланганлигини кўрсатдики, бу омил М. Л. Кинг фикрича, негрлар эрки ва тенглиги учун курашдаги муваффақиятнинг зарурий шarti эди.

1964—65 йилларда негрларнинг ҳуқуқлари тўғрисида расмий ҳужжатларнинг қабул қилиниши негрлар ҳаракати юксалишининг энг муҳим натижаси бўлди. Аммо мазкур қонунлар қанчалик аҳамиятли бўлмасин, барибир негр аҳолининг ҳақиқий иқтисодий аҳолини ўзгартириш учун етарли эмасди. Шу боисдан 60-йилларнинг ўрталарида негрлар ҳаракати янги босқичга кирди ва у жуда қатъий тус олди. АҚШ шимолий штатларидаги кўпгина шаҳарларда қора танлилар яшайдиган геттоларда қўзғолонлар бошланди. Ана шундай чиқишлар жараёнида негрларнинг янги радикал ташкилотлари ту-

зилди. Улар М. Л. Кинг бошлиқ христиан раҳбарлиги конференцияси йўлига, яъни тинч оммавий ҳаракатлар ўтказиш йўлига қарши чиқишди. Янги ташкилотлар орасида энг оммавийси 1966 йилда юзага келган «Қора қоплонлар» партияси эди.

Қоратанлилар ҳаракатининг янги босқичида негрлар тенг ҳуқуқлиги учун курашнинг айрим қатнашчилари АҚШдаги қора танлиларнинг мушкул аҳволига аслида капиталистик тузум айбдордир, деган хулосага келди. Бироқ радикал негрлар ҳаракати 60-йиллар иккинчи ярмига келиб, жиддий нуқсонларга йўл қўйди. «Қора қоплонлар» ва бошқа радикал негр ташкилотлари «янги сўл ҳаракат»нинг муҳим қисмини ташкил қилиб, ўта сўл радикал ғоялар таъсирига тушиб қолди. Бу эса экстремистик анархия ҳаракатларига, сепаратизм ва қора танлилар ирқчилигига, қора танлилар билан оқ танлилар ўртасидаги мавжуд алоқаларнинг сусайишига сабаб бўлди.

Шунга қарамай, радикал негр ташкилотлари АҚШ сиёсий турмушида муҳим роль ўйнади, улар урушга қарши курашда жуда фаол қатнашди. Радикал гуруҳлар АҚШ жанубидаги христиан раҳбарлиги конфедерацияси тутган йўлига кучли таъсир ўтказди. Конфедерация курашнинг янги усуллари, жумладан иш ташлаган ишчилар билан бирга ҳаракат қилиш усулини қўлланди. Бу эса ирқчиларнинг қаттиқ қаршилигига учради, таъқибларни кучайтирди. 1968 йил апрелида Мемфис шаҳрида (Теннеси штати) Мартин Лютер Кингни ёлланма қотил отиб ўлдирди. «Қора қоплонлар» раҳбарлари қаттиқ таъқибга учради. Бунда федерал ҳукуматнинг жазо органлари фаол қатнашди. Аммо М. Л. Кинг ўлими зое кетмади. Унинг жўшқин фаолияти натижасида ирқий камситишнинг барча турлари қонун билан таъқиқланди.

АҚШ 70-йилларда

Вьетнамдаги уруш, иқтисодиётнинг барқарор ривожланмаётгани, негрлар ҳаракатининг кучайиши, ёшларнинг ғалаёнлари, сиёсий террорчилик авж олиши — ма-на шу жами мушкул муаммолар вужудга келгани учун демократик партиянинг маъмурияти айбдор қилинди. Натижада 1968 йилги президентлик сайловида республикачилар партияси ғалабага эришди. Ричард Никсон

президент этиб сайланди (у 1972 йилда иккинчи бор шу лавозимни эгаллади).

Ричард Милхаус Никсон (1913—1996 йиллар) — АҚШнинг 37-президенти Уичнерс шаҳридаги (Калифорния штати) коллежда таҳсил кўрди. Сўнг Дьюк университети юридик факультетида ўқиди (1934—37 йиллар). Олий ўқув юртини тугатганидан кейин федерал тергов бюроси (ФБР)да ишга жойлаша олмагач, хусусий юридик амалиёт билан шуғулланди (1937—42 йиллар), айна вақтда музлатилган апельсин шарбати тайёрловчи ширкат президенти бўлиб ишлади. 1942 йил августда АҚШ ҳарбий-денгиз кучларида ҳарбий хизматга чақирилди. Хўжалик ва таъминот хизматида бўлиб, ҳарбий ҳаракатларда қатнашмади. 2-жаҳон урушидан сўнг сиёсат билан машғул бўлди. 1948 йилда АҚШ конгресси вакиллар палатаси аъзоси, 1950 йилда эса республикачилар партиясидан АҚШ сенатори этиб сайланди. 1952 йилги сайловолди мавсумида вице-президентлик лавозимига номзод бўлди. 1953—60 йилларда — Дуайт Эйзенхауэр маъмуриятида АҚШ вице-президенти лавозимини бажарди. 1960 йилда республикачилар партиясидан АҚШ президенти лавозимига номзод қилиб кўрсатилди, аммо сайловда мағлубиятга учради. 1962 йилда Калифорния штати губернаторлигига сайловда қатнашиб, бу гал ҳам омади келмади. Шундан сўнг хусусий юридик амалиётга қайтди, аммо мамлакат сиёсий турмушида аввалгидек фаол қатнашаверди. 1968 йилда республикачилар партиясидан АҚШ президентлиги лавозимига номзод этиб кўрсатилди, атиги ярим миллион кўп овоз билан рақибидан устунликка эришиб зафар қозонди.

70-йилларда АҚШда оммавий ҳаракатлар тинди. Америкаликлар кайфиятидаги ўзгаришлар шу билан изоҳланадики, мазкур даврда бутун капиталистик дунё каби АҚШ ҳам жаҳондаги иқтисодий тангликлар туфайли юзага келган йирик таркибий ислоҳотлар, илмий техника инқилобининг янги ривожини, ташқи, иқтисодий ва ижтимоий сиёсат соҳасида устувор омилларнинг янгилини босқичини бошдан кечирган эди. Никсон президентлиги даврида оммавий ҳаракатларда олға сурилган талаблар қондирилди:

— америка қўшинлари Вьетнамдан олиб чиқиб кетилди;

— умумий ҳарбий мажбурият бекор қилинди;

— ирқчилик ғайриқонуний деб эълон этилди;

— ёшлар 18 ёшдан бошлаб сайловларда овоз бериш ҳуқуқини олди ва ҳоказо.

70-йилларда иқтисодий муаммолар Америка жамоатчилигининг диққат марказида турди. 1969—70 йиллардаги танглик шароитида Никсон «янги иқтисодий сиёсат» доктринасини эълон қилди. Бу йўл иш ҳақи кўпайишини тўхтатиб қўйишда, айрим турдаги иш ташлаш ҳаракатларини таъқиқлашда, йирик сармоядорларга солиқ имтиёзларини жорий этишда намоён бўлди. Айни вақтда Никсон маъмурияти пенсия миқдорини, кўп болали oilаларга нафақаларни бир неча баравар оширди, расмий камбағаллик чегарасидан паст даражадаги oilаларга ёрдам кўрсатиш тизими яратилиб, ижтимоий суғурталаш тизими тўлдирилди. 70-йиллар ўрталарига келиб давлатдан моддий ёрдам олаётган америкаликларнинг умумий сони 33 млн.дан ошиб кетди, 13 млн. киши бепул озиқ-овқат чиптаси билан таъминланди.

Айни вақтда Никсон маъмурияти касаба уюшмаларига нисбатан қаттиққўл сиёсат юритиб, Америка касаба уюшма ҳаракатининг имкониятларини чеклайдиган қатор қонунлар чиқарди.

Уотергейт можароси

1972 йилда навбатдаги президентликка сайлов мавсуми давомида Оқ уй ходимлари (республикачилар) АҚШ демократлар партияси қароргоҳида (у Вашингтон шаҳридаги Уотергейт меҳмонхонасида жойлашган эди) овоз ёзиб олувчи мосламаларни ўрнатганлиги фош бўлди. Оҳанрабо лентасига ёзилган ахборотномани пинҳона олаётган жиноятчилар қўлга тушди. 1972 йилги сайловда ғалаба қозонган Р. Никсон бу воқеани текширишга қаршилик қилиб, ўз президентлик ваколатларидан фойдаланди. Никсон президентлик даврининг шундан кейинги бир ярим йили «Уотергейт иши» деб аталмиш нохуш воқеаларни текшириш билан ўтди, бу эса президент маъмурияти ва Никсоннинг ўзи АҚШ қонунларини бўзганлиги билан боғлиқ эди. Мазкур сунистеъмолликларда шахсан иштирокининг барча ҳолатлари фош бўлиш хавфи туғилган ва Конгресс бу машъум ишни текшираётган бир шароитда ўз ваколатларини оширганлик учун Никсонни лавозимидан четлаштириш (импичмент) хатари юзага келди. Шунда Никсон 1974 йил августда президентлик лавозимидан истеъфога чиқишга мажбур бўлди. Вице-президент Ж. Форд президентлик ўрнини

эгаллади. Республикачилар партиясининг обрўсига катта путур етди.

1974—75 йиллардаги таназзул

АҚШ иқтисодиёти 1974—75 йилларда тангликка учради. Бу — урушдан кейинги йиллардаги энг оғир танглик эди. Оқибатда АҚШ саноат ишлаб чиқариши 13,7 фоиз камайди, бу ҳодиса америкаликлар хотирасида 1929—33 йиллардаги «зўр таназзул»нинг даҳшатли манзараларини яна бир карра гавдалантирди. АҚШ иқтисодий ривожланишида нисбатан юқори суръатларга эришилган ўттиз йиллик даврга яқин ясади. 1973—74 йилларда жаҳон бозорида нефть ва табиий хомашё нархининг анча ошиши; иқтисодий тузилмани қайта қуриш зарурлиги; товарларнинг ҳаддан ортиқ кўп ишлаб чиқарилгани; улар сотиладиган бозорлар торайгани; мудофаа вазирлиги эҳтиёжлари учун бюджетдан жуда кўп унумсиз чиқим қилингани; ижтимоий дастурлар учун кўплаб мағлаб сарфлангани; ишлаб чиқаришнинг салмоқли тус олгани 1974—75 йиллардаги таназзулнинг сабаблари эди. Мазкур турғунлик ҳар томонлама тус олгани ҳам унинг ўзига хослигидан дарак берарди, яъни бу даврда айрим соҳаларнинг таркибий жиҳатдан танглиги пул-молния соҳасидаги лавзалар ҳамда иқтисодиётнинг давлат томонидан бошқарилуви танглиги билан қўшилиб кетганди. Шу йиллардаги танглик билан айна бир вақтда нарх-наво ва инфляция (пул харид қобилиятининг пайсаниши) бениҳоя ошиб кетди. Муайян даражада белгилаб қўйилган даромад, яъни пенсия, давлат ёрдами, ишсизлик нафақаси, стипендия ҳисобига яшайдиган кишилар учун 70-йиллардаги инфляция чинакам офат келтирди. Инфляциянинг ўсишини:

— иқтисодиётнинг қурол-яроғ ишлаб чиқаришга қаратилгани;

— давлат бюджетининг жуда камайиб кетиши;

— давлат қарзининг жуда катта миқдорга етгани;

— банкларнинг кредит экспанцияси авж олдириб юборган эди.

Информация ва тангликка қарши янги либерализм руҳидаги анъанавий тадбирлар самара бермади. Бу ҳол АҚШ иқтисодиётининг кейинги тараққиётига салбий таъсир этди. Танглик иқтисодиёт тузилмасида туб ислохотлар ўтказиш, илмий-техника инқилобига мос янги технологик даражага эришиш, бунинг учун эса иқтисо-

диётни меҳнат, энергия ва хомашё кабиларни тежайдиган янги технологиялар билан жиҳозлаш зарурлигини кўрсатди.

Илмий-техника инқилобининг иккинчи босқичи

Иккинчи жаҳон урушидан кейин АҚШда авж олган илмий-техника инқилоби америка саноати ва қишлоқ хўжалигини техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга имкон бериб, ишлаб чиқариш таркибида катта ўзгариш ясади. Рақобат таъсирида асосий капитал жадал янгиланиб, жисмоний ва маънавий эскирган асбоб-ускуналар замонавий талабларга мос янги асбоб-ускуналар билан алмаштирилди. Ишлаб чиқариш ва технология жараёнларида ҳам сезиларли силжиш содир бўлди:

- ишлаб чиқаришни стандартлаш ривожланди;
- поток усуллар, комплекс механизациялаш ва автоматизациялаш ютуқлари жорий этилди;
- компьютерлар тобора кенг миқёсда қўллана бошлади ва ҳоказо.

20-асрнинг 70-йилларидаги ИТИ ютуқлари асосида АҚШда урушдан кейинги илмий-техника инқилобининг иккинчи босқичи бошланди. 70-йилларнинг ўрталаридаги таназзул эса Америка саноатида янги иқтисодий шароитга ўтишни ҳам тақозо қилди. Бунинг учун ишлаб чиқаришнинг техника воситаларини янгилаш ва янги технологияларни излаб топиш керак эди. Ана шу даврдан бошлаб ишлаб чиқариш қувватлари жадал суръат билан янгилана бошлади. Илмий-техника инқилоби мамлакатда ишлаб чиқариш ҳамда капитални жамлаш ва марказлаштириш тамойилини кучайтирди. Ишлаб чиқариш жиҳатидан бир-бири билан ўзаро боғланмаган корхоналарни бирлаштирувчи ўта йирик монополия конгломератлари пайдо бўлиши тамомла янги бир ҳодиса эди. Масалан, Америкадаги энг катта корпорациялардан бири — ИТОГ («Интернэшнл телефон энд телеграф») алоқа соҳалари учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш билан бирга ўз қурилиш фирмаларига, меҳмонхоналарига, савдо корхоналарига эга бўлиб, айна вақтда автомашиналар прокати ва туризм ишларини ташкил этиш билан ҳам шуғулланарди.

Ўта йирик монополияларнинг таркиб топиши ишлаб чиқаришни умумийлаштиришда янги қадам бўлиб, йирик сармоя мавқеини янада кучайтирди. 70-йилларда Америка саноатининг бевосита илмий-техника ин-

қилоби билан боғлиқ соҳалари — компьютерлар, ахборот технологияси, кибернетика, авиакосмик саноат ва бошқа соҳалар жуда тез ривожланди. Айни вақтда металлургия, машиносозлик, транспорт ва алоқа воситаларини ишлаб чиқариш каби анъанавий тармоқлар ташкил қилинди. 70-йиллар 2-ярмида АҚШда янги технология тизимининг пайдо бўлиши илмий-техника инқилоби таъсирининг билвосита намоён бўлиши эди ва у Америка жамияти ишлаб чиқариш муҳити ва турмушини қамраб олди. Шу ўн йиллик охирига келиб микрокалькулятор, видеомагнитофон, шахсий компьютер, СВЧ-печь, кабелли телевидение, янги алоқа воситалари ва бошқалар халқ турмушига кириб келди.

Америка-Совет битимлари

Урушдан кейинги Америка-Совет муносабатлари тарихида 70-йиллар алоҳида ўрин эгаллайди. Айни шу даврда «ядро асри» шароитидаги ўзаро муносабатларнинг асосий принциплари ишлаб чиқилди, фойдали ҳамкорлик ва ҳамжиҳатлик омиллари юзага кела бошлади. Икки давлат раҳбарларининг олий даражадаги учрашувлари: Москвага Р. Никсон ташрифлари (1972 йил май; 1974 йил июнь), Л. И. Брежневнинг АҚШга ташрифи (1973 йил июнь); Л. И. Брежневнинг Ж. Форд билан Владивостокда ва Дж. Картер билан Венада (1979 йил июнь) учрашуви бўлиб ўтди, стратегик қурол-яроғларни қисқартириш, ҳар иккала мамлакат ўртасидаги ҳамкорлик масалалари, халқаро муносабатларнинг энг муҳим муаммолари муқокама қилинди.

1972 йил 29 майда Москвада ўтган олий даражадаги учрашув давомида имзоланган ҳужжат — «СССР билан АҚШ ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асослари» иккала мамлакат алоқаларида бурилиш ясади. Томонлар «ядро асрида улар ўртасидаги муносабатларни давом эттиришнинг тинч-тотув яшашдан бошқа ҳеч бир асоси йўқ», ижтимоий тузумлари бир биридан фарқ қилиши улар ўртасида суверенитет, тенглик, ички ишларга аралашмаслик ва ўзаро манфаат принципларига асосланган нормал муносабатларни ривожлантириш учун тўсқинлик қилолмайди, деб ишонч билдиринди. Ҳар иккала мамлакат ҳарбий тўқнашувларга йўл қўймаслик ва ядро урушининг олдини олиш юзасидан зиммаларига мажбурият олишди.

1971—79 йилларда икки томонлама муносабатлар-

нинг жуда хилма-хил соҳаларига оид 60 дан ортиқ битимга имзо чекди. Энг муҳим битимлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин: а) 1971 йилда АҚШ билан СССР ўртасида ядро уруши келиб чиқиши хавфини камайтириш чоралари тўғрисида битим тузилди; б) 1972 йилда ПРО (ракета хужумидан мудофаа) тўғрисида шартнома имзоланди; в) 1973 йилда ядро урушининг олдини олиш тўғрисида битимга имзо чекилди; г) АҚШ билан СССР ўртасида стратегик ҳужум қуролиларини чеклаш соҳасидаги айрим чоралар тўғрисида муваққат битим тузилди, у ОСВ-1 бўйича битим номи билан машҳур; д) 1974 йилда ер остида ядро қуроли синовларини чеклаш тўғрисида шартномага эришилди; е) 1979 йилда Вена шаҳрида ОСВ-2 бўйича шартнома имзоланди ва бошқалар. Бу битимлар жаҳондаги халқаро кескинликни юмшатиш жараёнига асос солди.

АҚШ 80-ЙИЛЛАРДА ВА 90-ЙИЛЛАР БОШИДА

Р. Рейгanning президентлик даври, унинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати

✓ 1980 йилги президент сайловида республикачилар партиясининг қўли баланд келиб, унинг номзоди Рональд Рейган мамлакатнинг олий лавозимини эгаллади. АҚШнинг 40-президенти Рональд Уильсон Рейган 1911 йил 6 февралда Тампико шаҳрида (Иллинойс штати) асли ирландиялик ва демократик партия тарафдори бўлмиш майда тижоратчи оиласида туғилди. Унинг инглиз-шотландлар оиласига мансуб ва протестант мазҳабида бўлиб, театрни жон-дилидан севар ва ҳаваскорлик томошаларида фаол қатнашар эди. Р. Рейган 1932 йил Юрико шаҳрида (Иллинойс штати) коллежда ўқишни тугаллаб, иқтисодчи ва социолог ихтисосларини эгаллади. 1932—37-йилларда Давенпорт ва Де-Мойн шаҳарларида (Айова штати) Эн-Би-Си радиосининг спорт шарҳловчиси бўлиб ишлади. 1937 йилда «Уорнер Бразерс» кинокомпанияси билан шартнома тузиб, Ҳолливуд киноактёрига айланди. 30 йил мобайнида 54 бадий фильмда роль ўйнади (Илк фильми «Ҳаводаги севги» — 1937 йилда, энг сўнггиси — «Қотил» 1964 йилда суратга олинган). 1942—45-йилларда АҚШ Ҳарбий-ҳаво кучларига чақирилиб, ҳарбий ўқув фильмларида овоз

берди. 1945—52-йилларда Ҳолливудда актёрлик касби-ни давом эттирди. 1947—52 ва 1959—60-йилларда кино актёрлари гильдиясида (касаба уюшмасида) президентлик лавозимини бажарди. 1947 йилга қадар либерал демократ сифатида «Жаҳон федералистлари бирлашмаси» ва «Америкаликлар — демократик ҳаракатларнинг тарафдорлари» ташкилотида фаол иштирок этди. «Со-вуқ уруш» бошланган вақтда илғор фикрли кино арбобларини таъқиб қилиш кампаниясида қатнашди. 1947 йил-да АҚШ конгресси вакиллар палатасининг Америкага қарши фаолиятни текшириш комиссиясида яқиндан ҳам-корлик қилди. 1948 йилги президент сайловида демократлар партиясидан номзод Г. Трумэнни ёқлади. 1952, 1956, 1960-йиллардаги сайловларда республикачилар Д. Эйзенхауэр ва Р. Никсонни қўллаб-қувватлади. 1954 йилдан теледастурлар бошловчиси бўлиб ишлади. Бу дастурларни «Женерал электрик» компанияси пул билан таъминлар ва Р. Рейганга йилига 125 минг доллар маош белгиланган эди. 1962 йилда Р. Рейган демократлар партиясидан расман республикачилар партиясига ўтди. 1964 йил сайлов даврида «Калифорния республикачилари Холдуотер учун овоз беради» ташкилотининг ҳамраиси сифатида зўр ташкилотчилик ва тарғиботчилик истеъдодини намойён этди (Холдуотер — республикачилар партиясининг қанотининг вакили эди).

3 ✓ 1966 йилда Р. Рейган Калифорния штати губерна-торлигига сайловда ғалаба қозонди. Унинг сайловолди кампаниясини молия билан таъминлаб турган кишилар орасида миллиардер Пол Хетти ва мултимиллионер Холмс Татл бор эди. 1967 йил январидан 1975 йил январига қадар Р. Рейган Калифорния штати губернатори бўлиб, ички ва ташқи сиёсат масалаларида консерватив ғояларни ёқлади. 1968 ва 1976 йилларда республикачилар партиясидан президентлик лавозимига ўз номзодини қўйиб, консерватив мавқеини ҳимоя этди, аммо омади келмади. 1975 йилдан радио ва газета шарҳловчиси, республикачиларнинг маош оладиган но-тифи бўлиб хизмат қилди. 1980 йилда Детройт шаҳрида республикачилар партиясининг умуммиллий йиғилиши-да республикачилар партиясидан президентлик лавози-мига номзод қилиб кўрсатилди ва 4 ноябрдаги сайлов-да демократлар номзоди Жимми Картер устидан ғала-бага эришди.

✓ Р. Рейган маъмуриятининг ташқи сиёсатида президент-лик ваколатининг биринчи (1981—84) ва иккинчи (1985—

89) муддатлари билан боғлиқ икки босқич аниқ кўзга ташланади. 80-йилларнинг биринчи ярмида Рейган Американинг дунёдаги ҳарбий устунлигини ва ҳарбий саноат мажмуи куч-қудратини қайта тиклаш дастурини амалга оширди.] Бу даврдаги АҚШ ташқи сиёсатида халқаро ҳаёт муаммоларини ҳал этишда кучни пеш қилиш усули устунлик қилди. Бундай ёндашув 1979 йилда совет қўшинлари Афғонистонга бостириб кирганидан, 1981 йилда Польшада ҳарбий ҳолат эълон қилинганидан ҳамда Шарқий Европада СС-20 русумли совет ракеталари жойлаштирилгандан кейин аниқса яққол намоён бўлди. Гренада, Ливан ва Ливияга қарши қуролли ҳаракатлар мазкур ташқи сиёсий йўлнинг асосий нуқталари эди. ✓ 1983 йилда Р. Рейган конгресс ҳузурида нутқ сўзлаб, СССРни «ёвузлик салтанати» деб ошкора айтди ва унга қарши «салб юриши» эълон этди. АҚШ республикачилар маъмуриятининг ташаббуси билан Ғарбий Европада қанотли ракеталар ва ўртача масофага учадиган ракеталар жойлаштирила бошланди. «Стратегик муҳофаа ташаббуси» дастурига биноан лаборатория-тажриба ишлари бошлаб юборилди, бу эса ҳарбий қарама-қаршилиқни космосга кўчириш хавфини туғдирар эди. Айти шу даврда АҚШ ташқи сиёсатини Рейганнинг «неоглобализм доктринаси» белгиларди, унинг моҳияти АҚШ ҳарбий машинасини советларнинг дунёдаги таъсирига қарши ишлатишдан, жаҳон миқёсида СССРга қарши туришдан, ўнг авторитар тузумларга умид боғлашдан иборат эди. АҚШ билан СССРнинг жаҳон миқёсида ўзаро кураши тобора ўткир тус олди ва қуролланиш пойгасининг кучайишига сабаб бўлди. Америка-Совет муносабатлари ўзаро ишончсизлик ва душманлик деворига урилиб-тақалиб қолди. Фақат 80-йиллар ўрталарига келиб, М. С. Горбачев СССР раҳбари бўлганидан сўнг олий даражадаги музоқаралар ўтказиш воситаси билан боши берк кўчадан чиқиш йўллари излана бошланди.

Совет-Америка ўзаро муносабатларидаги амалий таъмоийиллар 1985 йил охиридаёқ кўзга ташланиб қолди. М. С. Горбачев билан Р. Рейганнинг Женева учрашувида тинч-тотув яшаш йўлидан бошқа йўл йўқ эканлиги тасдиқланди. Совет-Америка муносабатларини изга солиб юбориш осон кечмади, аммо бу жараён 1986—88-йилларда бутун халқаро ҳаётга чуқур ижобий таъсир кўрсатди. Ҳар иккала томондан оқилона ён бериш, СССР ва АҚШдаги сиёсий-ҳарбий омилларни янгича

баҳолаш туфайли 1987 йил декабрида урушдан кейинги Совет-Америка тарихида биринчи шартнома — Уртача ва яқинроқ масофага учадиган ракеталарни йўқотиш тўғрисида шартнома имзоланди. Узаро ишончни мустақамлаш юзасидан кенг миқёсда жуда муҳим тадбирлар кўрилди, тактик ҳужум қуроолларини қисқартириш ҳақида ва кимёвий қуроолларни бутунлай таъқиқлаш тўғрисидаги масалаларни ҳал қилиш юзасидан келишувга эришилди. 1988 йилдан бошлаб ҳар иккала томон оқидий қуроолларни қисқартириш юзасидан музокарага киришди. Натижада 1990 йил ноябрида кенг кўламдаги ҳужжат имзоланди, унда Европада ҳарбий қарамақаршилик даражасини тубдан камайтириш кўзда тутилди.

7 ✓ Рейган маъмурияти ички сиёсат соҳасида қаттиққўллик билан иш кўриб, бу йўл «рейганомика» атамаси билан тарихга кирди. Рейган ижтимоий-иқтисодий стратегиясининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат эди:

— таклиф концепцияси (унга кўра, хусусий ёки давлат чиқимларига эмас, балки тежалган маблағларга асосий эътибор берилди) ва корпорациялар ҳамда хусусий даромадлардан олинадиган фойда солиғини камайтириш;

— давлат харажатларини камайтириш ва мувозанатлашган бюджетга таяниш;

— давлат томонидан тартибга солиб туриладиган соҳаларни камайтириш (бунда нархлар устидан назорат қилишдан воз кечилди; тадбиркорлик фаолиятига, атроф муҳитни муҳофаза этиш ҳақидаги қонунларга биноан белгиланган чекловлар олиб ташланди);

— касаба уюшмаларига қарши қаттиқ сиёсат юритилди (авиадиспетчерлар ва бошқаларнинг касаба уюшмалари тугатилди).

f. Рейган 2004; 54 юк 6 - 93 е"и д. вафот эти.

80-йиллардаги иқтисодий юксалиш ва 90-йиллар бошидаги инқироз

Р. Рейган маъмуриятининг янги консерватизм йўлига ўтиши ва айниқса «рейганомика» 1983 йилдан бошлаб Америка иқтисодиётига навбатдаги тангликдан чиқиш имконини яратди.

Шу даврдан эътиборан Америка индустрияси янги технологиялар ва илмий ишланмаларни кенг жорий этиш йўлидан бориб, жадал ривожланди. 10 миллион

ишсиздан 7 миллиони иш билан таъминланди. Рейган-саккиз йиллик президентлик даврида бир неча ижтимоий лойиҳаларни тақиқлаб, юздан ортиқ лойиҳага имзо чекди, булар бир хилда тузилган бўлиб, улар ижроси асосан штатлар зиммасига юкланди. Ижтимоий сиёсатни таъминлаш энди қисқартирилади, деб кутилган эди, ammo бунинг акси бўлди, аввалгидек 34 миллиондан ортиқ америкалик давлатдан ёрдам олишда давом этди, бу маблағ АҚШ федерал бюджетининг тахминан 60% ини, 850 миллиард доллардан кўпроқ маблағни ташкил қиларди. Айни пайтда Рейган маъмурияти ижтимоий-иқтисодий соҳадаги мақсадларини тўла амалга оширолмади. Оқ уй раҳбарининг мамлакатда таркиб топган тизими — давлат томонидан тартибга солиб туриладиган соҳалар тизимини йўқ қилишга қаратилган уришишлари америкаликларнинг қаттиқ қаршилигига учради ва бу ҳол конгресс диққатидан четда қолмади. Ундан ташқари, АҚШ СССРдан ҳарбий устунликка эришиш учун ҳаракат қилиб, мудофаа вазирлиги ҳаражатларини кўпайтиришга мажбур бўлди. 80-йиллар ўрталарига бориб, мазкур ҳаражатлар 300 миллиард долларга етди. Бу эса ўз навбатида федерал хазинанинг камомадига сабаб бўлди. У 1981 йилда 57,5 миллиард доллар эди, 1986 йилга бориб 223 миллиард долларни ташкил этди. Бюджет камомади ўсиши билан бир вақтда АҚШ давлат қарзи кўпайиб, 1989 йилда 2,8 триллион долларга етди.

Ҳукумат кредитларни қимматлаштириш йўлини тўтиб, федерал захира тизими ёрдамида юқори ҳисоб ставкаларини қўллаб-қувватлади. Натижада Америка банкларига Япония ва Ғарбий Европа сармоясини қўйиш фойдали бўлиб қолди. Рейган маъмуриятининг валюта сиёсати доллар курсини Япония ва Ғарбий Германия валюталарига нисбатан сунъий равишда камайтиришга қаратилган эди. Шу йўл билан ташқи бозорларда Америка товарларини арзонроққа сотиб, улар рақобатбардошлигини ошириш кўзда тутилган эди. Ammo республикачилар маъмурияти бу мақсадига ҳам тўлиқ эришолмади. АҚШнинг ташқи савдо қарзи кўпайиб кетди. Шу сабабли 80-йилларнинг ўрталаридан АҚШ савдо ва тўлов мувозанатида камомадга дуч келди ва кредит берувчи мамлакатдан қарздор мамлакатга айланиб қолди. Бу омилларнинг ҳаммаси 90-йиллар бошида Америка иқтисодиётининг инқирозига олиб келди. Бу ҳол Рейган маъмуриятида вице-президент лавозимида ишлаган

✓ Жорж Буш президентлиги даврига (1989—1992) тўғри келди.

Жорж Герберт Уокер Буш, АҚШ тарихидаги 41-президент, 1924 йил 12 июнда Милтон шаҳрида (Массачусетс штати) бадавлат оилада дунёга келди. Отаси — Прескотт Шелдон Буш банк иши билан шуғулланган, 1952—63-йилларда Коннектикут штатидан АҚШ конгрессига сенатор қилиб сайланганди, онаси — Дороти Уокер Нью-Йорк банкирларига мансуб бой оилада туғилган эди. Ж. Буш 1945 йилдан АҚШ ҳарбий-денгиз авиациясида кўнгилли равишда хизмат қилди. 50—60-йилларда Техас штатида тадбиркорлик билан машғул бўлди. «Сапата петролеум» нефть компаниясига асос солиб, унинг президенти бўлди. 60-йиллар ўрталарига келиб, у кучли компанияга айланди, миллионлаб актив маблағларга эгалик қилиб, хорижий мамлакатларда кенг миқёсда иш юритди. 1966 йилда фирмани сотиб, сиёсат билан шуғуллана бошлади ва республикачилар партиясини қўллаб-қувватлади. 1967—71-йилларда — АҚШ конгрессида Техас штатидан вакиллар палатаси аъзоси, 1971—72-йилларда — республикачилар партияси миллий комитетининг раиси бўлди. 1974—75-йилларда Хитойда дипломатик ишда, 1976—77-йилларда Марказий разведка бошқармаси директори лавозимида ишлади. 1980 йилда республикачилар партиядан АҚШ вице-президентлигига ўз номзодини кўрсатди ва 1981—88-йилларда Р. Рейган маъмуриятида шу лавозимни бажарди.

Ж. Буш асосан ўз ўтмишдошининг сиёсатини давом эттирди. Мальта оролида (1989) ва Вашингтонда (1990) олий даражадаги Америка-Совет мулоқотини давом эттирди. Мамлакатлар ўртасидаги муносабатларни нормаллаштиришдан ўзаро фойдали ҳамкорлик сари қадам қўйилди. 1991 йил 31 июлда СССР билан АҚШ ўртасида стратегик ҳужум қуролларини қисқартириш ҳақидаги шартнома (СНВ-1) имзоланди. Унга кўра СССР ядро қуроли ташувчи воситаларнинг 36% ини, АҚШ — 28% ини, СССР — атом жанговар каллакларининг 43% ини, АҚШ 42% ини йўқ қилиши лозим эди. Оддий америкаликлар фикрича, Рейган ва Буш маъмуриятлари ташқи иқтисодий муаммоларга ҳаддан ортиқ берилиб кетди. Бу ҳол 1992 йилги президент сайлови якунларига ўз таъсирини кўрсатди.

Шу йили Ж. Буш иккинчи бор президент лавозимини эгаллаш учун кураш бошлаган вақтда сайлов кампанияси жараёнига мустақил номзод сифатида тегаслик миллионер Росс Перо келиб қўшилди. Росс Перо республикачилар партияси сайлов дастурига ўхшашроқ дастур билан чиқиб, келажакда Ж. Бушга насиб бўладиган овозларнинг бир қисмини «тортиб олди». Натижада демократлар партиясининг намояндаси — Арканзас штатининг губернатори Билл Клинтоннинг қўли баланд келиб, 43%, Буш — 38%, Перо — 19% овоз олди.

Б. Клинтоннинг сиёсий дастури

✓ Билл (Уильям) Жефферсон Клинтон — АҚШ тарихида 42-президент. 1946 йил 16 августда Хоуп шаҳрида (Арканзас штати) туғилган. Отаси — савдогар бўлиб, ўғли туғилишидан уч ой олдин авиация фалокатида вафот этганди. Тиббий ҳамшира онаси орадан тўрт йил ўтиб автомобиль сотувчи Рожер Клинтон билан турмуш қурди. Американинг бўлғуси раҳбари унинг фамилиясини олди. Яхши ўқигани учун Америка легиони иқтидорли болалар учун тайинлаган стипендиясини олишга ва Оқ уйга таклиф этилиб, Ж. Ф. Кеннеди билан учрашиш шарафига муяссар бўлди. Кейинроқ Оксфорддаги Жоржтаун университетиди ва Йель университетининг юридик факультетиди таҳсил кўриб, бу ерда бўлажак рафиқаси Хиллари Радем билан учрашди. Хиллари Клинтон ҳуқуқ соҳасида ажойиб ютуқларга эришиб, икки марта мамлакатнинг энг яхши адвокати унвонини олди (АҚШда жами бир миллионга яқин адвокат ишлайди). 1976 йилда Б. Клинтон Арканзас штатининг бош прокурори, 1978 йилда 32 ёшида АҚШнинг энг ёш губернатори бўлди. 1980 йилда губернаторлик лавозими сайловларида ютқазиб қўйган эса-да, орадан икки йил ўтиб, яна Арканзас штати губернатори лавозимини эгаллади. 1992 йилда эса юқорида айтганимиздек республикачилар партиясидан номзод Ж. Буш президент сайловида ютқазиб қўйгач, Б. Клинтон Оқ уй хўжайини бўлиб олди.

Аввалги республикачи маъмуриятлар янги консерватизм ғоясига амал қилган бўлса, Б. Клинтон ҳукуматининг сиёсий дастурида либерал ва консерватив тамойиллар бирга қўшилиб кетганди. Президентнинг ўзи:

«марказчи» ёки «янги демократ» бўлишга даъво қилиб чиқди. «Кучли сиёсий марказ — мамлакатимизга жуда керак» — деб айтди у 1993 йил 16 августда губернаторлар билан учрашув пайтида.

Б. Клинтон президент этиб сайланганидан кейинги дастлабки йилларда АҚШни «иқтисодий жиҳатдан қайта тиклаш» режасига ҳамда америка фуқаролари турмуш даражасини яхшилашга эътибор берди.

Мазкур режа уч таркибий қисмдан иборат эди:

1) иқтисодиётни рағбатлантириш дастурлари.

Бунда 500 минг иш ўрнини вужудга келтириш, шу мақсадда янги йўллар қуриш, коммунал ободончилик, атроф муҳитни ҳимоя қилиш, энергия тежаш, ёшлар, фаҳрийлар, аёлларни қўллаб-қувватлаш, оналик ва болаликни муҳофаза этиш ва бошқа соҳалар бўйича лойиҳаларни амалга ошириш учун 30 миллиард долларлик инвестиция ажратиш кўзда тутилди.

2) узоқ муддатли капитал маблағ солиш дастурлари.

Бунда тўрт йил мобайнида ёрдамчи тармоқларни ривожлантириш, атроф муҳитни муҳофаза этиш, уй-жой қуриш, технология базасини такомиллаштириш учун (48 миллиард доллар); таълим ва малака тизимини ривожлантириш учун (37,8 миллиард доллар); ишсизларни ижтимоий ҳимоя қилши учун (25 миллиард доллар); соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилш учун (26 миллиард доллар); хусусий секторни тараққий эттириш учун (24 миллиард доллар) инвестиция ажратиш мўлжалланди.

3) бюджет камомадини қисқартириш дастурлари.

Бунда мазкур камомадни 1997 йилгача 140 миллиард долларга (4 йил ичида жами 493 миллиард долларга) камайтириш режалаштирилди. Мудофаа, самарасиз дастурлар учун сарфланадиган давлат харажатларини қисқартириш, федерал хизматчиларни қисқартириш ва айни вақтда ҳукумат даромадларини 246 миллиард доллар кўпайтириш белгиланди.

Аслини олганда мазкур иқтисодий режада иқтисодиётни тартибга солиш соҳасига ҳам либерал, ҳам консерватив ёндошувларнинг унсурларини кўриш мумкин эди.

Либерал принциплар сирасига қуйндагилар кирар эди:

а) ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқаришда давлатнинг фаол роль ўйнаши;

б) ижтимоий соҳалар (таълим, соғлиқни сақлаш, иш-

сизларни ҳимоя қилиш ва иш ўринларини вужудга келтириш ва ҳоказолар)га кўплаб маблағ харажат қилиш;

в) солиқларни кўпайтириш;

г) хусусий секторга давлат ёрдамини қайта тиклаш (республикачилар маъмурияти даврида бундай ёрдам деярли кўрсатилмаган эди);

д) муҳофаа соҳасига ва конверсия дастурларини амалга оширишга доир харажатларни қисқартириш.

Айни вақтда Клинтон режасида консерватизмга ҳос қуйидаги хусусиятларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

а) бюджет камомадини ва федерал харажатларни камайтириш йўлини тутиш;

б) давлат аппарати, жумладан Оқ уй ва вазирликларнинг ходимлари сонини камайтириш;

в) ташқи савдо соҳасида фритредер сиёсатини юритиш (хусусан, Канада ва Мексика билан эркин савдо минтақаси — НАФТАни вужудга келтириш ҳақида шартнома тузиш ва ратификация қилиш).

Бу режа асосан амалга оширилди ва сайловчилар томонидан ҳам маъқулланди, улар 1996 йил охирида Б. Клинтон маъмуриятига янги муддат — 1997-2000 йилларда мамлакатни яна бошқариш имконини беришди.

Б. Клинтоннинг ташқи сиёсати

Президент Билл Клинтон 1993 йил 20 январида ҳокимият тепасига келган вақтда АҚШ «совуқ уруш»да галаба қозониб, жаҳоннинг ягона етакчи давлати бўлиб қолган, унинг жаҳон сиёсатида устунлик қилиши шубҳасиз эди. Клинтон маъмурияти ташқи сиёсатининг асосий, энг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат эди:

— собиқ совет республикалари билан амалий муносабатларни қўллаб-қувватлаш;

— дунёдаги йирик давлатлар билан алоқаларни кенгайтириш;

— Европада хавфсизлик институтларини мустаҳкамлаш ва НАТОни шарққа томон кенгайтириш;

— Америка қитъасидаги интеграция жараёнларида иштирок этиш;

— жаҳон савдо соҳасини эркинлаштиришга кўмаклашиш;

— жаҳон миқёсида тинчлик ўрнатишга доир вазифаларни бажаришга интилиш (Югославия, Сомали,

Камбожа, Яқин Шарқ ва Ер юзининг бошқа минтақалари);

— халқаро террорчиликка қарши кураш ва бошқалар.

Клинтон маъмурияти ташқи сиёсати жаҳоншумул муаммоларни қамраб олган бўлиб, бунда террорчилик, гиёҳванд моддалар савдоси муаммоларига, «қизғин нуқталар»да тинчлик ўрнатиш тадбирларига аҳамият кучайиши — АҚШ миллий хавфсизлигини таъминлашнинг тўғри йўли деб баҳоланди. Б. Клинтон даврида АҚШ қимматга тушадиган «юлдузлар уруши» (стратегик мудофаа ташаббуси) дастуридан воз кечди. Айни вақтда мамлакат ҳарбий қудратининг ўзагини ташкил этувчи ракеталарга қарши мудофаанинг янги тизими ишлаб чиқилишига ҳамда стратегик ҳужум кучларини янгилашга эътибор кучайди. Геосиёсий вазият ўзгарган шароитда (СССРнинг барбод бўлиши, социалистик давлатлар «лагери»нинг йўқ бўлиши ва ҳоказо) АҚШ НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» деб аталган янги стратегиясининг қабул қилинишида қатнашди. Мустақил Ўзбекистон мазкур тадбирни амалга оширишда фаол иштирок этмокда.

КАНАДА

Иккинчи жаҳон урушидан кейин либерал ва консерватив партияларнинг сиёсати

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Канада иқтисодиётининг индустриал равнақи ва мамлакатнинг Гитлерга қарши коалициядаги иштироки урушдан кейинги дунёда унинг иқтисодий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланишига замин яратди. 1939—1945-йиллардаги уруш ҳаракатлари даврида Канада жаҳон бозоридаги аҳвол қулай келишидан фойдаланиб, ўз миллий даромадини икки баравар оширишга эришди ва Британия ҳамдўстлигининг иккинчи даражали аъзосидан дунёнинг юксак даражада ривожланган давлатлари қаторига қўшилди, Ғарб дунёсининг саноат ишлаб чиқаришида учинчи ўринга чиқиб олди. Канаданинг урушдан кейинги тараққиётини қуйидаги омиллар белгилаб берди:

— айниқса, 1949 йилда Ньюфаундленд ва Лобрадор ҳудудлари унга қўшилганидан кейин мамлакат шимоли ва ғарбидаги ерлар фаол ўзлаштирилди;

— мамлакат БМТ ва НАТО асосчилари қаторига кирди;

— Канаданинг Буюк Британия билан анъанавий алоқалари заифлашди — 1947 йилда Канада фуқаролиги тўғрисида ва Канада Олий судининг мамлакат олий апелляция маҳкамаси деб тан олинishi ҳақида қонун қабул қилинди;

— АҚШ билан иқтисодий ва ҳарбий интеграция кучайди ва ҳоказо.

20-асрнинг 40-йиллари иккинчи ярмида Канада АҚШ саноати учун хомашё ва чала тайёр маҳсулот саноатининг 39% и, кончилик, металл эритиш ва нефтни қайта ишлаш саноатининг 37% и, ижтимоий фойдаланиш корхоналарининг 24% и ва бошқалар Америка корпорациялари назоратига ўтди.

1945 йилдан 1956 йилгача бўлган даврда улар Канададаги узоқ муддатли сармоя қўйилмаларини 4 миллиард 990 миллион доллардан 12 миллиард 900 миллион долларга етказди. Иқтисодий алоқалар ҳарбий ҳамкорлик билан мустаҳкамланди: 1947 йил 12 февралдаги битим АҚШга Канада ҳудудида Америка ҳарбий ва ҳарбий-ҳаво базаларига эга бўлиш ҳуқуқини берди, кейинчалик, 1958 йилда бу битим шимолӣ Америка ҳарбий-ҳаво мудофааси ягона Америка-Канада қўмондонлиги тўғрисидаги битим (НОРАД) тарзида расмийлаштирилди.

Канада ўз қурол-яроғларини америкача нусхада стандартлашга ўтди. Канаданинг ички сиёсий турмушини етакчи партиялар бўлмиш либерал ва тараққийпарвар консерватив партияларнинг анъанавий рақобати белгилаб беради. Канада либерал партияси 1873 йилда тузилган. «Эркин тадбиркорлик» билан бирга давлатнинг чекланган меъёрдаги тартибга солувчилик вазифаси ва давлат ижтимоий таъминот дастурлари қондасини ҳимоя қилиш партия сиёсий дастурининг асосидир.

1935 йилда мамлакатни бошқара бошлаган либераллар урушдан кейинги 1945, 1949 ва 1953 йиллардаги сайловларда уч марта ғалаба қозонди. Либераллар хорижий капиталнинг иқтисодиёт асосий тармоқларига суқилиб киришини тўхтатдилар, яъни иқтисодиётни канадалаштириш сиёсатини ўтказдилар. Бунда «Атлантика бирдамлиги» мавқенга амал қилдилар, халқаро вазиятни нормаллаштириш ва «капиталистик дунё» билан «социалистик лагерь» ўртасида муносабатларни ривожлантиришга ҳаракат қилдилар.

1834 йилда тузилган тараққийпарвар консерватив партия либерал партиянинг рақибидир. Унинг сиёсий дастури янги консерватизмдан иборат. Консерваторлар ўз дастурининг либераллар ва социал демократлардан олинган шнорлар билан бирмунча янгилаб, 1957 йилги сайловда ғолиб чиқдилар ва ҳукумат туздилар. Канада консерваторлари АҚШ билан мустақкам ҳарбий-сиёсий ва савдо-иқтисодий ҳамкорлик сиёсатини юритиб, ҳатто «эркин савдо-сотиқ» тартибини ўрнатдилар; ишсизликни камайтириш учун мавсумий ижтимоий ишларни уюштирдилар; бирқанча ижтимоий дастурларни қабул қилдилар. 1963 йилда Канадада Америка ядро қуролини жойлаштириш хусусида консерваторлар ҳукуматида нифоқ чиққанлиги сабабли ҳокимият яна либераллар қўлига ўтди, унинг раҳбари Лестер Пирсон 1968 йилгача ҳукуматга бошчилик қилди. Янги ҳукумат Канаданинг янги байроғини жорий қилди. 1965 йилда АҚШ ва Канаданинг автомобиль саноатини бирлаштирувчи битим тузди. 60-йилларда мамлакатдаги канадалик инглизлар билан канадалик французлар ўртасидаги муносабатлар жиддий сиёсий муаммо бўлиб қолди.

Канадалик французлар миллий масаласи

Иккинчи жаҳон урушидан кейин канадалик французлар миллий масаласининг кескинлашуви Канаданинг оғриқ нуқтаси бўлиб қолди. Бунинг сабаблари Канаданинг ўз тарихига ва Канада жамиятининг миллий таркиби хусусиятларига бориб тақалади. Мамлакат аҳолисининг кўпчилигини (40%) канадалик инглизлар ҳамда Европа, Осиё ва Африкадан кўчиб келган инглиз тилида сўзлашувчилар ташкил қилади. 6 миллиондан сал кўпроқ бўлган французлар мамлакат аҳолисининг тахминан 27% ини ташкил қилади, уларнинг кўпчилик қисми (85%) Квебек вилоятида яшайди. Шу сабабли канадалик французлар масаласи деганда «Квебек муаммоси» тушунилади.

Урушдан кейинги дастлабки ўн йилликда Квебекда катта иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришлар рўй берди. Бу ерда саноат гуркираб ривожланди, шу туфайли вилоятнинг иқтисодий ва ижтимоий қиёфаси ўзгарди. Иқтисодий ривожланиш ва ижтимоий тузилма даражаси жиҳатидан Квебек қўшни Онтарио вилояти ва АҚШнинг шимоли-шарқи билан тенглашди. Лекин Квебек аҳоли-

сининг фаровонлигида ўзгариш рўй бермади. Натижада:

— Квебекда ишсизлик даражаси юқори;

— вилоят иқтисодиётида канадалик инглизлар ва америкаликлар сармояси устун бўлиб, жами ишлар инглиз тилида юритилади;

— вилоятнинг хўжалик турмушида канадалик инглизлар ҳукмрон;

— миллий камситиш кучайиб, француз миллати зўрлик билан инглизларга қориштириб юборилмоқда ва ҳоказо.

1949 йилда Американинг «Жон Мэнвиль» компанияси руда қонидаги Асбестос шаҳрида кончиларнинг 5 минг кишилик иш ташлаши Квебек ижтимоий-сиёсий ривожига даги бурилиш нуқтаси бўлди. Иш ташлаш ҳукуматнинг буйруғи билан полиция томонидан бостирилгач, Квебекда қаҳр-ғазаб тўлқини мавж урди, кейинги йилларга келиб бу ерда расмий тузумга мухолифатда бўлган кучлар бирлаша бошлади. Марказий федерал ҳукумат канадалик французларга ён беришни истамаслиги сабабли Квебекни Канададан ажратиб олиш ғояси туғилди. 1968 йилда Рене Левек бошчилигида Квебек партияси ташкилий жиҳатдан расмийлашди. Бу партия канадалик французлар миллий ҳаракати тарихида биринчи марта Канаданинг анъанавий сиёсий партиялари — либераллар ва консерваторларга қарши чиқувчи миллий ислохотчи кучларни жипслаштирувчи сиёсий марказ бўлиб қолди.

Либерал партия 1968—74-йилларда ҳукмронлик қилган даврда «Квебек муаммоси»ни ҳал этишга ҳаракат қилиб кўрилди. Либералларнинг янги раҳбари Пьер Эллиот Трюдо Монреалда туғилган канадалик француз бўлиб, айирмачилikka мутлақо қарши ва «Бир мамлакат — бир миллат» ғоясининг тарафдори эди. Унинг ташаббуси билан 1969 йилда қабул қилинган федерал қонунда давлат идораларининг барча тузилмаларида инглиз ва француз тилларининг тенг ҳуқуқлиги эълон қилинди; минтақаларда икки тиллилик жорий этилди. 1971 йилдан бошлаб инглиз забонли вилоятларда француз тили ва Квебекда инглиз тили олий ва ўрта ўқув юртларида ўқитила бошланди. Бироқ 1970 йил октябрь танглиги Трюдонинг канадалик французлар айирмачиллик тамойилларини юмшатиш йўлидаги уринишларини йўққа чиқарди. Квебекни озод қилиш махфий фронтининг террорчилик ҳаракатлари (инглиз савдо вакилининг ўғирлаб кетилиши, Квебек меҳнат вазирининг ўл-

дирилиши ва шу кабилар) муносабати билан либераллар ҳукумати бу вилоятда бир йил муддатга фавқулодда ҳолат эълон қилди, федерал қўшинлар киритилди, тинтувлар ва қамоққа олишлар бошланди. Мазкур зўравонлик чоралари Канада жамиятининг миллий парчаланишини кучайтирди. Орадан ўн йилликлар ўтиб, канадалик французлар миллий масаласининг кескинлашуви Канада конституциявий тузумининг камчиликларидан бири бўлиб қолди.

1982 йилги конституциявий ислоҳот

80-йилларнинг бошларига келиб асосий ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва миллий зиддиятлар конституция муаммоси теварагига келиб қуюқлашган эди. Федералчилик ва айирмачилик, марказчилик ва минтақачилик тарафдорларининг ўзаро кураши мамлакатнинг конституциявий негизларини путурдан кетказиб, ҳокимиятнинг турли поғоналарида давлат идораларининг ишига халақит берар эди. Шуларнинг ҳар бири орқасида Канада жамияти турли табақаларининг манфаатлари яширинган эди. Федерал ҳукумат вилоятларнинг айирмачилик тамойилларини чеклаш ваколатига эга эмаслиги марказий ҳокимият учун вазиятни чигаллаштирар эди. Чунки Британия парламенти томонидан 1967 йилда қабул қилинган Британия Шимолий Америкаси тўғрисидаги Далолатнома Канада конституцияси родини ўйнар эди. Унга киритиладиган ўзгариш ёки қўшимчалар Буюк Британия парламенти томонидан тасдиқланиши лозим эди, эскириб қолган бу одатни ўзгартиришга ҳеч кимнинг ҳадди сизмас эди. 1980 йилги ялпи сайловда либералларнинг ғалабасидан кейин Трюдо ҳукумати олдида Канаданинг бирлигини сақлаб қолиш ва мустақиллигини таъминлаш учун конституциявий муаммони ҳал этиш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолди.

Вилоятлар билан узоқ давом этган музокаралардан сўнг Трюдо 10 вилоятдан 9 таси билан (Квебекдан ташқари) муросага эришди. 1981 йил декабрь ойининг бошларида Буюк Британия жамоалар палатаси Канададаги конституциявий ислоҳотга оид «таклифлар мажмуи»ни қабул қилди. Шу қарор асосида 1982 йилнинг мартада Британия парламенти Канадага оид сўнгги қонунни қабул қилди. Канада тўғрисидаги 1982 йилги далолатнома деб аталган мазкур қонун Буюк Британиянинг шу мамлакат хусусидаги қонуний ваколатлари амал қи-

лишини тўхтатди. Бошқача қилиб айтганда, 1982 йилдагина Канада конституция соҳасида тўла суверенитетга эришди. Шу пайтдан эътиборан мамлакатнинг асосий қонуни федерал парламентнинг ҳуқуқ доирасига киритилди, бу эса ўз-ўзидан Канада федерациясининг марказлашувини мустақкамлашга кўмаклашди. Шу билан бирга конституция вилоятларнинг ваколатларини кенгайтириб, марказ билан вилоятлар ўртасидаги қарама-қаршиликни юмшатди. Бироқ 1982 йил конституциясида канадалик французларнинг тенг ҳуқуқлилиги тан олинishi ёзиб қўйилмаган эди. Квебек тил ва маданият жиҳатидан ўзига хос бўлишига қарамай, у Канаданинг оддий бир вилояти деб қаралар эди. Аслида 1982 йилги конституция Квебек аҳолисининг фикрига хилоф равишда қабул қилинган эди. Оттавада қиролича Елизавета II иштирокида 1982 йилги Канада конституциясининг қабул қилиниши байрам қилинаётган бир вақтда Монреалда кўп кишилик норозилик намойиши бўлиб ўтди, бутун Квебек вилоятида байроқлар мотамона қўйи эгиб қўйилди. 1982 йилги конституцияда канадалик французлар муаммоси ва Квебек мақоми ҳал бўлмай қолганлиги мамлакатдаги миллий масала янада кескинлашуви учун асос бўлиб қолаверди. Шу билан бирга янги конституция федерал саноат муносабатларидаги зиддиятларни вақтинча камайтирди ва канадаликлар учун асосий қонун бўлиб қолди.

1993 йилги сайлов ва либерал партиянинг ҳокимият тепасига чиқиши

1982 йилги конституциянинг қабул қилиниши Канаданинг суверенитетини узил-кесил расмийлаштирди ва мамлакатнинг иқтисодий муаммоларини биринчи ўринга чиқариб қўйди:

— давлат бюджетининг камомади кўпайиб кетган эди (27 миллиард доллардан ошган эди);

— ишсизлик кучайиб 1,1 миллион кишини ўз домига тортган эди;

— жаҳон бозорида Канада маҳсулоти касод бўлиб қолган эди ва ҳоказо.

Бунинг устига миллий масала: канадалик инглизлар билан канадалик французлар ўртасидаги можаролар, индейслар, эскимослар, метислар (дурагайлар) ва шу кабиларнинг суверенитет учун кураши ҳал қилинмаган эди. Б. Малруни, сўнгра Ким Кэмпбэлл бошчилигидаги

консерваторлар ҳукумати миллий иноқликка ва Канада бирлигини мустаҳкамлашга интилиб, 1992 йилда Квебек билан конституциявий битим лойиҳасини таклиф қилди, чунки бу вилоят 1982 йилги Канада конституциясини имзоламаган эди. Бу лойиҳанинг моҳияти агар канадалик французлар мамлакатнинг асосий қонунини тасдиқласа, уларга «алоҳида ҳамжамият» тарзида бирқанча қўшимча ҳуқуқлар беришдан иборат эди. Аммо 10 та вилоятдан 2 таси (Саскачевен билан Онтарио) бу нарса Квебекни имтиёзли аҳволга чиқариб қўяди, деб ҳисоблаб, мазкур битимда қатнашишдан бош тортди ва шу тариқа муросага келинмай қолди. Ана шундай шароитда 1993 йил 25 октябрда навбатдаги парламент сайлови бўлиб ўтди. Консерваторлар ўз раҳбари Канада тарихида биринчи аёл бош вазир Ким Кэмпбэллнинг обрўси туфайли сурункасига учинчи марта ғалаба қозонишини умид қилдилар. Либераллар эса бош вазирликка ўз номзоди, Трюдо ҳукуматида вазирлик лавозимларида ишлаган Жан Кретьеннинг шахсий фазилатларига эмас, балки мамлакатни иқтисодий турғунлик ҳолатидан қутқариш дастурига умид боғлаб ҳаракат қилдилар. Пировард натижада либераллар ғалаба қозониб, уларнинг раҳбари Жан Кретьен ҳозир ҳам Канада бош вазири бўлиб турибди.

Ташқи сиёсат

80—90-йилларда ўз суверенитетини мустаҳкамлаш ва дунёдаги жўшқин географик-сиёсий ўзгаришлар шароитида Канаданинг либерал партияси олдида ҳам, консерватив партияси олдида ҳам мамлакатнинг ташқи сиёсий йўлини белгилаб олиш муаммоси турар эди. 1980 йил 21 март куни Ташқи ишлар вазири Марк Макшган парламентда сўзга чиқиб бундай деди: «Канада Совет Иттифоқи билан Қўшма Штатлар ўртасида, Франция билан Қўшма Штатлар ўртасида, шунингдек Учинчи дунё билан Қўшма Штатлар ўртасида қалқон (буфер) ролини ўйнаши керак». 80-йилларда Канаданинг фаол мустақил ташқи сиёсат йўли халқаро кескинликни юмшатишга кўмаклашди (мамлакат «ядросиз мақоми»ни сақлаб қолди); Канада ҳудудида Америка қанотли ракета-ларини синаш тўхтатилди; Никарагуа ва Камбождаги урушни тўхтатиш учун воситачилик қилинди; Жанубий Африка Республикасига қарши қаттиқ жазо чоралари жорий қилинди ва ҳоказо. Мана шуларнинг ҳаммаси жа-

ҳон сиёсатида Канаданинг обрў-эътиборини оширишга кўмаклашди.

Жан Кретьен ҳукуматининг ташқи сиёсатдаги асосий йўли қуйидагича:

- АҚШ билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш;
- Британия ҳамдўстлиги ишида қатнашиш;
- БМТ йўли билан (Югославия, Чеченистон, Камбожа каби мамлакатларда) тинчлик ўрнатувчилик вазифаларини давом эттириш;
- НАТО билан ҳамкорлик;
- 20-асрнинг 90-йилларида Шарқий Европада вужудга келган янги мустақил давлатларни қўллаб-қувватлаш ва ҳоказо.

Ҳозирги босқичда Ўзбекистон-Канада муносабатлари ўзаро манфаатли асосда ривожланиб бормокда.

ЕВРОПА

БУЮК БРИТАНИЯ

**Лейбористларнинг ҳукуматлари.
Иқтисодиёт қатор соҳаларининг тасарруфга
олиниши. Ижтимоий тадбирлар**

Гитлерчиларга қарши иттифоқнинг асосий иштирокчиларидан бири — Буюк Британия ҳам иккинчи жаҳон урушидан голиб бўлиб чикди. Шу уруш даврида мамлакат 375 минг фуқаросидан ажралди, бу эса I-жаҳон урушидаги талафотдан кам эди. Аммо Англиянинг моддий зарари 25 миллиард фунт стерлингдан ошиб кетди. Бундан ташқари, у ташқи молия бозорларининг анчагина қисмидан маҳрум бўлди ва ўз доминионларидан (3,5 миллиард ф. ст.) ва АҚШдан (10 миллиард ф. ст.) қарздор бўлиб қолди. Бу мураккаб вазиятни консерваторлар партиясининг етакчиси Уинстон Черчилль лўнда қилиб: «Тантана ва фожиа» деб баҳолаган эди.

Уруш даврида консерваторлар партиясини бошқарган коалиция ҳукумати таркибига лейбористлар ва либерал партия намоёндалари кирган эди. Уруш ҳаракатлари тўхташи биланоқ мазкур ҳукумат тарқалиб кетди ва 1945 июлидаги парламент сайловида консерваторлар билан лейбористлар ўртасида ҳокимият учун кураш яна бошланди. Урушдан кейинги биринчи ана шу сайловда Клемент Эттли бошчилигидаги лейбористлар партиясини ғалаба қозонди. Улар сайловчилар ҳузурида «Келажак сари юз буриш» деб аталган ва урушдан кейинги ислохотларнинг кенг миқёсли дастуридан иборат режаларини баён қилиб беришди. Бу вақтга келиб, лейбористлар партиясини 3 миллиондан ортиқ кишини ўз сафларида бирлаштирган бўлиб, уларнинг бешдан тўрт қисми Буюк Британия касабасини уюшмаларига аъзо эди. Консерваторларнинг бирдан-бир «қуроли» — «Черчиллнинг фотосу-

рати» эди, улар ўз раҳбарлари машҳур арбоб эканига ортиқ даражада ишониб, зинқ бир дастурни ишлаб чиқмаган эди. Оқибатда оғир талафот кўришди. Лейбористлар учун эса 12 миллион киши овоз берди. Лейбористлар парламент жамоалар палатасидаги ўринларнинг учдан икки қисмини эгаллашди. Эттли бошқарган лейбористлар ҳукумати 1945—51-йилларда ҳокимият тепасида туриб, берган ваъдаларини асосан бажарди. У иқтисодиёт қатор соҳаларини давлат ихтиёрига олиб (миллийлаштириб), Англия банкини (1945) ва кўмир қазиб чиқариш саноатини (1946) давлат бошқарувига ўтказди. 770 минг нафардан ортиқ ишчиси бўлган 800 кўмир қазиб чиқарувчи компания давлат корхонаси мақомини олди. 1947 йил августда темир йўл транспорти ва электр энергетика, жумладан электр энергия ҳосил қилиш, узатиш ва тақсимлаш компаниялари давлат тасарруфига ўтказилди. Орадан бир йил ўтиб, давлат газ саноатини, ички дарё транспортини, автомобилда юк ташиш корхоналарининг бир қисмини, қатор авиакомпаниялар, мамлакат радио ва телекоммуникация тармоқларини ўз тасарруфига олди.

Лейбористлар амалга оширган миллийлаштириш тadbирлари ўзининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти жиҳатидан ҳам, ўз услубига кўра ҳам хўжалик юритиш бозор тизими доирасидан четга чиқиш эди. Бир томондан, маҳсулот ишлаб чиқарувчи соҳаларнинг меъёрида ишлаб туришини таъминловчи хўжалик-ёрдамчи тармоқлар миллийлаштирилди. Уларнинг кўплари уруш йиллари, ҳатто ундан илгари ҳам зарар келтирарди. Шу тариқа давлат лейбористлар ҳукумати қўли билан ва солиқ тўловчилар ҳисобига ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун энг мақбул шароит яратишни ўз зиммасига олган эди. Иккинчидан, давлат тасарруфига ўтказилган барча корхоналарнинг эгалари ҳукуматдан кўтарма ҳақ олишди. Бу ҳақ миқдорлари эса миллийлаштирилаётган компания ҳақиқий қийматидан одатда юқори эди. Собиқ мулкдорлар давлатдан жами 2,5 миллиард фунт стерлинг миқдорида облигация ва бошқа қимматбаҳо қоғозларни олишди, бу эса улар учун йилига 80 миллион ф. ст. миқдорида даромад кўриш имконини берарди.

Айни вақтда лейбористлар ҳукумати давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиб турадиган соҳасини кенгайтирувчи қатор тadbирлар кўрди. Унинг бу иқтисодий йўли ишлаб чиқариш ва сармоянинг марказлашувига имкон берди. Ҳукумат айниқса 50-йиллар бошида кор-

порацияларга сахийлик билан ҳарбий буюртмалар бериб турди, тараққиёт ва илмий тадқиқотларга оид дастурларни маблағ билан таъминлади, импорт, экспорт ва четга сармоя чиқариш соҳаларини бошқариб туришга ҳаракат қилди. 1947 йилда иқтисодий режалаштириш маслаҳат кенгаши тузилди, парламент саноат устидан назорат ўрнатиш тўғрисида қонун қабул қилди, бу билан иш кучи бозорини тартибга солишда ҳукуматга кенг ҳуқуқ берилди.

Шу тариқа уруш давридан тинчлик даврига ўтишда Англияда иқтисодиётнинг давлат сектори кучайиб, хусусий-капиталистик хўжаликни давлат томонидан тартибга солиш даржаси ортди. Турли йилларда давлат иқтисодиёт секторида бутун Англия саноатининг 20—25 фоизи жамланган эди.

Ижтимоий жараёнларни тартибга солишда ҳам давлатнинг жуда катта роль ўйнаши урушдан кейинги Британиянинг бошқа бир энг муҳим хусусияти эди. 1948 йил ёзида 1945—48-йилларда ишлаб чиқилган янги ижтимоий суғурталаш тизими жорий этиб бўлинди. Ишсизлик ва касаллик бўйича, меҳнат қобилиятини йўқотганда (жумладан, касб касалликларида ва ишлаб чиқаришда шикастланганда), бола туғилганда ва уни тарбиялашга давлат нафақаси, қариялар, бевалар, болаликдан ногиронларга пенсия ва дафн маросими учун ёрдам пули бериладиган бўлди. Жами суғурта фондида бўнакларнинг энг кўп улуши меҳнаткашларнинг ўзларига тегишли бўлиб, учдан бир қисмидан камроғи корхона эгаларидан ва чоракка яқини давлат бюджетидан олинardi. 23 миллиондан зиёд киши ижтимоий суғурталаш тизими билан қамраб олинган эди, бу Британия меҳнат аҳлининг зўр ижтимоий ютуғи эди.

1946 йилда соғлиқни сақлаш миллий хизматини ташкил этиш тўғрисида қонун қабул қилинди, унинг фаолияти эса 1948 йил июль ойидан бошланди. Мазкур ислоҳот туфайли Англия тарихида биринчи бор аҳолига давлат томонидан бепул тиббий ёрдам кўрсатиш принципи жорий этилди. Буюк Британиядаги давлат соғлиқни сақлаш ташкилотини ўша вақтда ривожланган капиталистик мамлакатлар ичида энг илғори, деб аташ мумкин.

Лейбористлар ҳукумати сайловолди ваъдаларини бажариб, турар жой муаммосини ҳал этиш тўғрисида ҳам қарор чиқарди. 1948 йил охирига бориб, Англияда 852 мингта бир хонали уйлар қурилди. Халқ таълими тизи-

мига ҳам айрим ижобий ўзгаришлар киритилди. Ниҳоят, салкам 20 йил амалда бўлган касаба уюшмалари ҳақидаги қонун бекор қилинди.

Давлат ижтимоий-иқтисодий дастурларининг амалга оширилиши кўплаб маблағ талаб қиларди. Натижада 40-йилларнинг иккинчи ярмида мамлакатда молиявий-иқтисодий қийинчиликлар юзага келди. Лейбористлар бу мушкулликни ўзлари татбиқ қилган ислоҳотлар «жу-да тез суръатларда» ўтказилганлиги билан изоҳлашди. 1948 йилдан бошлаб лейбористлар ҳукумати «эришилган натижаларни мустаҳкамлаш» учун танаффус эълон қилишга қарор берди.

40—60-йилларда Британия мустамлакачилик тизимининг тугатилиши

✓ Буюк Британиянинг улкан мустамлака салтанатларида миллий-озодлик ҳаракати кучайиб, улар биринкетин емирила бошлади, бу жараён иккинчи жаҳон урушининг бевосита оқибати эди.

Консерваторлар каби лейбористлар ҳукумати ҳам Британия империясининг умри битиб қолган мавқеини тиклашга уринди. Аммо бу ишни урушдан кейинги шароитда эскича мустамлакачилик услублари билан амалга ошириш тобора мушкулроқ бўла борди. Малайя, Нигерия, Уганда, Кения, Олтин қирғоқ каби мамлакатларда Англия бошлаган «майда» мустамлакачилик урушлари узоққа чўзилди. Британия мустамлакачилари I-жаҳон урушидан сўнг Яқин Шарқда қўлга киритган мавқеларининг бир қисмидан воз кечишга мажбур бўлишди: Трансиорданияга мустақиллик берилди, Англия Фаластинни идора қилиш мандатидан воз кечганини эълон қилди. 1946 йил март ойидаёқ Бош вазир К. Эттли парламентда Ҳиндистоннинг мустақилликка эришиш ҳуқуқини расман тан олган эди. Аммо Ҳиндистон 1947 йил 15 августдагина Британия мустамлакалари сафидан чиқишга муваффақ бўлди. Ҳиндистон доминион мақомини олди, аммо мамлакат ҳудуди сунъий равишда, диний аломатга кўра, икки қисмга бўлиб юборилди. Асосан му-сулмонлар яшайдиган Покистон ҳам доминион деб эълон этилди. 1950 йил 26 январь кунини Ҳиндистон ўзини мустақил деб эълон қилди. Покистонни республика деб эълон этган мамлакат тарихида биринчи конституция эса 1956 йил март ойида қабул қилинди.

1948 йилда Цейлон ороли ҳам доминион мақомини

олди. Доминион мақоми Бирмага ҳам таклиф этилди, аммо япон босқинчиларига қарши курашда ўз озодлигини қўлга киритган бу мамлакат халки ҳатто «юмшоқ» мустамлака ўтмишига қайтишни ҳам истамади. 1948 йил 4 январда Бирма ўзини мустақил республика деб эълон қилиб, Британия Миллатлар ҳамдўстлиги таркибидан чиқди.

1947 йилдан лейбористлар ҳукуматининг расмий ҳужжатларида «Британия империяси» атамаси «Британия Миллатлар ҳамдўстлиги» деган атама билан алмаштирилди, «доминион» сўзи ўрнига «Ҳамдўстлик аъзоси» деган тушунча пайдо бўлди. 1949 йил апрелида Ҳамдўстлик мамлакатлари Бош вазирларининг конференцияси 1931 йилги Вестминстер мақомига доир ҳужжатдаги «тожга садоқат» деган иборани бекор қилди (бу ибора Ҳамдўстлик аъзоларини бирлаштириб турарди) ва инглиз ҳукмдори (монархи)ни «мустақил миллатлар эркин уюшмасининг тимсоли» деб тан олди. Айни шу вақтда икки доминион Ҳамдўстликни тарк этди. Ньюфаундлендда ўтказилган референдумдан сўнг бу мамлакат Канадага қўшилди, Ирландия республикаси ҳам Ҳамдўстликдан чиққани ҳақида баёнот берди.

Британия мустамлака салтанатининг Ҳамдўстликка айланиши 50—60-йилларда ҳам давом эди. 1960 йилда Британиянинг Африка қитъасидаги мустамлакалари — Нигерия ва Британия Сомалиси, 1961 йилда — Танганьика, 1962 йилда — Уганда, 1963 йилда — Занзибар ва Кения, 1964 йилда — Замбия мустақилликка эришди. Жануби-шарқий Осиё ва Яқин Шарқдаги собиқ мустамлакалар ўрнида бир неча янги давлат: 1960 йилда — Кипр, 1961 йилда — Кувайт, 1963 йилда — Малайзия, 1970 йилда — Жанубий Яман ва Уммон пайдо бўлди. 1962 йилдан бошлаб Буюк Британиянинг Кариб ҳавзаси ва Океаниядаги майда мустамлакалари озодликка чиқиб, 1962—70-йилларда саккиз мустақил давлат: Тринидад ва Тобаго, Ямайка, Хайяна, Барбадос, Ғарбий Самоа, Науру, Тонга, Фижи жаҳон харитасидан жой олди. 1964 йилда Урта денгиздаги Мальта ороли мустақил бўлди.

Британия мустамлака тизимининг барбод бўлиши мамлакатга кучли зарба бўлди. 1938—70-йилларда унинг қўл остидаги ерлари 14,5 миллион квадрат километрдан 1 миллион квадрат километргача, яъни 15 баравар қисқарди. Бироқ Буюк Британия империя ўрнида Ҳамдўстликни — яъни Британия империясининг собиқ доминионлари ва мустамлакларининг тарихий таркиб топган адо-

ҳида муносабатлар шаклини олган уюшмани ташкил қила олди, уларни эндиликда иқтисодий ва сиёсий битимлар тизими бирлаштиради. Айни Ҳамдўстлик Англия ташқи сиёсатининг асосий соҳаси ҳисобланиб, унинг «сиёсий салмоғи» ошишига имкон бермоқда.

Буюк Британия ва «Умумий бозор»

Британия мустамлака салтанатининг емирилиши мамлакат сиёсий элитаси олдига Европа интеграциясида қатнашиш масаласини кўндаланг қилиб қўйди. Англия географик ва тарихий жиҳатдан Европанинг бир қисми деб ҳисобланса-да, инглизлар: а) оролда яшаганликлари учун; б) бутун Европадан майдони жиҳатидан анча кенг бўлган мустамлака салтанати соҳиби бўлганликлари учун ўзларини асрлар давомида европалик деб «ҳис қилмаганлар». Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, Европада интеграция (бирлашиш) тамойиллари юзага кела бошлаган бир пайтда Буюк Британияда мазкур ғоя қўллаб-қувватланмади. Англия умум Европа ва Атлантика ҳарбий иттифоқларида иштирок этаётган бўлса-да, 1950 йилда таъсис этилган Европа кўмир ва пўлат бирлашмасига киришдан бош тортди. 1951 йилда лейбористлар ўрнига келган консерваторлар ҳукумати ҳам Европа бирлигини эмас, «АҚШ билан алоҳида муносабатлар»ни афзал кўришди. Буюк Британия 1957 йилда Европа иқтисодий ҳамжамияти — «Умумий бозор» тузишда ҳам қатнашмади. 60-йилларга келиб Европа интеграцияси моддий заминга эга бўла бошлагани, қитъада улкан бозор таркиб топаётгани аён бўлгач, инглизлар «Европа уйи» поездига «сакраб чиқиб олиш»га уринишди. Аммо тезда хафсалалари пир бўлди. Франция президенти Шарль де Голль икки марта (1963, 67-йилларда) Буюк Британияни «Умумий бозор»га қабул қилиш масаласида вето ҳуқуқидан фойдаланди, яъни бу ишга ижозат бермади. Буни у «инглизлар билан америкаликлар ораларидан қил ўтмас қалин дўст» эканлиги билан изоҳлади.

Де Голль истеъфога чиққанидан кейингина 1973 йилда Европа иқтисодий ҳамжамияти Англияни ўз сафига қабул этди, аммо бунинг эвазига у жуда қаттиқ шартларни бажариши, биринчидан, мазкур ҳамжамият мамлакатлари билан савдода божхона божларини бекор қилиши, иккинчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига қўйиладиган нархларни ҳамжамиятдаги ўртача даража-

гача ошириши зарур эди. Британия бу шартларга кўнишга мажбур бўлди. Унинг хазинасига тушадиган барча тушумларнинг 25% эса Англиянинг «Умумий бозор» бюджетига молиявий бўнаги тарзида йўлланди.

Ольстер муаммоси

60-йиллар охирида Шимолий Ирландиядаги вазият жуда ўткирлашди. 1921 йилда Британия давлат арбоблари оролни иккига бўлиб юборганлиги оқибатида Ирландия шимоли-шарқидagi саноати ривожланган олти графлик ерлари Бирлашган қироллик (яъни Буюк Британия) таркибида қолдирилди. Католиклар динига мансуб ирландлар шу графликлар ҳудудида яшаб келишар ва улар жами аҳолининг учдан бирини ташкил этишарди. Оролнинг қолган ҳудуди аҳолиси эса кўпчилик бўлиб, инглиз ва шотланд мустамлакачиларининг авлодлари, яъни протестантлар эди. Шимолий Ирландия (Ольстер)га қироллик доирасида қисман ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқи берилди, ҳатто у ўз парламентиға (стормонтига) ҳам эға бўлди. Мазкур парламентда ярим аср мобайнида протестантларнинг Юнионлар партияси устунлик қилиб, 1801 йилда тузилган инглиз-ирланд униясини (битимини) сақлаб қолишни ёқлаб келди. Шимолий Ирландиядаги озчилик католиклар эса амалда ҳеч қандай ҳуқуққа эға бўлмай, диний (кам даражада — миллий) камситишларға дучор қилинди.

1967 йилда Шимолий Ирландия фуқаролик ҳуқуқлари учун кураш уюшмаси тузилди. 1968 йил кузида уюшма ташкил этган тинч намоёнлардан бирини полиция куч ишлатиб қувиб юборди ва натижада 77 киши шикастланди. Қуролли ўта ўнг протестант гуруҳлари бунга жавобан террорчилик ҳаракатларини кучайтирди. Уларға 1795 йилда тузилган «Оранэчилар тарафдорлари ордени» бошчилик қиларди. Ольстердаги диний-этник можаро тобора кучайди. Лейбористлар ҳукумати авж олиб бораётган можарони даф этиш мақсадида 1969 йилда вилоятға инглиз қўшинларини киритди. Айни шу тадбир Ольстер танглиги бошланишиға сабаб бўлди.

Католикларнинг ҳарбийлашган маҳфий ташкилоти — Ирландия республикачилар партияси инглиз аскарларига террор билан жавоб берди. Зўравонлик тўлқини Ольстердан ҳам ташқарига ёйилди. Британия ҳукуматларининг кейинги ўттиз йил мобайнида можарони ҳал этиш

юзасидан кўрган барча чора-тадбирлари Ольстерни тин-чита олмади. «Ольстер муаммоси» ҳозирда ҳам аввалгидек Буюк Британиянинг «бошини қотирмоқда».

М. Тэтчер ҳукумати, унинг ижтимоий-иқтисодий стратегияси

1979 йилги парламент сайловида мамлакатнинг асосий сиёсий партиялари бир-бирига зид дастурлар билан чиқишди. Г. Вильсон бошчилигидаги лейбористлар партияси «Барча учун фаровон давлат қуриш» ғоясини аввалгидек ҳимоя этиб, ҳукуматга қарашли соҳаларга давлат аралашувини кучайтириш зарурлигини таъкидлади. Консерваторлар партияси эса тангликка қарши «Тўғри ёндашув» дастурини ишлаб чиққан ва Маргарет Тэтчерни яна партия лидери этиб сайлаган эди.

Маргарет Хильда Тэтчер (қизлик фамилияси Робертс) 1925 йил 13 октябрда Шимолий Англиянинг Хрантэм шаҳрида оддий баққол оиласида туғилди. Болалигидан меҳнатга ўрганиб, ота-онасига қарашиб юрди. Отаси таъсирида сиёсат билан қизиқиб қолди. Робертс уруш йилларида консерваторлар партиясидан Хрантэм шаҳри мэри этиб сайланди. Маргарет мактабни аъло баҳолар билан битириб, Оксфорд университетига ўқишга кирди ва органик кимё ҳамда юриспруденциядан таҳсил кўрди. Кимё корхоналарида ишлаб, аynи вақтда адвокат ихтисослиги бўйича имтиҳон топширди. Юридик фаолият билан шуғулланди. 1956 йилда омадли бизнесмен Деннис Тэтчер билан турмуш қурди. Эгизак ўғил ва қиз кўришди. Бахтиёр она ва икки олий маълумот соҳибаси Маргарет учун сиёсат барибир асосий иш бўлиб қолаверди. Отаси изидан бориб, консерваторлар партиясига кирди. 1961 йилда парламентга сайланди. 1961—64-йилларда Пенсия ва давлат суғурта ишлари бўйича вазирликда — парламент котибаси, 1970—74-йилларда Эдвард Хит ҳукуматида маориф ва фан вазирри лавозимида ишлади. 1975 йилда консерваторлар партиясининг лидери этиб сайланди.

1979 йилги сайловда мазкур партия ғалаба қозониб, унинг лидери М. Тэтчер бош вазир бўлди.

Партия сайловдан илгариеқ иқтисодий тангликка қарши курашнинг янги консерватив вариантини тайёрлаган эди. Унда давлат бошқарадиган иқтисодиёт афзалликлари ҳақидаги Кейнс назарияси, «иш билан тўла бандлик», «ялли фаровонлик давлати» каби ғоялар рад

этилган эди. Консерваторларнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳалардаги янгича сиёсати кейинчалик «тэтчеризм» деб аталди. Мазкур сиёсат негизини либерал-иқтисодий ғоялар — давлатнинг иқтисодиётни бошқариш соҳасидаги вазифаларини, хўжалик ҳаётидаги ролинини кон қадар камайтириб, бозор иқтисодиётига хос воситаларнинг аҳамиятини кучайтириш ғояси ташкил этарди. М. Тэтчернинг ички ижтимоий-иқтисодий сиёсатига қуйидаги хусусиятлар хос эди:

1) инфляция — пулнинг қадрсизланишига қарши кураш соҳасида давлатнинг хусусий бизнес тармоқларига берадиган қарзларини камайтириш; муомаладаги пулларнинг кўпайиб кетишини қаттиқ назорат қилиш; нархнаво ва иш ҳақи устидан давлат назоратини бекор этиш;

2) давлат бюджети таркибинини тубдан ўзгартириш ҳамда хусусий шахслар ва тадбиркорларга тўғри прогрессив солиқлар солишдан воз кечиб, эгри солиқлар солишини кучайтириш;

3) давлатнинг саноат, коммунал ва йўл хўжалиги, маданият ва маориф соҳаларига харажатини камайтириш;

4) иқтисодиётда давлат секторини батамом тугатиш йўлини тутиш ва ҳоказо.

1980 йилдан бошлаб ҳукумат давлатга қарашли корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш соҳасида кенг кўламли тадбирларни амалга ошира бошлади. Шимолий денгиздаги нефть конлари, радиоактив изотоп заводлари, кўмирчилик компаниялари, ички транспорт ва бошқа тармоқлар хусусийлаштирилди. Корхоналарга хўжалик фаолиятини юритишда кенг эркинлик берилди. 1982 йилда ҳукумат лейбористлар чиқарган касаба уюшмаларининг аъзоларини ишга биринчи навбатда қабул қилиш ҳақидаги қарорни бекор қилди. 80-йилларда тред-юнионлар ҳуқуқи жуда чеклаб қўйилди, масалан, бирдамлик иш ташлаш ҳаракатлари ғайриқонуний деб эълон этилди. Давлат иқтисодиёти секторини хусусийлаштириш соҳасида М. Тэтчер ҳукумати кўрган тадбирлар лейбористлар давлат тасарруфига ўтказган давлат компанияларига ва давлат турар жой фондига ҳам тааллуқли эди. Жумладан, 21 давлат компанияси хусусий қўлларга топширилди. 9 миллион нафар фуқаро акциядорга айланди, оилаларнинг учдан икки қисми ўз уй ва квартиралари эгаси бўлиб қолди.

Мазкур ислохотлар 80-йиллар ўрталарига келиб, иқтисодий тараққиётга ижобий таъсир ўтказди. Пул қадр-

сизлаъиши 15% дан 3%га қадар камайди. Бошқа Европа мамлакатларига нисбатан Англияда иқтисодиёт тезроқ суръатлар билан ривожлана бошлади. Саноат кўп жиҳатдан янгиланиб, таркиби илм-фан ютуқлари самарали қўлланадиган соҳалар фойдасига ўзгарди. Меҳнат унумдорлиги ўсиб, чет эл тадбиркорлари Британия иқтисодиётига инвестиция қўя бошлади.

М. Тэтчер ҳукумати ташқи сиёсат соҳасида ҳам фаоллик кўрсатди. 1979—90-йилларда унинг асосий ташқи сиёсий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлди:

а) Айниқса Рональд Рейган президент қилиб сайланганидан сўнг АҚШ билан жуда яқин муносабатлар ўрнатилди;

б) «Учинчи дунё» мамлакатларига нисбатан қаттиққўллик сиёсати қўлланилди (масалан, 1982 йилда Аргентина билан Фолькленд можароси);

в) М. С. Горбачев СССР раҳбари бўлгач, Совет-Британия муносабатлари яхшиланди;

г) Британия Ҳамдўстлиги ичида ўзаро алоқалар мустақамланди;

д) Англия Европа интеграция жараёнларида фаол қатнашди.

М. Тэтчер халқаро майдонда Буюк Британия манфаатларини изчил ва қаттиқ туриб ҳимоя қилгани учун замондошлари томонидан «Темир хоним» деб таърифланди.

1990 йилда ички партиявий фитналар оқибатида М. Тэтчер партия лидери ва бош вазир лавозимларидан истеъфога чиқди. Унинг ўрнини Жон Мейжор эгаллади.

Жон Мейжор 1943 йил 29 мартда сайёр цирк артисти оиласида дунёга келди. Мактабда ўрта баҳолар билан ўқиди. Банк фирмаларида ишлади, бир мунча вақт ишсиз юрди. 1965 йилда «Нэшнл Вестминстер банк»га клерк бўлиб ишга кирди. 60-йиллар ўрталарида консерваторлар партиясига аъзо бўлиб, 1968 йилда Лондон шаҳрининг Лэмбет округи муниципал кенгашига депутат этиб сайланди. 1979 йилдан Британия парламентининг депутати. 1981—83-йилларда — давлат Ички ишлар вазирининг парламент ишлари бўйича шахсий котиби, 1983—85-йилларда — ҳукумат координаторининг ёрдамчиси, 1985—86-йилларда ижтимоий таъминот вазирининг парламент ишлари бўйича ўринбосари, 1986—87-йилларда давлат ижтимоий таъминот вазири, 1987—89-йилларда молия вазирлигининг бош котиби, 1989 йил июль—октябрь ойларида — Ташқи ишлар ва Ҳамдўстлик ишлари

бўйича вазир, 1989 йилда молия вазири этиб тайинланди. Оилали, ўгли ва қизи бор. 1990 йил февралдан 1997 йил 2 майга қадар Буюк Британия бош вазири бўлди.

1993 ва 1996 йилги сайловларда консерваторлар партияси Англия парламентида икки марта ўз ҳукмронлик мавқеини сақлаб қолди, бу эса уларнинг сиёсатини сайловчилар ижобий баҳолаганини тасдиқларди. 90-йилларда Буюк Британия саноат ишлаб чиқариш ҳажми жиҳатидан АҚШ, Япония, Германия ва Франциядан кейин бешинчи ўринни эгаллади. Станоксозлик, электр техника, авиация, кимё, электрон ва автомобиль саноатлари етакчи соҳаларга айланди. Англия ўзи қазиб олган нефть маҳсулотлари билан ўзини таъминлаш жиҳатидан ғарбий Европада ягона мамлакатдир. Чорвачилик (гўшт-сут, қўйчилик ва паррандачилик) қишлоқ хўжалигининг асосий соҳаси сифатида барча аграр маҳсулотларнинг 70% идан кўпроғини етиштириб беради.

Ҳукумат деҳқончиликни жадал ривожлантириш юзасидан зарур тадбирлар кўрилишига имкон яратди, қишлоқ хўжалик фанининг тараққиётини рағбатлантирди.

Жон Мейжор ҳукумати 90-йиллар биринчи ярмида ташқи сиёсат соҳасида ҳам фаол иш олиб борди, унинг асосий йўналишларини санаб ўтайлик:

а) Британия — АҚШ иттифоқининг мустаҳкамланиши (масалан, Кувайтдаги «Сахро бўрони» давомида);

б) Югославияда фуқаролар урушини тўхтатишда қатнашиш;

в) «Ягона Европа уйи»ни барпо этишда иштирок қилиш (масалан, «Маастрихт битимлари»нинг ратификация этилиши).

Лейбористларнинг ҳокимият тепасига келиши

1997 йил 2 майда парламентга навбатдан ташқари ўтказилган сайловдан сўнг Тони Блёр бошчилигидаги лейбористлар партияси узоқ танаффусдан сўнг ҳукумат тепасига келди.

Буюк Британиянинг мазкур бош вазирини «янги либерализм» отаси деб аташар, лейбористлар унинг раҳбарлигида партия сайлов олди дастурини ишлаб чиққан эди.

Бунда:

— партия ўзи учун анъанавий принциплардан воз кечиб, консерваторлардан ҳам, социал-демократлардан

ҳам қатор асосий фикрларни олиб, дастурига киритди;

— партия уставидан саноатни ёппасига миллийлаштиришни кўзда тутган модда чиқариб ташланди; шу тариқа лейбористлар бозор иқтисодиёти ва мулкчилик шакллари хилма-хиллиги тарафдорига айланишди;

— партия уставида саноатни ёппасига миллийлаштириш тўғрисидаги иборалар ўрнини Библия ва христиан социализмига хос принциплар баёни эгаллади;

— «ядросиз Британия» шиори кун тартибидан олиб ташланди;

— ҳарбий харажатларни камайтириш талабига ҳам салбий ёндашув намоён бўлди.

1997 йилда лейбористлар партиясининг 17 йиллик оппозиция даври тугаганди. Энди «соядаги ҳукумат» тузиш навбати консерваторлар партиясига келди.

Ташқи сиёсат

3

Буюк Британия бир неча асрлар мобайнида Европа ва жаҳон сиёсатида етакчи ўринни эгаллаб келди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг вазият кескин ўзгарди. Дунё сиёсатида АҚШ биринчи, устувор ўринни эгаллади, Европада эса Буюк Британия деярли яққаланиб қолди. Англиянинг урушдан кейинги алоҳида мавқеи қўйидаги омиллар билан изоҳланади:

— Буюк Британия халқаро майдонда АҚШнинг асосий стратегик шеригига айланди;

— Буюк Британия аста-секин Миллатлар Ҳамдўстлиги раҳбари бўлиб олди (бунда доминионлар ҳудуди метрополия ҳудудидан 20 баравар катта эди);

— Англия ҳарбий-сиёсий иттифоқларда қатнашди (у бир йўла уч минтақавий блок — НАТО, СЕНТО, СЕАТОнинг фаол аъзоси бўлди).

Шу билан бирга у Европа Иқтисодий ҳамжамиятига аъзо бўлгач, алоҳида мавқени эгаллаб, «умумий бозор»нинг давлатлар устидан турадиган тузилмаларини аста-секин қенгайтириш принципларини ёқлади.

Буюк Британия ўз мустамлака империясидан ажралган бўлса-да, Миллатлар Ҳамдўстлиги доирасида собиқ доминионлари билан алоқаларни сақлаб қолишга, уларни Европа Иқтисодий ҳамжамияти билан ҳамкорликка жалб этишга эришди. Миллатлар Ҳамдўстлиги доирасида Буюк Британиянинг собиқ мустамлакалар билан алоқаси иқтисодий муносабатлар соҳасида ўзаро ҳам-

корлик негизда давом этмоқда. 1973 йилдан эътиборан Миллатлар Ҳамдўстлиги ҳузурида техника соҳасида ҳамкорлик фонди ишлаб турибди. Ҳар йили Ҳамдўстлик мамлакатларининг конференциялари чақирилади. Буюк Британия қироличаси Елизавета Иккинчи Ҳамдўстлик бошлиғи ҳисобланади.

Англия ядро қуролилари соҳасида алоҳида мавқега эга. Қайси партияга мансублигидан қатъи назар, унинг ҳукуматлари қуруқлик, денгиз ва ҳаво стратегик ракета кучларидан иборат ядровий учликнинг янги турларини яратди.

Буюк Британиянинг 1991 йилги Маастрихт битимини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва ратификация этишдаги иштироки у Фарбий Европа интеграция жараёни тараққиётига ўз ҳиссасини қўшаётганидан ва ХХІ асрда сиёсий, иқтисодий ва валюта бирлашмасини, яъни Европа Иттифоқини тузишга тайёр эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга мазкур омиллар Британия сиёсатининг оғирлик маркази Атлантика йўналишидан (АҚШга мосланишдан) аста-секин Европа йўналиши томон кучайиб бораётганини тасдиқлайди.

Буюк Британиянинг собиқ СССР ва бошқа социалистик мамлакатларга муносабати эса АҚШ ташқи сиёсий йўлига мослашган бўлиб, вазмин тусда давом этди.

ФРАНЦИЯ

Мамлакат озод этилганидан сўнг сиёсий кучларнинг ўзаро нисбати

Франция фашистлар зулмидан озод бўлганидан сўнг унинг тарихини қуйидаги уч босқичга бўлиш мумкин: 1) Муваққат режим даврида (1944—47-йиллар) мамлакатнинг тикланиши; 2) Тўртинчи республика (1947—58-йиллар); 3) Бешинчи республика (1958 йилдан ҳозирга қадар).

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Франциянинг иқтисодий аҳволи жуда оғир эди. Мамлакатда урушдан аввалги даврга нисбатан 50% дан камроқ электр энергия, 80% дан камроқ кўмир қазиб чиқарилар, 17 минг паровоздан атиги 3 мингтаси омон қолган, бир мингдан кўпроқ кўприк бузилган эди. Озиқ-овқат, кенг истеъмол товарлари, хомашё жуда етишмасди. Иш ҳақи расман ники барабар ошган бўлса-да, асосий валюта — франк

ўз қийматининг 4/5 қисмини йўқотган, шу боис аҳолининг харид қуввати 2,5 барабар пасайган, чет эллардаги Франция капитал маблағлари 50% камайган эди. Шу тариқа Франция яна АҚШ ва Англиядан қарз олишга мажбур бўлди. Франция мустамлакаларида эса миллий-озодлик кураши кучайди.

Урушдан кейинги биринчи ҳукумат — Муваққат режимни Қаршилик ҳаракатида етакчи роль ўйнаган Шарль де Голль бошқарди. Уруш йилларида эски буржуа партиялари майдондан чиқиб кетган, сабаби — улар фашист босқинчилари билан тил бириктирган эди. Шу даврда сўл сиёсий гуруҳлар, айниқса Француз Компартияси (ФКП) сонин 900 мингдан зиёд бўлиб, унинг икки вакили Муваққат режим таркибига кирган эди. Француз социалистик партияси (СФИО, 350 минг аъзо) ҳам жамиятдаги ўрнини мустаҳкамлаб олди. Либераллар орасида энг йирик партия — христиан-демократик тусдаги Халқ-республика ҳаракати (МРП) сиёсий ва ижтимоий ислоҳотлар ўтказишнинг дастурини ишлаб чиққан эди. Мазкур уч сиёсий кучнинг ҳамкорлиги туфайли 1946 йилда янги конституция қабул қилинди.

Тўртинчи республика конституцияси. 50-йиллардаги сиёсий кураш

Тўртинчи республиканинг 1946 йилги конституцияси урушдан кейинги Европада энг демократик конституция эди. Аввало, ялпи сайлов ҳуқуқи жорий этилди. 1789 йилги «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси»даги умум тан олган ҳуқуқлар — француз фуқаролари ҳуқуқлари қаторига дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ва таълим олиш ҳуқуқи қўшилди. Конституцияга биноан Франция «бўлинмас, дунёвий, демократик ва ижтимоий республика» деб эълон қилинди. «Франция империяси» атамаси «Франция иттифоқи» атамаси билан алмаштирилди. Франция аҳолиси билан шу иттифоққа кирувчи мустақил мамлакатлар аҳолисининг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тенг, деб эълон этилди.

1946 йилги конституцияга кўра парламент давлат ҳокимиятининг олий органи ҳисобланиб, у Миллий мажлис ва Республика кенгашидан иборат эди. Умумий ватенг овоз бериш йўли билан сайланадиган Миллий мажлис қонун чиқариш ҳуқуқига эга эди. Билвосита овоз бериш йўли билан сайланадиган Республика кенгаши қонун қабул қилинишини орқага суриб, уни яна муҳока-

мадан ўтказиш учун Миллий мажлисга қайтариб юбора олар эди, холос. Республика Президенти парламент томонидан сайланиб, торгина ваколат доирасига эга, унинг ҳамма қонун ҳужжатлари ҳукумат тасдиғидан ўтгандан кейингина кучга кирар эди. Шу даврда биронта ҳам партияга аъзо бўлмаган де Голль АҚШ сингари президентлик республикаси тузишни таклиф этди.

1948 йил январда де Голль истеъфога чиқди ва унинг ўрнини француз социалистларининг лидери Венсан Ориоль эгаллади. Шу тариқа Тўртинчи республиканинг 12 йиллик даври бошланди.

40-йиллар иккинчи ярмида вазият нормал изга туша бошлади. 1949 йилда Францияда карточка тизими бекор қилинди. 1949—53-йилларда иқтисодиёт бироз жонланди. Бу ўсиш ҳарбий конъюнктурага асосланган бўлиб, Франциянинг Ҳиндихитойдаги мустамлакачилик урушлари ва НАТО харажатлари билан боғлиқ эди. 1954 йилдан мамлакат иқтисодиёти юксалиш даврига кирди. 1954 йилда Франция саноат тараққиёти суръатлари жиҳатидан Ғарбдаги мамлакатларнинг кўпчилигидан ўзиб кетди. Асосий сармоянинг янгиланиши туфайли эришилган бу ривожланишга аввало бошқа капиталистик давлатлар билан бошланган рақобат сабаб бўлган эди. Ундан ташқари, мамлакатнинг савдо-саноат ва ҳукумат доиралари бойлик орттиришнинг мустамлакачилик услублари умри тугаганига ишонч ҳосил қилган эди. Урушдан кейинги шароитда инвестициялар хўжаликнинг миллий ишлаб чиқариш соҳаларига йўналтирилди. Бу жараён Францияда техника тараққиётининг жадал суръатлари ҳам бу жараённи тезлаштирди. У асосан ядро энергетикаси, электр техника, автоматика ва кимё соҳаларидаги кашфиётларга таянар эди. Сармоя қўйилмаларининг кўпчилик қисми оғир саноатга ҳамда янги соҳаларга йўналтирилди. 50-йиллар ўрталарига келиб, йиллик инвестициялар ҳажми ва асосий сармоя урушдан илгариги даврга нисбатан 2,5 баравар ошди. 1958 йилга бориб саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш икки баравардан кўпроқ ўсди. Давлат индустрия ривожига фаол кўмаклашди.

Аммо Тўртинчи республиканинг сиёсий тараққиёти барқарор эмас эди. «Совуқ уруш» бошланганлиги ва Франция «Маршалл режаси»га биноан АҚШдан моддий ёрдам олиб турганлиги сабабли 1947 йилда ФКП ҳукумат таркибидан чиқарилди. Яъни партиялар блоки тузилиши биланоқ тарқалиб кетди. Тўртинчи республика

эса айни шу блоклар ҳамкорлигига асосланган эди. Ундан ташқари, 1947 йилда генерал де Голль янги сиёсий ташкилот — «Француз халқ бирлашмаси» (РПФ) тузилганлигини эълон қилиб, ўнг оппозицияни ташкил қилди. Натижада Тўртинчи республика тарафдорларининг сиёсий таянчи заиф ва беқарор бўлиб қолди. Бу даврда тузилган ҳукуматлар коалицион ҳукумат бўлиб, Тўртинчи республика мавжуд бўлган 12 йил давомида 14 марта ҳукумат алмашинган эди. Пировардида 50-йиллар охирида юзага келган тангликдан чиқиш йўлини давлат тузилмалари аниқ кўрсатиб бера олмади. Мазкур танглик эса француз мустамлака тизимининг емирилиши билан боғлиқ эди.

Мустамлакачилик сиёсати

Тўртинчи республика барқарорлигига путур етказган омиллардан биринчиси Франция иккинчи жаҳон урушидан сўнг олиб борган мустамлакачилик урушлари бўлди. Ҳиндихитойдаги уруш (1946—54-йиллар) айниқса шиддатли бўлиб, француз халқига йилига 100 миллиард Франкка тушди. Шу минтақада 7 йил давом этган ҳарбий ҳаракатлар мобайнида Франциянинг 320 минг аскар ва зобити ҳалок бўлди, бу — иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган жангчилар сонидан кўпроқ эди.

Мамлакат ҳарбий харажатлари шу минтақада урушдан аввал қилинган сарф-харажатлардан ўнлаб марта кўп эди. Франциянинг барча ҳарбий-сиёсий режалари 1954 йил март-май ойларида Дъенбъенфу қалъаси ёнидаги жангда узил-кесил барбод бўлди. Қамал ва жанглар даврида французлардан 16200 киши ҳалок бўлди ёки асир олинди. Асирга тушганлар орасида 1 генерал, 16 полковник, 1749 зобит бор эди.

Франция Женевада сулҳ музокаралари бошлашга мажбур бўлди. 1954 йил 21 июлда Ҳиндихитойда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш ҳақидаги битим имзоланди. Франция Камбожа, Лаос ва Вьетнам суверенитетини тан олди. 1956 йилда эса миллий-озодлик ҳаракати кучайиши оқибатида Франция Тунис ва Марокаш мустақиллигини тан олди, аммо 1954 йилда бошланган Жазоир билан урушни давом эттираверди. Бошқа мустамлака давлатлардан фарқ қилиб, Жазоир — Франция империясининг таркибий қисми — денгиз ортидаги департаменти ҳисобланар эди. Жазоирнинг 9 миллионлик аҳо-

лисидан бир миллиони француз бўлиб, улар унумдор ерларга, савдо-сотиқ ва саноат соҳаларига хўжайинлик қиларди.

Навбатдаги мустамлакачилик урушига кетган ҳаражат Ҳиндихитойдаги урушда сарфланган маблағдан тўрт карра кўп бўлди ва кунига бир миллиард франкни ташкил этди. Жазоирдаги ярим миллион француз армиясининг ҳаддан ортиқ шафқатсизлиги дунёга тарқалди. Мустамлакачилар ва олий ҳарбий мансабдорлар орасида аста — секин Франция Республикасига қарши фитна уюштирила бошланди. Ҳукумат эса бу мушкул шароитда демократия сақлаб қолинишни кафолатлашга ожизлик қилиб қолди. Фуқаролар уруши юз бериши мумкин бўлган бир шароитда ҳамма яна де Голлга умид боғлади. Де Голль дастлабки шарт сифатида ўзига фавқулодда ваколатлар берилишини ва 1946 йилги конституция бекор қилинишни талаб этди. 1958 йил 1 июлда Франция парламенти кўпчилик (224 овозга қарши 329 овоз билан) бўлиб, де Голль ҳукумати талабларини бажарди. Миллий мажлис «таътилга чиқарилиб», Тўртинчи республиканинг умри битди.

Бешинчи республиканинг тузилиши

Де Голль ишлаб чиққан янги конституция 1958 йил сентябр ойида ўтказилган референдум қатнашчиларининг 79% и томонидан маъқулланди. Шу конституция асосида Миллий мажлисга сайлов ўтказилди. Сайлов арафасида де Голль тарафдорлари «Янги республикани ҳимоя қилувчи иттифоқ» деб аталган янги сиёсий партияни тузишди. У «мустақил республикачилар» партияси билан биргаликда парламентда кўпчилик овоз олди. Декабрь ойида де Голль президент этиб сайланди.

Бешинчи республикага асос солган янги конституцияга кўра, де Голлга кенг ваколатлар берилди, у давлат бошлиғи ва олий бош қўмондон лавозимларини эгаллади. У бош вазир ва ҳукумат аъзоларини тайинлаш ва алмаштириш ҳуқуқини ҳам олди, унинг имзосиз биронта ҳам қонун кучга кирмасди, у фавқулодда ҳолат эълон қила оларди. Шунингдек президент Миллий мажлисни тарқата олар, Миллий мажлис эса президентни назорат қилиш ваколатига эга эмасди. Шу тариқа Францияда президентлик республикаси ўрнатилди. Де

Голль режими «шахсий ҳокимият» ҳукумати деб атала бошлади.

Шарл де Голль давлатнинг ташқи ва ҳарбий сиёсати, шунингдек мустамлакалар билан муносабат соҳасидаги сиёсат билан шахсан ўзи шуғулланарди. 1960 йилда унинг томонидан Франциянинг Африкадаги ўн тўрт мустамлакасига мустақиллик берилди. Де Голль ашаддий мустамлакачиларнинг ва Жазоирдаги армия қўмондонлигининг қаршилигини енгиб, Жазоир Республикаси билан музокара юритди. 1962 йил март ойида Эвиан шаҳрида Жазоирга мустақиллик бериш тўғрисидаги битим имзоланди.

Худди шу 1962 йилда президентни сайлаш тартибига ўзгартиш киритилди. Янги қонунга биноан Бешинчи республика президенти умумхалқ овози билан етти йилга сайланадиган бўлди. Яъни президент ўз — ўзидан Миллий мажлисдан устун мақомга эга бўлди. 60-йиллар бошида де Голль давлатдаги барча ҳокимият дастаклари ўз қўлида жамланишини юридик жиҳатдан расмийлаштирди. У энг муҳим масалаларни референдумга ҳавола этиб, уларнинг умумхалқ томонидан муҳокама қилинишига эришди.

Шарл де Голлнинг ички сиёсати 1890-1970

Де Голль мустамлакачилик урушларига чек қўйиб, ўз асосий мақсадини — Франция улуғворлигини тиклаш мақсадини амалга оширишга киришди. Бунинг учун у мустақил ташқи сиёсат юритиш ҳамда мамлакатни иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан янгилаш йўлини тутди.

Франциянинг НАТО ҳарбий ташкилотидан чиқиши ва Америка ҳарбий базаларининг мамлакат ҳудудидан олиб чиқиб кетилиши де Голль ташқи сиёсатининг энг катта ютуғи бўлди. У Вьетнамдаги АҚШ босқинчилигини қоралади. СССР билан Франция ўртасидаги муносабатлар яхшиланиб, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги кескинликни юмшатиш муҳитини ўрнатиш тўғрисида Декларация қабул қилинди. Шу билан бирга Франция қуролланиш пойгасида қатнашиб, ўзининг уч соҳадаги ядро кучларини яратди.

Де Голль Франция улуғворлигини тиклаш ғоясини амалга ошира бориб, уни иқтисодий жиҳатдан замонавий изга кўчиришнинг кенг кўламли дастурини ҳаётга татбиқ этди. Саноатнинг кўпгина муҳим соҳалари, жумладан, металлни қайта ишлаш, кимё, нефть, авиация,

автомобилсозлик тармоқлари қайта жиҳозланди. Атом ва ракета саноати вужудга келтирилди. Автомобиль ишлаб чиқариш урушдан аввалги даражага нисбатан 10 баравардан кўпроқ, нефть ишлатиш 4 баравар ортди ва айни чоғда кўмир ишлатиш икки баравар камайди.

Ҳукумат мунтазам равишда иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт режаларини тузди, бу режаларда давлатнинг барча молиявий-иқтисодий, техника ва ижтимоий снэсати асосий йўналишлари қамраб олинди. Ҳукумат француз саноатининг рақобатга қобиллигини оширишга интилиб, энг йирик корпорацияларга жуда катта маблағлар ажратди, натижада уларнинг таъсири янада кучайди. 25 улкан молиявий гуруҳ амалда бутун Франция саноатини ўзига бўйсундирди. Улар назорат қиладиган тармоқлар ҳиссасига жами капитал маблағининг 60% идан кўпроғи тўғри келарди. Шунга қарамай Францияда саноатнинг марказлашиш даражаси юксак ривожланган бошқа капиталистик мамлакатларга нисбатан камроқ эди. 1966 йилда фақат учта француз фирмасининг молия айланмаси бир миллион франкдан ортар эди, ваҳоланки айни шундай фирмалар сони АҚШда 80, ГФРда 29 та эди. Франция корхоналари умумий сонининг 80% идан кўпроғи майда корхона эди.

Қишлоқ хўжалигини техник жиҳатдан жиҳозлаш даражаси ҳам ўсди. 1965 йилга келиб тракторлар сони уруш вақтига қараганда 30 баравар, минерал ўғитлардан фойдаланиш 4 баравар кўпайди. Кўплаб маблағ сарфлангани ва техника ютуқлари самарали қўлланилгани туфайли қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ва чорвачилик маҳсулдорлиги ортди. 10 йил ичида аграр маҳсулот ишлаб чиқариш 66% кўпайди. Франция озиқ-овқат экспорт қилиш жиҳатидан АҚШдан кейинги иккинчи ўринни эгаллади. Франция қишлоқ хўжалигининг техника билан жиҳозланиш даражаси ва муҳандис-техник ходимлар, малакали ишчилар сони жиҳатидан бошқа иқтисодий соҳалар даражаси билан тенглашиб, саноатлашув босқичига ўтди.

Қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантириш ва саноатлаштиришдан кўрилган асосий фойда ҳукуматдан ёрдам пули олиб турган йирик фермаларга насиб бўлди. 1968 йилда фермаларнинг атиги 12% и жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ярмига яқинини етиштирар эди. Ёлланма иш кучидан фойдаланмаган оилавий фермалар эса барча хўжаликларнинг қарийб 90% ини

ташкил этар, аммо уларнинг 60% и фойда келтирмас ва шу сабабли давлатдан ёрдам пули олиб турарди. Натижада кўпгина деҳқонларга шаҳардан иш излашга тўғри келди. Умуман Бешинчи республика даврида қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи аҳоли сони салкам икки барабар камайди. 70-йиллар бошига келиб, фаол аҳолининг атиги 12% игина қишлоқда яшар эди.

Шаҳар аҳолиси ўртасида эса ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган (савдо-сотиқ, хизмат кўрсатиш тизими, давлат органлари мажмуи, фан, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа) соҳаларда ишлайдиган кишилар улуши ортди. 1954 йилдан 1968 йилгача ақлий меҳнат кишилари сони уч карра кўпайди.

Ишчилар умумий сони жуда кам ортди, аммо бу синф таркибида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. Саноатнинг эскирган соҳаларида (масалан, кўмир ва тўқимачилик саноатида) машғул бўлган ишчилар сони камайиб, янги саноат соҳаларида (радиотехника, атом саноатида) эса тобора орта борди. Чет эллик ишчилар сони ҳам тез кўпайди. Булар асосан Франциянинг Африкадаги собиқ мустамлакаларидан келган ишчилар эди. Умуман эса 1958—67-йилларда реал иш ҳақи тахминан 25% ошди. Пул тўланадиган йиллик таътил уч ҳафтадан тўрт ҳафтага етди.

60-йиллар биринчи ярмида Франция иқтисодиёти таркибий жиҳатдан қайта қурилди, технологияси замонавийлашиб, ишлаб чиқариш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги янги даражага кўтарилди, бу борада у фақат Япониядан орқада эди. Де Голль даврида Франция замонавий индустрия мамлакатига айланди. Экспорт учун мўлжалланган маҳсулот соҳалари ривожлантирилди. Натижада Франция 1965 йилга келиб, барча қарзларини узди ва яна бошқа мамлакатларга қарз берувчи давлатга айланди. Қишлоқ хўжалиги замонавий изга кўчирилди. Натижада Франция Ғарбий Европада озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилувчи энг йирик мамлакатга айланди.

Аммо 60-йилларнинг 2-ярмига келиб, танглик нишонлари кўзга ташланиб қолди. Хусусий тадбиркорлар бақувват бўлиб олиб, давлат бошқарувининг ўта қаттиққўллик сиёсатидан қийналиб, норози бўла бошлади. Касаба уюшмалари ишлаб чиқаришга давлат васийлигидан қутулиш учун интилди. Кўпгина французлар де Голлнинг АҚШга қарши сиёсатини маъқулламай кў-

йишди. Жамиятдаги бундай танглик ҳолатини ёшлар ва талабаларнинг оммавий ҳаракати портлатиб юборди.

1968 йил май воқеалари

Айниқса француз талабалари де Голль сиёсатига, либерал ахлоқий-сиёсий қадриятларга фаол қарши чиқа бошлади. Талабалар 60-йиллар ўрталарига келиб, аҳолининг оммавий қатламини ташкил этган, сони эса урушдан кейинги дастлабки йилларга нисбатан 5 баравар кўпайиб, 600 мингга етган эди. Улар орасида аҳоли ўрта табақаларидан, майда буржуазия ва ишчилар орасидан чиққан ёшлар айниқса кўпайган эди. Демократик кайфиятдаги талабалар оддий меҳнаткашларнинг фарзандларини камситувчи эскирган таълим тизимидан қаттиқ норози бўлиб, ҳукуматдан янги диплом олган мутахассисларга ишга жойлашиш кафолати берилишини талаб қилишарди.

1968 йил 3 майда талабалар Париж университетининг биносини эгаллаб олишди. Полиция уларни тарқатиб юборишга уринганида икки ўртада жанг бошланди. 10 майдан 11 майга ўтар кечаси Париж кўчаларида талабаларнинг дастлабки баррикадалари пайдо бўлди. Полиция яна ҳужум бошлади, аммо яна талабаларнинг қаттиқ қаршилигига учради. Полиция бунга жавобан шафқатсиз равишда таёқ ва кўздан ёш оқизувчи газни ишга солди.

Талабаларнинг ҳаракати меҳнаткашлар оммавий чиқишларига туртки берди. Умумий Меҳнат конфедерацияси талабаларга қарши репрессия чоралари қўлланилгани ҳақидаги дастлабки хабарларни олган заҳоти ҳаммани намойиш ва иш ташлашга даъват қилди. 1968 йил 13 май куни 600 мингга яқин киши Париж кўчаларида норозилик намойиши ўтказди, айти вақтда иш ташлаш бошланди. Бутун мамлакат бўйлаб ялпи стачка авж олиб, иш тўхтаб қолди.

Минг-минглаб стачка иштирокчилари корхоналарни эгаллаб олиб, полиция репрессияларига барҳам беришни, ойлик иш ҳақини оширишни, ижтимоий таъминотни яхшилашни, демократик эркинликларни ҳурмат қилишни талаб этди. Май-июнь ойларида 10 миллионга яқин киши, амалда бутун ишчилар синфи, зиёлилар ва хизматчиларнинг анча қисми забастовка қилди. Талабалар эгаллаган олний ўқув юртларида ўқиш бир неча ҳафта давомида тўхтади.

Бироқ, оммавий ҳаракатда бирдамлик етишмай, ягона раҳбар куч топилмади. Сўл кучлар орасида ихтилоф бошланди. ФКП иш ташловчилар талабларини дарҳол қондириб, коммунистлар иштирокида «халқ ҳукумати» тузиш даъвоси билан чиқди. Социалистлар ва бошқа сўл гуруҳлар Миттеран атрофига уюшиб, коммунистларни қўллаб-қувватлашдан воз кечди. Улар де Голль истеъфога чиқишига эришиш, коммунистлар билан ҳисоблашмай, ўз ҳукуматларини тузиш ниятида эди. Сўллар («гошистлар») Францияда «инқилобий вазият» вужудга келди, бинобарин ҳокимиятни куч билан ағдариб ташлаш зарур, деб баёнот берди.

Аслида аҳвол тамомила бошқача эди. Франция иқтисодиёти юксалишда давом этар, де Голль обрўсига путур етмаган, армия ва полиция оммавий ҳаракат таъсирига деярли берилмаган бўлиб, ҳукуматга бўйсунарди. Узининг туб иқтисодий талабларини қондириш мақсадида забастовка курашида қатнашган меҳнаткашларнинг кўпчилиги ҳокимиятни эгаллаш ниятида эмасди. Ҳукумат иш ташлаш ҳаракати кенг миқёсда давом этишидан чўчир эди.

1968 йил 28 май куни ҳукумат, корхона эгалари ва касаба уюшмаларининг вакиллари гарчи тўлиқ бўлмасада, меҳнаткашларнинг асосий талабларини қондирувчи баённомага имзо чекди. Энг кам иш ҳақи 35%, иш ҳақининг ўзи эса 15% оширилди. Айни вақтда ҳукумат ҳарбий кучни ишга солиш учун ҳозирлик кўрди. 30 майда де Голль радио орқали сўзлаб, Францияга тирания ва коммунистлар диктатураси хавф солаётир, деди ва фавқулодда ҳолат жорий этиб, парламентни тарқатиб юбориш ва янги сайлов ўтказишини эълон қилди. Сайлов ўтказишга тўсқинлик қилинса, «тартибни сақлаш учун бошқа чоралар» ишга солинади, деб таҳдид қилди. Пойтахт яқинида ҳарбий кучлар шай ҳолатга келтириб қўйилди. Ҳукумат бир неча кундан сўнг «гошистлар»нинг ташкилотларини тарқатиб, уларнинг етакчиларини Франциядан чиқариб юборди. ЮДР («Республикани ҳимоя қилувчи демократлар иттифоқи») деб қайта номланган ЮНР партияси «тартиб ўрнатиш партияси» сифатида иш кўриб, Франция тарихида биринчи марта Миллий мажлисда мутлақ кўпчилик овоз олди. ФКП 600 минг сайловчи овозидан маҳрум бўлса-да, парламентда 20% га яқин ўринни сақлаб, оппозициядаги энг йирик партия бўлиб қолаверди. «Гошистлар»нинг

барча ташкилотлари 5% дан кам овоз олиб, Миллий мажлисда биронта ҳам ўринни эгалламади.

Де Голль сайловда ғалаба қозонган бўлса ҳам, 1968 йил май—июнь ойидаги воқеалар омма мамлакатдаги аҳволдан норози эканидан далолат берганлигини ва бу ҳол янги сиёсий портлашни келтириб чиқариши мумкинлигини яхши биларди. Шу боис президент синфий курашни юмшатиш ва уни синфий ҳамкорлик билан алмаштириш мақсадида қатор ислохотлар ўтказишни кўзда тутди, уларга биноан корхоналар ва муассасаларни бошқаришда меҳнаткашлар иштирок этиши лозим эди. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларини «иштирок» руҳида қайта қуриш тўғрисидаги қонун лойиҳаси ислохотларга замин яратиши мўлжалланган эди. 90 департамент ўрнига 21 район тузилиши, буларга қисман сайланадиган, қисман юқоридан тайинланадиган регионал кенгашлар бошчилик қилиши лозим эди. Мазкур кенгашларнинг асосий вазифаси вакил қилинган «ижтимоий касбкорлик гуруҳлари» (ишчилар, деҳқонлар, ҳунармандлар, саноат корхоналарининг эгалари, соҳибкорлар, эркин касблар билан шуғулланувчи кишилар)нинг синфий ҳамкорлигини йўлга қўйишдан иборат эди. Ижрония ҳокимияти эса аввалгидек ҳукумат тайинлайдиган префектлар қўлида сақланиб қолиши ва улар ваколати янада кенгайиши даркор эди.

Де Голль мазкур қонун лойиҳаси жуда муҳимлигини таъкидлаш ниятида уни референдумга ҳавола этди ва ушбу лойиҳа рад этилган тақдирда истеъфога чиқажанинги эълон қилди. Сўл партиялар меҳнаткашларнинг корхона ва муассасаларни бошқаришда қонун лойиҳасида кўзда тутилган иштирокини етарли эмас, деб топди, ўнг партиялар эса уни кераксиз, ҳатто хатарли лойиҳа деб ҳисоблади. 1969 йил апрель референдумида сайловчиларнинг кўпчилиги қонун лойиҳасига қарши овоз берди. Де Голль дарҳол президентлик лавозимидан истеъфога чиқиб, сиёсий сахнани тарк қилди. 1970 йил ноябрида у вафот этди.

Ф. Миттеран ва Жак Ширак президентлиги

Де Голлдан кейинги даврда Жорж Помпиду (1969—74) ва Валери Жискар д'Эстен (1974—81) Франция давлатини бошқарди. Бешинчи республика президентлари орасида социалистлар раҳбари Ф. Миттеран ало-

ҳида ўринни эгаллайди, у икки президентлик муддати давомида давлат тепасида турди.

✓ / Франсуа Миттеран 1916 йил 26 октябрда Жарнак шаҳрида (Шаранта департаменти) темир йўл хизматчиси оиласида туғилди. Париж университети ҳуқуқ ва гуманитар фанлар факультетини битириб, журналист ва адвокат бўлиб ишлади. Иккинчи жаҳон урушида жанговор ҳаракатларда қатнашиб, яраланади ва немисларга асир тушади, Германиядаги ҳарбий асирлар лагеридан қочишга муваффақ бўлади. Францияга қайтиб, Қаршилик ҳаракатида қатнашади, Миллий ҳарбий асирлар ҳаракатини тузади. Генерал де Голлнинг Муваққат ҳукуматида ҳарбий асирлар ишлари бўйича бош котиб лавозимини бажаради. Тўртинчи республика даврида ўн бир марта турли соҳалар бўйича вазирлик лавозимларида ишлайди. Қатор сиёсий ташкилотлар — Қаршилик кўрсатиш демократик ва социалистик уюшмасини, сўл демократик ва социалистик кучлар федерациясини, Республика муассасалари конвентини бошқаради. 1971 йил январидан 1981 йил январига қадар — Франция социалистик партияси биринчи котиби, айни вақтда 1972 йилдан 1981 йилгача социалистик интернационал вице-президенти. 1967 ва 1974 йил президентлик сайловларида ўз номзодини кўрсатади ва ниҳоят 1981 йил май ойида президентлик лавозимига эришади, 1988 йил май ойида қайта сайланади. 1996 йил 7 январида Парижда саратон касаллигидан вафот этади.

Франсуа Миттеран 1981 йилги президентлик сайловида мамлакат барча сўл кучлари — социалистлар, коммунистлар, сўл радикаллар ва касаба уюшмаларининг қўллаб-қувватлаши туфайли ғалаба қозонган эди. Шу йили сўл кучлар Миллий мажлисда ҳам мутлақ кўпчиликка эга бўлди. 1947 йилдан кейин социалистлар биринчи бор коммунистларни коалицион ҳукуматга таклиф этди. Натижада социалистлар 40 вазирлик, коммунистлар эса 4 вазирликни бошқарадиган бўлди. Ҳукуматни социалист П. Моруа бошқарди.

1981—83-йилларда қатор ислохотлар ўтказилди:

— 36 йирик хусусий банк ва 9 энг йирик корпорация давлат тасарруфига олинди;

— энг кам иш ҳақи, оила нафақалари, ногиронлар ва кексаларни парваришlash бўйича кредитлар, ёлғиз оналарга нафақалар кўпайтирилди;

— ҳақ тўланадиган таътил муддати беш ҳафтага қадар узайтирилди.

Бироқ ишсизлик даражаси аввалгидек юқорилигича қолиб келаётган (2 миллиондан ортиқ киши) эди, сабаби — илмий-техника инқилоби ва халқаро рақобат кучайган шароитда иқтисодиёт таркибий жиҳатдан қайта қурилаётган эди. 1983 йил ўрталарида Моруа ҳукумати уч соҳадаги ядро кучларини замонавий даражага етказиш кўзда тутилган ва қимматга тушадиган ҳарбий дастурни қабул қилди. Ҳаддан ортиқ реклама қилинган ижтимоий дастурни ва ядровий қайта қуролланиш режасини биргаликда амалга ошириш мушкул эди. Шу боис ҳукумат «қатъий тежамкорлик» сиёсатини қўлланишга мажбур бўлди. Натижада электорат (сайловчилар) орасида ажралиш содир бўлди. Коммунистлар омма орасида ўз обрўларини кетказиб қўйишдан хавфсираб, ҳукумат таркибидан чиқди. Коалицион ҳукуматнинг бўлиниб кетиши 1984 йил парламент сайловларининг натижасида яққол акс этди. Янги голлчи «Республикани ҳимоя қилувчи бирлашма» бошчилигида ўнг партиялар кўпчилик овоз олиб, улар раҳбари Жак Ширак бош вазир бўлди. 1984—88-йилларда Францияда ғаройиб вазият давом этди: социалист-президент даврида ўнг кучлар ҳукумати ташкил топди. У давлат секторини давлат тасарруфидан чиқариш жараёнини бошлаб берди. Сўл президент билан ўнглар ҳукумати бир-бирига қарши турган шароитда айтарлик сиёсий тангликлар содир бўлмади, бу мувозанат Миттеран зўр сиёсий тажрибасини ишга солиши туфайли сақланиб қолди. Янги голлчиларнинг Жак Ширак бошлиқ ҳукумати амалга оширган «қаттиқ тежамкорлик йўли» норозиликка сабаб бўлди. Бу ҳол 1988 йилги сайловларда Миттеран ғалабасига йўл очиб берди.

1988—93-йилларда Францияни фақат социалистлардан иборат ҳукумат бошқарди, унда бирин-кетин Мишел Рескар, Эдит Крессон, Пьер Береговуа бош вазир лавозимини бажаришди. Улар янги голлчиларга хос янги консерватив сиёсат юритишни таклиф этишди ва шу билан муқобил социалистик сиёсат умуман ишлаб чиқилмаганлигини намойиш қилишди. Натижада сўл социалист президентнинг янги голлчилар Эдуард Балладюр бошчилигида тузган ҳукуматдаги ўнг кучлар билан зиддияти 1993 йил сайловларидан кейин яна бир карра такрорланди. Сўл кучлар раҳбарлари орасида танглик юзага келди — социалистлар партияси ва коммунистлар партиясининг раҳбарлари алмашинди. Натижада 1995 йил май ойидаги президентлик сайловида

янги голлчилар «Республикани ҳимоя қилувчи бирлашма» партиясининг раҳбари Жак Ширак қўли баланд келди.

2 Жак Ширак 1932 йил 29 ноябрда Париж шаҳрида бир неча саноат корхоналарини бошқарувчи менежер оиласида туғилган. Франция пойтахтидаги миллий маъмурият мактабини битириб, Париждаги сиёсий тадқиқотлар институти ва Ҳарвард университети (АҚШ) қатор курсларида таҳсил кўрган. Давлат хизматини 1959 йилда ҳисоб палатасида, сўнг давлат органида ишлашдан бошлаган. 1967 йилдан — Франция Миллий мажлисининг депутаты. 1978—80-йилларда — Европарламент депутаты. 1967 йилда биринчи марта ҳукумат таркибига кириб, Жорж Помпиду маъмуриятида ижтимоий масалалар бўйича давлат котиби лавозимни бажарган. 1969—74-йилларда президент Помпиду даврида тузилган барча ҳукуматларнинг аъзоси бўлиб, бюджет масалалари бўйича давлат котиби, парламент билан алоқалар бўйича вазир, қишлоқ хўжалиги вазири ва ички ишлар вазири сифатида фаолият юритган. 1974 йил майдан 1976 йил августигача (президент Валери Жискард д'Эстен даврида) бош вазир эди. 1981 ва 1988 йилларда Франция президенти лавозимига номзоди кўрсатилган, аммо омади келмаган. 1977 йилдан — Париж мэри. 1976 йилдан — «Республикани ҳимоя қилувчи бирлашма» партиясининг раҳбари. 1984 йил март — 1988 йил майида — Франсуа Миттеран президентлиги даврида яна бош вазир бўлган. 1995 йил май ойидан Бешинчи республика президенти.

Президентлигининг биринчи кунлариданоқ Жак Ширак ҳаммага ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйди: кучли танқидларга қарамай, 1995 йил июнидан 1996 йил январигача ядро қуроли синовларини қайтадан бошлаш ҳақида фармойиш берди. У бу тадбирни ядровий кучларни замонга мос тарзда янгилаш учун зарурлиги билан изоҳлади. 1996 йил январида туркум ядровий синовлар ўтказилганидан сўнг, Европа Иттифоқидаги шериклари тазйиқи остида шу синовларни тўхтатди ва ҳатто Тинч океандаги Муруроа оролидаги Франция атом синов майдонини ёпиб қўйди. Мажбурий ҳарбий хизматни бажараётган кишиларга ҳақ тўлашга ҳамда армияда шартнома асосидаги хизматга ўтиш ҳақида қарор чиқаришга рози бўлди.

Жак Ширакнинг ички сиёсати «янги юксалиш» гоёсига асосланган. Унинг фикрича, бундай юксалишга ян-

ги консерватизм руҳидаги ислоҳотларни тезлаштириш ва Европа билан интеграция орқали эришиш мумкин. Франция Жак Ширак президентлиги даврида ўз шериклари билан Европа ягона валютаси — Евровалютага ўтишнинг охириги босқичига қадам қўйди. Бундай валюта муомаласига қўшиладиган мамлакатлар сирасига кириш учун ҳар бир давлат тегишли иқтисодий ўлчамларга мос бўлиши, жумладан давлат бюджети камомадиялпи ички маҳсулотнинг 3% идан юқори бўлмаслигига эришиш лозим. Франция эса мазкур маррани эгаллаш учун капитализмнинг «ҳаддан ортиқ ижтимоий вазифалар» юкланган «юмшоқ хили» дан воз кечиб, «қаттиқ капитализм»нинг «рейганомика» ва «тэтчерчилик» руҳидаги инглизча — америкача моделига ўтиши шарт. «Французлар бунга рози бўлармикан» деган саволга парламент сайловларида жавоб олинди. 1997 йил 25 май — 1 июнида ўтказилган парламент сайловларида сўл кучлар ғалаба қозонди. Социалист Лионель Жоспен янги ҳукумат тузди. Бу эса янги голлчилар — ўнглари яна мағлубиятга учраганидан далолат берарди.

ГЕРМАНИЯ

1945—49-йилларда оккупациячи маъмурларнинг сиёсати

2-жаҳон уруши натижасида Германия Гитлерга қарши коалиция қўшинлари томонидан ишғол қилинди. Германиянинг сўзсиз таслим бўлиши ҳақидаги битимга мувофиқ АҚШ, СССР, Буюк Британия ва Франция 1945 йил 5 июнда Германиядаги Олий ҳокимиятни ўз зиммаларига олдилар. Уни бошқариш учун тўрт томонлама Назорат кенгаши тузилди. Ғолиб мамлакатлар Германия нацизми ва милитаризмини йўқ қилиб ташлаш мақсадини кўзда тутар эди. Потсдам конференциясида Гитлерга қарши коалиция раҳбарлари Германиянинг бирлигини сақлаб қолиш принципига асосланиб иш тутишларини таъкидладилар. Оккупация қилинган зоналарда сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари тузила бошлади. Аммо улар умум Германия миқёсида эмас, балки ҳар бир зонада алоҳида-алоҳида тузилар эди.

Ғолиб мамлакатлар ўз зоналарида ўз манфаатларини кўзлаганликлари тез маълум бўлиб қолди. Масалан, СССР Потсдам битимларини бажариш ниқоби остида

Шарқий Германияда социализм қуришни жадаллашгирди: иқтисодиётда давлат секторини вужудга келтириш, аграр ислоҳот, маданий инқилоб ўтказиш йўлини тутди, бу йўлга қўшилмаганларга нисбатан репрессия бошланди. Бунга жавобан, айниқса «совуқ уруш» бошлангач, Ғарб давлатлари ҳам ғарбий зоналарни яхлит бир иқтисодиёт тарзида бирлаштириш йўлини тутдилар. Аста-секин Ғарбий ва Шарқий зоналар ўртасидаги хўжалик тафовути чуқурлашиб, мамлакатнинг парчаланиши учун иқтисодий шароит вужудга кела бошлади.

Германиянинг парчаланиши: ГФР ва ГДРнинг вужудга келиши

Германиянинг ғарбий зоналарида 1948 йил 20 июнда ўтказилган пул ислоҳоти иқтисодий барқарорликнинг муҳим омили бўлди. Уша пайтдаёқ АҚШ Ғарбий Германияга «Маршалл режаси» асосида ёрдам беришга қарор қилди. Сиёсий соҳада эса Германиянинг ғарбий зоналарида конституция ишлаб чиқилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Уч зона бош қўмондонларининг кенгаши тасдиқлаган бу конституция 1949 йил 23 майда кучга кирди. Конституция асосий фуқаролик, эркинлик ва сиёсий ҳуқуқларни мустаҳкамлади, Ғарбий Германияни демократик федератив давлат деб эълон қилди. 1949 йил 14 августда парламентнинг қуйи палатаси — бундестагга сайлов ўтказилди. 1949 йил 7 сентябрда мамлакат президенти Теодор Хейс ва биринчи канцлер Конрад Аденауэр сайланди.

Шарқий Германияда ҳам 40-йилларнинг иккинчи ярмида давлат барпо этилди. Ғарбий зоналардаги пул ислоҳотига жавобан шарқий марка жорий қилинди. Совет зонасидаги сиёсий кучлар бирлаштирилиб, Германия компартияси билан социал-демократик партияси асосида Германия бирлашган социалистик партияси — ГБСП ташкил қилинди. Унинг ташаббусига кўра миллий фронт тузилиб, зонадаги барча сиёсий партиялар унга бирлаштирилди. Миллий фронтнинг раҳбар органи сифатида сайланган Немис миллий кенгаши (парламентга ўхшаш ташкилот) 1949 йил 7 октябрида ГДР тузилганини эълон қилди. ГДР халқ палатасининг ўша йил 10 октябридаги мажлисида Вильгельм Пик ГДР президенти ва Отто Гротевол биринчи бош вазир этиб сайланди.

Шундай қилиб 1949 йил кузида Германиянинг ҳудудий парчаланиши содир бўлиб, ташкилий жиҳатдан

расмийлашди. Икки Герман давлати икки турли ижтимоий-иқтисодий тузумга мансуб бўлиб, социалистик ГДР билан капиталистик ГФР ўзаро мусобақа, аслида эса ҳаёт-мамот учун ўзаро кураш бошлади.

ГФР 1949—90-йилларда: сиёсий партиялар ва коалициялар; немис «иқтисодий мўъжизаси», «янги шарқий сиёсат»

Ғарбий зоналарда партиявий-сиёсий тузилмаларни шакллантириш жараёни мураккаб кечди. Компартия сиёсий фаолнят чекланган шароитда қайта тикланди. Бир қанча ҳолларда коммунистлар социал-демократлар билан самарали ҳамкорлик қилишга эришдилар. 1945 йил июнида Берлинда барпо этилган О. Гротевол бошчилигидаги ГБСП ўзини умум герман партияси деб ҳисоблади. Аммо унинг Ғарбий Германиядаги ёки мухалифликдаги ўнг раҳбарлари Берлин марказий қўмитаси ваколатларини тан олишдан бош тортдилар. Бу ишда К. Шумахер алоҳида роль ўйнади. Фашистлар террорининг жабрдийдаси бўлган бу арбоб тажрибали нотик ва сиёсатчи бўлиб, Ғарбий оккупация маъмурларининг қўллаб-қувватлашига сазовор бўлди, шу сабабли у Ғарбий Германияда қайта тикланган социал-демократик партияда етакчилик ролини даъво қилди. Ниҳоят, 1945 йил охирига келиб, у Ғарбий зоналардаги социал-демократик ташкилотларни ўз назорати остига олди, 1946 йил апрелида Ганновер шаҳрида бўлиб ўтган съездда ГСДП узил-кесил таркиб топди.

Шумахер Германияда нацизм билан бирга капитализм ҳам йўқ қилинди, деган хато фикрга асосланар эди. Шумахер мавжуд жамиятни аста-секин такомиллаштириб, бўлажак сайловда ғалаба қозониш ва оккупациячи қўшинларни «социалистик» қарорлар қабул қилишга ундаш йўли билан социализмни ривожлантириш мумкин, деб ўйлар эди. Оккупациячи маъмурларнинг тўсқинлигига қарамай, миллий элита ўзини сиёсий жиҳатдан ташкил қила бошлаган эди. Германия таслим бўлишидан аввалроқ урушдан кейинги даврда «яшаш стратегияси» черковнинг воситачилиги билан ишлаб чиқила бошлаган эди. Аввалги оралиқ партияларининг раҳбарлари руҳонийлар иштирокида битта йирик сиёсий ташкилот тузишга киришдилар. Христиан-демократик иттифоқ деб аталган тўғарақлар барча Ғарбий зоналарда тузила бошлади. Британия зонасидаги Христи-

ан-демократик иттифоқ (ХДИ) раиси этиб сайланган К. Аденауэр партия кучларини жипслаштириш учун жўшқин фаолият бошлади. 1947 йилга келиб учта зонанинг ҳаммасида ХДИ барпо этилди.

1946 йилда Баварияда вужудга келган Христиан-социал иттифоқ (ХСИ) ХДИ билан «ҳамдўстлик» муносабатлари ўрнатди.

Либерал-демократлар эса Эркин демократик партия (ЭДП)ни тузди. 1949 йил июнига келиб бу партия узил-кесил шаклланди. Эркин демократлар хусусий мулкчиликни ва эркин бозор хўжалигини иқтисодий ҳаётнинг асосий тиргаклари деб билдилар. ЭДП раҳбарлари ташқи сиёсатда 1937 йил чегараларидаги Германияни қайта тиклашни талаб қилар эдилар. Шундан кейинги 20 йил мобайнида ГФРни ХДИ/ХСИ — ЭДП коалицияси бошқариб келди.

ГФРдаги христиан-демократлар ҳукмронлиги даври (1949—69-йиллар)да «немис иқтисодий мўъжизаси» рўй берди. Германия иқтисодиёти тикланди. Ҳолбуки уруш натижасида шаҳарлар ва заводлар вайрон бўлган, деҳқончилик бутунлай издан чиққан эди. Шарқий районлардан 12 миллион киши кўчиб келган, муомаладаги пул миқдори 5 баравар кўпайган бўлиб, дўконларда ҳеч вақо йўқ эди. Ғарб оккупациячи маъмурлари йилига бир миллиард долларлик озиқ-овқат ва бошқа зарур буюмларни келтириб беришга мажбур эди. Иқтисодиётни соғломлаштириш учун кескин чоралар кўрилиши зарур эди. Бирлашган Ғарбий зоналар хўжалиги бошқармасининг директори (1948 йил), ГФР Халқ хўжалиги вазири (1949—63-йиллар), федерал канцлер ўринбосари (1957 йилдан) ва федерал канцлер (1963—66-йиллар) профессор Людвиг Эрхард урушдан кейинги Германия иқтисодий ислохотларининг бош меъмори бўлди. Айни шу раҳбар бошчилигида «иқтисодий мўъжиза» содир бўлди.

Жумладан у:

- 1) жами ички капитал маблағни саноатга сарфлади;
 - 2) «Маршалл режаси» бўйича АҚШдан салкам 3 миллиард доллар пул олди;
 - 3) немисларнинг бутун истеъдоди ва куч-ғайратини охиригача ишга солди (50-йилларда ГФРда Ғарбий Европадаги энг узун иш ҳафтаси мавжуд эди);
 - 4) 1956 йилгача ГФР деярли ҳарбий харажат қилмади;
 - 5) Давлат протекционистик сиёсат юритди ва ҳоказо.
- Л. Эрхард 1957 йилда босилиб чиққан «Барча учун

фаровонлик» китобида иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсадини қуйидагича таърифлаган эди:

а) «ижтимоий бозор хўжалиги»ни вужудга келтириш;

б) аҳоли барча табақаларининг харид қувватини ошириш;

в) халқ хўжалигининг барча имкониятларини давлат даромадини кўпайтиришга қаратиш.

Л. Эрхард эркин хусусий ташаббускорлик ва эркин рақобатни давлатнинг хўжалик ҳаётидаги фаол роли билан бирга қўшишни ГФР иқтисодиётини тиклаш омиллари деб ҳисоблар эди. Эрхард режалари пул ислохотига, эркин нархларга, хусусий тадбиркорларнинг рақобатига, эпчил кредит ва солиқ сиёсати ёрдамида давлатнинг тартибга солувчилик ролига, майда ва ўрта бизнесга таянар эди.

Ун йилдан сал кўпроқ вақт ичида ҳақиқатан ҳам «немис иқтисодий мўъжизаси» рўй берди. ГФР Ғарбнинг илғор мамлакатига айланиб, хўжалик соҳасида собиқ ғолиблардан ўзиб кетди. 50-йилларнинг ўрталарига келиб олтин захиралари жиҳатидан АҚШдан кейин дунёда иккинчи ўринга чиқиб олди.

Энди ГФР олдида ташқи сиёсат соҳасида янги вазифалар турарди. Ўзига бевосита қўшни бўлган Шарқий Европа мамлакатларининг тан олмаслиги ГФР дипломатиясини боши берк кўчага киритиб қўйган эди. СССРнинг Ғарбдаги бошқа мамлакатлар (хусусан, Франция ва Италия) билан муносабатлари ривожланиб бораётган бир пайтда бу нарса айниқса яққол намоён бўлар эди. Урушдан кейинги аҳволи бундан буён ҳам тан олмаслик Ғарбий Германияни Шарқий Европадаги жуда катта бозордан маҳрум қилар эди. ГФР социал-демократлари парламентда ташқи сиёсатни ўзгартириш ҳақида мунозара ташаббускори бўлишди. Мунозара натижасида сиёсий кучлар қайта гуруҳланди, шу туфайли 1969 йилда ГСДП—ЭДП коалицияси Вилли Брандт бошчилигида янги ҳукумат тузиб, «янги шарқий сиёсат» бошлади: Шарқий Европада урушдан кейинги янги чегаралар тан олинди, ГДР билан давлатлараро муносабат ўрнатилди, икки немис давлати БМТга қабул қилинди, Ғарбий Берлин муаммоси ҳал этилди ва ҳоказо. 1982 йилда яна христиан-демократлар ҳокимият тепасига келди, уларнинг раҳбари Гельмут Коль ГФР канцлери этиб тайинланди.

Гельмут Коль 1930 йил 3 апрелда молниячи амалдор

онласида туғилган. 1947 йилда ХДИ партиясига кирган. Олий тарихий ва юридик маълумот олган. Фалсафа доктори. 1966 йилдан ХДИ федерал бошқарувининг аъзоси, 1969 йил 17 ноябридан ХДИ федерал раисининг ўринбосари, 1973 йил 12 июнидан ХДИ федерал раиси, 1976 йилдан бундестаг депутаты. 1976—82-йилларда бундестагда ХДИ/ХСИ фракциясининг раиси.

Янги канцлер «Л. Эрхард руҳидаги иқтисодий юксалиш учун» ислоҳотини бошлади — солиқлар камайтирилди, иқтисодиётдаги давлат сектори қисман хусусийлаштирилди, янги технологиялар (микроэлектроника, космик индустрия, телекоммуникация ва шу кабилар)ни ривожлантиришга давлат ёрдами берилди. 1983 йилдан бошлаб ГФР иқтисодий юксалиш йўлидан борди. Ниҳоят Г. Коль бирлашган Германиянинг биринчи канцлери ҳам бўлди.

ГДР 1949—90-йилларда; тоталитар тузум

Германия бирлашган социалистик партияси — ГБСП 1949 йил 7 октябрида ГДР ташкил этилгач, мамлакатдаги давлат ва сиёсат раҳбарлигини тўла-тўқис қўлга олиб, социалистик жамият қуришга киришди. Совет давлат социализми системаси модель қилиб олинди:

— аграр ислоҳот ўтказилиб, қишлоқ хўжалиги мажбуран кооперативлаштирилди;

— давлат саноат сектори тузилди;

— битта мафкуранинг устунлиги таъминланди;

— репрессив жазо аппарати шаклланди.

ГДР тузилишидан аввалроқ Шарқий Германияда нацистлар ва ҳарбий жиноятчиларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, хусусий мулк давлат қўлига ўтгач, 50-йилларнинг бошларида минглаб хусусий корхона, дўкон ва шу кабилар ҳам ёппасига мусодара қилинди. 155 минг киши махсус лагерларга юборилди, 42 минг киши азоб ва қийноқлардан ўлиб кетди. Бироқ гуллаб-яшнаб бо-раётган ГФРдаги аҳвол, «совуқ уруш» даврининг умумий шароитлари, оккупациячи совет қўшинларининг мавжудлиги, озиқ-овқат чипта орқали тарқатилиши, ГБСПнинг зиддиятли ички сиёсати оқибатида ГДРда стихияли оммавий намоёнлар бошланди. 1953 йил 17 июнда Берлин кўчаларига юз минг киши чиқиб, рухсат этилмаган намоён ўтказди. Лейпциг, Герлиц, Галле ва бошқа шаҳарларда ҳам шундай чиқишлар бўлди.

Айни вақтда минглаб деҳқонлар зўрлик билан тузилган кооперативларни оммавий равишда ташлаб кетишди. Улар В. Ульбрихт ҳукуматининг истеъфога чиқишини, умум Германия эркин сайлови ўтказилишини, шўро қўшинлари олиб кетилишини талаб қилдилар.

ГБСП қўмиталарига, полиция участкаларига, патрулларга, қамоқхоналарга ҳужум қилинди. Умуман шўро-параст режимга қарши инқилоб бошланган эди. Аммо шўро қўшинлари Шарқий Германияда фавқулодда ҳолат эълон қилиб, исёнчиларга қарши танклар юборди. Кўпгина заводлар оккупация этилди, кўзғолон қатнашчиларидан 10 минг киши ҳибсга олинди, 20 намоёнчи суд ҳукми билан отилди, юзлаб немисларни шўро танкларининг филдираклари мажақлаб кетди.

ГДРда 1953 йил 17 июнда бўлган ғалаён «социализм қурувчи» мамлакатлар лагерига дунёга машҳур биринчи сиёсий танглик бўлди. Кўплаб немислар Ғарбга қоча бошлади, бунга жавобан чегара беркитиб қўйилди. 1961 йил 13 августга ўтар кечаси машҳур «Берлин девори» қурилди, уни қўриқловчи ГДР чегарачилари қочиб ўтувчиларга ўт очиш ҳақида буйруқ олган эди.

60-йилларнинг бошларида Шарқий Германия ҳукумати бир қанча ислохотлар ўтказишга мажбур бўлди, корхоналарга нисбий мустақиллик берилди, хўжалик ҳисоби, ишбай усулида ҳақ тўлаш жорий этилди ва ҳоказо. Ана шу кемтик чоралар ҳам саноат корхоналарининг техникавий жиҳозланиш даражасини ошириш, иқтисодиётни бошқаришни яхшилаш, меҳнат унумдорлигини ошириш имконини берди. Натижада фуқароларнинг моддий авҳоли яхшиланди, иқтисодиёт изчил ривожлана бошлади. Бироқ ГДР даги турмуш даражаси ҒФРдаги турмуш даражасидан ҳали жуда орқада эди.

ГДР ва ГБСП раҳбарияти 1972 йилда Эрих Хонеккер қўлига ўтгач, ислохотлар сиёсати тўхтатилиб, шўро тоифасидаги тартиб мустаҳкамланди. Ижтимоий турмушда кўп минглаб чақимчиларга эга бўлган давлат хавфсизлик идораси вужудга келтирилди. Бу даврдаги тоталитар социализм шароитида бюрократик идора усули ҳукмрон, ҳамма нарса марказдан тақсимлаб берилар, жабр-зулм услуби устунлик қилар, ижтимоий муаммолар писанд қилинмас эди. 80-йиллар охирига келиб ГДРдаги вазият ёмонлашди, давлат қарзи 20,6 миллиард долларга етди, малакали ишчилар чет элларга қоча бошлади. 1989 йилнинг бир ўзида 350 минг киши

ГФРга кетиб қолди, бу эса ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин қисқаришига олиб келди.

ГДРда узоқ вақт пинхона етилиб келган ижтимоий-сиёсий танглик Э. Хонеккер бошлиқ раҳбариятнинг мамлакатдаги бутун ижтимоий-сиёсий турмушни янгилаш ғоят зарурлигини тан олишни хоҳламаслиги ва қобилиятсизлиги туфайли баттар кучайди. ГБСП сиёсатига ишончсизлик ошди, авторитар бюрократик социализм моделидан ҳамманинг ҳафсаласи пир бўлди. Ташқи омил — СССРдаги қайта қуриш, демократиялаш ва ошкоралик ҳам, шунингдек Польша ва Венгрияда катта ўзгаришлар рўй бериб, кўп партиялилик жорий этилиши ва коммунистик партиялар ўзининг раҳбарлик ролидан воз кечиши ҳам ГДР аҳолисига таъсир қилди.

Аммо Э. Хонеккер ва унинг атрофидагилар танқидга қулоқ солмай, ГДРнинг «муваффақиятларини» мақтаб беришди, мамлакат иқтисодиётидаги танглик ҳолатлари кучайиб бораётганини халқдан яширишди. Э. Хонеккернинг шахсига сифиниш тобора хунук шаклларга кириб борди. Бунга жавобан халқ оммаси Лейпциг, Дрезден, Берлин ва бошқа шаҳарларда митинглар ўтказиб, сиёсий ислоҳот, демократия ва эркинлик талаблари билан чиқишди. Халқнинг қаҳр-ғазаби тобора ошиб борди.

1989 йилги инқилоб ва ГДРнинг барбод бўлиши

1989 йилнинг кузида Шарқий Германия тарихида бурилиш нуқтаси бўлди. Шу йилнинг 7 октябр куни ГДР ўзининг 40 йиллигини нишонлар эди. ГДР телевидениеси давлат кенгашининг раиси ва ГБСПнинг бош котиби Э. Хонеккернинг дабдабали ҳисобот маърузасини деярли уч соат кўрсатиб турди. Аммо айна шу юбилей ижтимоий портлашга сабаб бўлди. ГДРда ҳукматга қарши мислсиз оммавий митинглар ва намойишлар бошланиб кетди. Мамлакат раҳбарияти ҳокимиятни сақлаб қолишга уриниб сиёсий найрангбозлик йўлига ўтди. 11 октябрь куни ГБСП марказий қўмитаси ошкоралик ва демократия, хорижга эркин кетиш масалаларини муҳокама қилишга тайёрлигини билдирди. Бироқ мамлакатда кескинлик пасаймади. Шунда яна бир қадам қўйилди. ГБСП МК пленуми 18 октябрда Э. Хонеккерни бош котиб вазифасидан озод қилди, уни ва яқин тарафдорларини сиёсий бюродан чиқарди. У ГДР

давлат кенгаши раиси лавозимидан ҳам озод қилинди. Шу иккала лавозимга ГБСП МК котиби Э. Кренк тайинланди. Шундан кейин ислоҳот ва демократиялаш йўли эълон қилинган бўлса ҳам, лекин амалда ҳеч қандай чора кўрилмади. Ханс Модров бошлиқ ҳукумат мутлақо янги вазиятда фаолият бошлади. 1989 йил 9 ноябрда ГДР раҳбарияти ГФРга ва Ғарбий Берлинга сафар қилиш учун чегараларни очиб қўйди. «Берлин девори» аста-секин бузилиб, унинг парчалари эсдалик учун олиб кетила бошланди.

ГБСПнинг янги раҳбарияти партия ва давлатни инқироздан қутқара олмади. Натижада партия ва ҳукумат раҳбарлари бирин-кетин истеъфога чиқишди. Партиянинг номи ўзгартирилиб, Демократик социализм партияси деб аталди. Янги партия ва ташкилотлар тузила бошлади, улар социалистик ривожланиш йўлидан воз кечганликларини билдиришди. Германияни бирлаштириш шiori барча сиёсий оқимларнинг асосий дастури бўлиб қолди. ГФРнинг етакчи арбоблари, шу жумладан канцлер Г. Коль ҳам ГДР ҳудудидаги митинг ва намойишларда қатнаша бошлади. Иккала Герман давлатини бирлаштириш масаласи мамлакатдаги бутун сиёсий турмушнинг диққат марказига ўтди. ГФР раҳбарияти томонидан қўллаб-қувватланган ГДРнинг кўпгина сиёсий кучлари дарҳол ягона Германияни барпо этиш чоралари кўрилишини талаб қилиб чиқдилар.

Х. Модров бошлиқ ГДР ҳукумати ГФР ва Ғарбий Берлин билан кенг миқёсда ҳамкорликни ривожлантиришга интилишини билдирди ва ГФРдан иқтисодий ёрдам олишдан манфаатдор эканини айтди. Айни вақтда ГДРнинг ўз иттифоқчилик мажбуриятларига содиқлиги эълон қилинди. Европадаги чегараларнинг бузилмаслиги тан олинди. ГДР халқ палатасига 1990 йил 18 мартга тайёрланган сайлов мамлакатнинг бундан буёнги тақдирини ҳал қилиши керак эди. Бу сайловда Демократик социализм партияси мағлуб бўлди, Христиан-демократик иттифоқ партияси овозларнинг 40,9% ини, социал-демократлар 21,8% ини олди. Демократик социализм партияси 16,3% билан кифояланди. Халқ палатасида ХДИ 193 та, ГДСП 87 та, ДСП 65 та ўрин олди. Шундай қилиб Шарқий Германия фуқароларининг кўпчилиги ХДИни ёқлаб овоз берди. Унинг раҳбари Лотар де Мезьер ГДРнинг сўнгги ҳукуматини тузди ва ГФР билан қайта қўшилиш йўлини тута бошлади. Бироз муддат давом этган маслаҳатлашувлардан кейин Герма-

нияни қайта бирлаштириш санаси 1990 йил 3 октябрь деб белгиланди.

1989—90-йилларда ГДРда тоталитаризмга қарши қонсиз халқ инқилоби рўй берди. Германиянинг бирлашуви Европанинг географик-сиёсий харитасини ўзгартирди.

Германиянинг бирлашуви ва ташқи сиёсати

Германия бирлаштирилганлиги ташқи сиёсат соҳасида катта оқибатларга олиб келди. Бу иш иккала Герман давлати билан тўрт ғолиб давлат ўртасида имзоланган бир қанча ҳужжатларга мувофиқ ўтказилди. ГДР билан ГФР имзолаган иқтисодий иттифоқ ГДРнинг 1990 йил 1 июлдан бошлаб Ғарбий Германия пул бирлигига ўтишини белгилади. Иқтисодий, валюта ва ижтимоий иттифоқ тўғрисидаги шартнома Германияни бирлаштириш тўғрисидаги шартнома билан тўлдирилди. Шу шартнома асосида ГДР Халқ палатаси 1990 йил 13 августда ГДРнинг 1990 октябридан ГФР таркибига кириши ҳақида қарор қабул қилди. Ана шу ва бошқа ҳужжатлар Иккинчи жаҳон уруши натижаларига нуқта қўйди. 1990 йил 12 сентябрда Москвада 4 ғолиб давлат (СССР, АҚШ, Буюк Британия ва Франция), шунингдек ГДР ва ГФР («2 плюс 4» формуласи) Германия масаласининг узил-кесил бартараф этилганлиги тўғрисидаги шартномани имзоладилар. Айни вақтда СССР билан ГФР ўртасида яхши қўшничилик, шерклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома дастлабки тарзда келишиб олинди. Мазкур ҳужжатларда Иккинчи жаҳон уруши якунида Европада вужудга келган чегараларнинг бузилмаслиги, Германиянинг оммавий қирғин воситаларига эга бўлиши тақиқланиши эълон қилинди, шунингдек бундесвернинг сон чегаралари (370 минг киши) белгиланди.

1990 йил 7 октябрида Нью-Йорк шаҳрида СССР, АҚШ, Буюк Британия, Франция, ГДР ва ГФР Ташқи ишлар вазирлари томонидан бирлашган Германия билан тўрт томонлама ҳуқуқлар ҳамда Берлин ва бутун Германияга нисбатан жавобгарлик тўхтатилиши ҳақида имзоланган ҳужжат ҳам бирлашган Германиянинг ташқи сиёсий ҳолати ўзгарганлигини мустаҳкамлаб берди. Шундай қилиб, Германиянинг бирлашуви йирик халқаро воқеа бўлиб, Иккинчи жаҳон урушини якун-

лади, Германия ва Европанинг урушдан кейинги тарихидаги бутун бир саҳифа тугаганини билдирди.

1998 йилги парламент сайловида ГСДП ғалаба қозонди ва унинг раҳбари Герхард Шрёдер федерал канцлер этиб тайинланди.

ИТАЛИЯ

**Мамлакат озод бўлганидан кейинги сиёсий кураш.
Республика ва унинг конституцияси эълон қилиниши**

Фашизмнинг тор-мор қилиниши Италиядаги бутун ижтимоий-сиёсий тараққиётга узоқ муддат мобайнида чуқур таъсир ўтказди. Германиянинг иттифоқчиси ва ўзи ҳам агрессор бўлган Италияда қудратли Қаршилик ҳаракати мавжудлиги туфайли, Англия ва Америка қўшинлари мамлакатни оккупация қилиб олган бўлишига қарамай, унинг давлатчилиги йўқ бўлиб кетмади. Фашистлар ҳукмронлигида ўтган «қора йигирма йиллик» дан кейин 1945 йилдан бошлаб мамлакатда демократик идора усули қайта тиклана бошлади. Бу ишда Қаршилик ҳаракатида қатнашган партиялар, шунингдек христиан демократлар, либераллар, республикачилар, монархиячилар ва шу кабилар иштирок этишди. 1944—47-йилларда коалицион ҳукумат тузилди. 1946 йил 2 июнда Италиядаги давлат тузумининг шакли ҳақида (монархиями ёки республиками (референдум бўлиб ўтди. Кўпчилик овоз республика бўлишини талаб қилди. Собиқ қирол Умберто II 1946 йил 13 июнда «зўрлик» ва «инқилоб»га бўйсуншини билдириб, мамлакатни тарк этди.

1946 йил 18 июнда Италия расмий равишда республика деб эълон қилинди. Республика тузумининг ғалабаси Қаршилик ҳаракатининг яқунларидан бири бўлди. Референдум бўлиб ўтган 2 июнь куни Италияда миллий байрам — Республика куни бўлиб қолди.

Референдум билан айна бир вақтда Италия Таъсис Мажлиси сайланди, бу мажлис конституцияни ишлаб чиқиши керак эди. Италия Республикасининг конституцияси лойиҳаси Таъсис Мажлисида ўткир мунозараларга сабаб бўлди. Республика давлат билан черковнинг ўзаро муносабатларида 1929 йил лютеран битимларида белгиланган мақомни тан олиши ҳақида алоҳида баҳс бўлди. Ватикан бу мақом сақлаб қолинишидан манфа-

атдор эди. Сўл партиялар эса бу нарса давлатнинг дунёвий характеридан чекиниш ва виждон эркинлигини чеклаш бўлади, деб ҳисобладилар. Бироқ Италия шариоитида республика билан черков ўртасидаги мухолифлик хавфли эканини англаб мурасага келинди. Конституциянинг 7-моддасида «давлат ва католик черкови ўзига тегишли соҳаларда мустақил ва суверендирлар» деб ёзиб қўйилди. Конституцияга биноан президент Италия республикасининг бошлиғи ҳисобланади. У парламент иккала палатаси (депутатлар палатаси ва сенат) ҳамда мухтор вилоятлар вакилларининг қўшма мажлисида етти йил муддатга сайланади. Ҳар қандай шаклдаги фашистлар партиясининг қайта тикланиши тақиқланди.

Конституциянинг кўпгина моддалари аввалги буржуа мамлакатлари конституцияларидан бутунлай фарқ қилар эди. Жумладан, Италия меҳнатга асосланган демократик республика деб эълон қилинди. Унинг вазифаси «фуқароларнинг эркинлиги ва тенглигини чеклайдиган, инсон шахсининг тўла-тўқис ривожланишига ҳамда барча меҳнаткашларнинг мамлакат сиёсий ва ижтимоий ташкилотида ҳақиқий самарали қатнашишига ҳаляқит берадиган иқтисодий ва ижтимоий тартибдаги тўсиқларни олиб ташлашдан иборат». Конституцияда иш вақтини чеклаш ва меҳнат учун тенг ҳақ тўлаш, ҳар ҳафтада дам олиш, ҳар йили ҳақ тўланадиган таътил бериш, ижтимоий таъминланиш, касаба уюшмаларининг эркинлиги, қонун доирасида иш ташлаш қоидалари акс эттирилди. Хўжалик соҳасидаги ташаббускорлик тан олинди, хусусий ер эгаллиги вилоятлар ва минтақалар шариоитига қараб чеклаб қўйилди. Хуллас, демократик кучлар монополияларга қарши кураш, туб аграр ислоҳот, Қаршилиқ ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий дастурини тўла амалга ошириш учун курашнинг ошкора асоси бўладиган конституция қабул этилишига эришдилар.

Италия билан сулҳ шартномаси

Италия билан Гитлерга қарши коалиция мамлакатлари (АҚШ, Буюк Британия, СССР ва Франция) ўртасидаги сулҳ шартномаси Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг 1945—46-йиллардаги сессияларида ишлаб чиқилди ва 1947 йил 10 февралда Париж сулҳ конференциясида имзоланди. Бу ҳужжатда Италия демократик ва мустақил давлат деб эълон қилинди. Шартнома шартларига кўра Италия босиб олган барча ҳудудларидан

маҳрум бўлди. У Албания ва Эфиопия суверенитетини тан олди. Грецияга Додеканес ороларини қайтариб берди. Бундан ташқари Италия Шимолӣ ва Шарқий Африкадаги собиқ мустамлакалари — Ливия, Эритрея ва Италия Сомалисига бўлган ҳуқуқларидан маҳрум этилди. Энг нозик масала — Югославия билан Италия ўртасида талаш бўлган Триестнинг тақдирини масаласи кечиктирилди ва БМТнинг кўриб чиқишига ҳавола қилинди. Вақтинча Триест Англия ва Америка қўшинлари назорати остидаги эркин ҳудуд деб эълон қилинди.

Кейинроқ, 1954 йилда Англия, Франция ва АҚШ васситачилигида Югославия билан ўтказилган музокара-лар натижасида Италия Триестни қўлга киритди. Бундан ташқари Италия урушда зарар етказилган мамлакатларга репарациялар, шу жумладан Совет Иттифоқи-га юз миллион доллар товон пули тўлаш мажбуриятини олди. Сулҳ шартномаси Италия Таъсис Мажлиси томонидан 1947 йил ёзида тасдиқланди ва ўша йил 15 сентябрдан кучга кирди.

ХДПнинг ҳокимият тепасига келиши

1947 йил охирида конституция қабул қилинган пайтда Қаршилиқ давридаги антифашист бирлиги йўққа чиққан эди. Сиёсий партиялар ўртасида нифоқ чиқди, сўл партияларнинг вакиллари ҳукумат таркибидан ҳайдалди. 1947 йил майида ҳукумат танглиги рўй бериб, натижада де Гаспери бошчилигидаги христиан демократларнинг бир партияли ҳукумати тузилди.

Илгариги либерал партиялардан фарқли ўлароқ ХДП оммавий характерда эди (1945 йилда 1 миллион аъзоси бор эди). Мана шу ҳолат ҳамда Ватикан билан черков мулозимларининг бевосита қўллаб-қувватлаши туфайли ХДП урушдан кейинги Италиянинг етакчи партиясига айланган эди.

1948 йил 18 апрелда биринчи республика парламенти-га сайлов ўтказилди. Италиян саноатчилари конфедерацияси христиан демократларга молиявий мадад бериб турди. Қўшма Штатлар эса, агар мамлакатда «осойишталик ва тартиб» таъминланса, иқтисодий ёрдам беришни ваъда қилди.

Сўл кучлар сайловда халқ демократик fronti номин билан қатнашиб овозларнинг 31,3% ини олишди. ХДП эса овозларнинг 48,48% ини олиб, парламентдаги

ҳукмронлигини таъминлади. Натижада ХДП раҳбари де Гаспери либераллар ва республикачилар вакиллариини жалб этиб ўз ҳукуматиини тузди. Аслида ХДП танҳо сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи партия бўлиб қолди.

Италиянинг «иқтисодий мўъжизаси»

50-йилларнинг бошларидан Италия саноатни тез ривожлантириш даврига кириб, саноат маҳсулотини йилига ўртача кўпайтириш суръатлари жиҳатидан Ғарбий Европадаги барча мамлакатлардан ўзиб кетди, жаҳон миқёсида фақат Япониядан кейин борди. 1950—63-йилларда унинг саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажми уч барабар кўпайди. Кимё саноатининг баъзи махсус тармоқлари, айниқса, юқори суръатлар билан ривожланди: нефть ва газни қайта ишлаш, синтетик тола ишлаб чиқариш 1953—62-йилларда 28 барабар, пластмасса ишлаб чиқариш 10 барабар ошди; аниқ машинасозлик ҳам тез ривожланди. Ун беш йилдан ҳам камроқ вақт ичида Италия саноати ўртача даражада ривожланган мамлакатдан юксак даражада ривожланган саноат мамлакатига айланди. Ишлаб чиқаришнинг энг муҳим тармоқларига катта маблағ сарфланганлиги бу тармоқларни тубдан янгилади. Тегишли тармоқларда ҳукмронлик мавқеида турган компаниялар «Маршалл режаси» дан олган кредитлари ва ўз маблағлари ҳисобидан ана шундай кўп сармоя сарфлай олди (Фиат автомобиль концерни шу кредитларнинг 35% ини, электр энергетикадаги бир неча йирик компания 40% ини олди). Етакчи корпорациялар келгусида демократик тузум бўлишига ишонганликлари учун бу соҳада ташаббускорлик қилдилар. Саноатни қайта жиҳозлаш учун давлат воситалари ҳам ишга солинди. Фашизм даврида тузилган ва сақланиб қолган давлат молия институти (ИРИ) саноатга узоқ муддатли кредит беришда муҳим роль ўйнади. Италияда нефть конлари очилиши билан давлат компанияси — ЭНИ (суюқ ёқилғи миллий бошқармаси) тузилиб, саноатнинг янги тармоғи — нефть кимёсини тўлатўкис қўлга олди.

Ғарбий Европа мамлакатларининг иқтисодий интеграцияси жараёнида Италиянинг иштирок этиши саноат тараққиётини рағбатлантирди. 1957 йилда Италия Европа иқтисодий ҳамжамиятига аъзо бўлгач, ўзининг кучлироқ ҳамкорлари даражасига етиб олиши керак эди,

акс ҳолда у умум Европа бозоридаги рақобат курашида маглубиятга учраши мумкин эди.

Саноатнинг жадал ривожланиши қишлоқ аҳолисининг айниқса жанубий вилоятлардан шаҳарларга оммавий равишда кўчиб келишига сабаб бўлди. Ҳукумат ўтказган аграр ислоҳот жанубда ҳаётини қобилиятга эга бўлган деҳқон хўжаликлари табақасини вужудга келтира олмади, чунки ислоҳотга мувофиқ тақсимланган кўпчилик ер чеклари майда (2—4-гектар) эди, уларнинг эгалари эса иқтисодий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб, қарзга ботиб қолган эди. Яқиндагина ер олган бир талай деҳқонлар ҳам ундан воз кечиб, шаҳарга йўл олди. 1950—60-йилларда ҳаммаси бўлиб 1,8 миллион киши қишлоқлардан кетиб қолди. Аммо шаҳарга келганларнинг ҳаммаси ҳам иш топа олмас эди. Италиян корхона эгалари эса иш кучи ортиқлигидан фойдаланиб, иш ҳақини паст даражада сақлаб турар ва шу йўл билан ишлаб чиқариш чиқимларини қисқартириб, ўз товарларининг рақобатбардошлигини оширар эди.

Италия «иқтисодий мўъжиза» йилларида иқтисодий жиҳатдан илгарилаб кетган бўлса ҳам, ундаги ижтимоий муаммолар ҳамон ўткирлигича қолаётган эди. Мамлакат шимолида саноат ривожланган бир пайтда жанубдаги аграр вилоятлар ҳамон орқада қолаётган эди. Жануб деҳқонларининг шимолга оилавий кўчиб келиши шаҳарларнинг тез ва тартибсиз ўсишига олиб келди, уй-жой эса барибир етишмасди.

1951—61-йилларда иқтисодий аҳвол қулай бўлган бир шароитда саноат ишчисининг ўртача соатбай иш ҳақи 20% ошди. Аммо бу кўрсаткич поток-конвейер ишлаб чиқариши кенг жорий этилиши натижасида ишчилар сарфлайдиган жисмоний куч-ғайрат ва асабларга мувофиқ келмас эди.

Сиёсий беқарорликнинг кучайиши

50—90-йилларда Италияда кўп партияли сиёсий тизим мавжуд бўлиб, пропорционал сайлов тизими асосида вакиллик муассасалари шаклланган эди. Айни вақтда италиян жамияти ривожининг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди. 1947 йилдан бошлаб парламент сайловларида овозларнинг 45—50% ини олиб келган христиан демократик партиянинг устунлиги кўп йиллар давомида сақланиб келди. ХДПнинг ҳукуматдаги шериклари (либераллар ва республикачилар) атиги 6% овоз

олишар ва фақат христиан демократларнинг қўшоғи бўлиб хизмат қилишар эди. Худди шу даврда италиянча «иктисодий мўъжиза» рўй берди. Шундан кейин республикачилар билан либераллар ўз тарафдорларидан маҳрум бўлди. ХДП ичида Италия социалистик партияси (ИСП)ни мамлакатни бошқаришда ҳамкорликка жалб этишни талаб қилувчи фракция ғолиб келди. Шу асосда 1962 йилдан 1972 йилгача ИСП ва ХДП вакилларидан иборат сўл оралиқ ҳукумат тузиладиган бўлди. Шу даврда пенсия таъминоти, уй-жой қурилиши, таълим тизими ислоҳ қилинди.

1972 йилда талоқ ҳақидаги қонунга турлича ёндошув оқибатида сўл оралиқ коалицияси барбод бўлди. Аммо талоқ ҳақидаги қонунга алоқадор вазият коалиция барбод бўлишининг ташқи кўриниши эди, холос. 1948 йилдан 1978 йилгача бўлган даврда Италияда бир-бирининг ўрнини олган 40 та ҳукуматда ХДП доимо бош вазир лавозимини сақлаб келган эди. Аммо 1976 йилги сайловда ХДП 35% овоз олганлиги унинг аҳволини мушкуллаштирди. ХДП раиси Альдо Моро «учинчи вариант» ғоясини илгари сурди, унда ИКПни ҳукумат коалициясига жалб қилиш кўзда тутилган эди. Лекин сўл террорчи «қизил бригадалар» Альдо Морони ўғирлаб кетиб, сўнгра ўлдириб юборганликлари бу ташаббусга халақит берди. 1978 йилдан кейин Италиянинг навбатдаги ҳукуматлари христиан демократлар, либераллар, республикачилар, социал демократлар ва социалистлардан иборат бешта партиянинг коалицияси асосида тузиб келинди. Сиёсий беқарорликнинг кучайиши сабабли ХДП ҳукумат тузишдаги ҳукмронлик мавқендан маҳрум бўлди. 1981 йилда республикачилар раҳбари Жованни Сподолини янги ҳукуматни тузди, 1983 йилдан бери ИСП раҳбари Беттино Кракси ҳукуматга бошчилик қилди. 1998 йилдан сўл демократлар раиси Массимо Далема ҳукумат бошлиғи. 1998 йилда Карло Чампи Италия президенти этиб сайланди.

1992—94-йиллардаги ижтимоий-сиёсий танглик

1992 йил апрелидаги парламент сайлови мамлакатдаги асосий сиёсий партиялар таназзулга учраб, мутлақо янги кучлар пайдо бўлганини кўрсатди. Бир вақтлар доимо ғолиб бўлган христиан демократлар 29,7% овоз олди. Сўл кучлар демократик партияси 16%, социалистлар, социал демократлар ва либераллар ҳаммаси бўлиб парламентдаги ўринларнинг атиги 46% ини олиш-

ди. Сайловчиларнинг кўпчилиги минтақалардаги «Ломбардия-Шимол», янги фашистчи «Еш Италия», Сицилиядаги «Сет» ва бошқаларни ёқлаб чиқишди. ХДП сиёсий котиби Арнальдо Форлани 1992 йилги сайлов якуналарини шарҳлаб бундай деди: «Сиёсат саҳнасида зилзила содир бўлди! Янги ҳукуматни тузиш нақадар қийин бўлишини фаҳмлаб турибман. Сайловчилар ҳақиқатда биздан юз ўгиришди». Унинг гапида жон бёр эди. Гап шундаки, 1992 йил февралида судья ди Пьетро раҳбарлигида «соф қўллар» деган кенг миқёсли кампания бошланди. Унинг давомида асосий сиёсий партиялар раҳбариятининг олий доираларида оммавий сотқинлик (коррупция) авж олганини кўрсатувчи даҳшатли мисоллар аниқланди. Тергов рўйхатига тушган 20 мингдан кўпроқ киши орасида собиқ бош вазирлар, вазирлар, сенаторлар, парламент депутатлари, партиялар марказий қўмиталарининг аъзолари бор эди. 1992—94-йилларда 2 мингдан кўпроқ киши порахўрликда, хизмат мавқеидан ғаразли мақсадларда фойдаланишда, мафия билан алоқадорликда, солиқ тўлашдан бўйин товлашда айбланиб суд томонидан текширилди. Мана шу улкан суд мажлиси Италияда Қаршилик ҳаракати давомида вужудга келган партияларнинг сиёсий механизми таназзулга учрайбошлаганини кўрсатди. Шу муносабат билан президент Скальфаро 1994 йилда парламентга муддатидан аввал сайлов ўтказди. Бу сайлов аввалги партиявий тизим барбод бўлганини кўрсатди. 1994 йил 27 мартдаги парламент сайлови Италиянинг замонавий сиёсий тарихида янги давр бошланганидан дарак берди. Сайлов янги Италия учун биринчи марта мажоритар тизим асосида ўтказилиб, кўпдан-кўп майда партия ва ҳаракатлар вакиллариининг парламентга кириш йўлига ўтиб бўлмас тўсиқлар қўйилди. Бироқ, чамаси, энг муҳими шундан иборат эдики, италиялик сайловчилар сотқинликда қўлга тушган арбоблардан қатъиян юз ўгириб, анъанавий сиёсий партияларнинг самарасизлигига чек қўйдилар. Ҳокимият тепасига янги сиёсий кучлар кўтарилиди, уларнинг эски тузум билан ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Депутатлар ва сенаторлар таркиби тўлатўкис янгиланди. Мана шуларни ҳисобга олиб, италиялик шарҳчилар мамлакатдаги биринчи республиканинг паймонаси тўлди, энди янги давр бошланади, деб асосли равишда таъкидладилар. Жумладан, ХДП оппозицияга ўтди ва сўнгра уч сиёсий оқимга бўлиниб кетди. ИСП ўзини ўзи тарқатиб юборди. Сўл партиялар де-

мократик прогрессивроқ уюшма бўлгани учун оппозицияда қолди. Сайловда «Озодлик минтақаси» янги блокни ғалаба қилди. Унинг таркибида миллионер Сильвио Берлукони раҳбарлигидаги «Олға, Италия» деган илгари ўнчалик машҳур бўлмаган сиёсий гуруҳлар; сепаратчи Умберто Босси раҳбарлигидаги «Шимол Иттифоқи» янги фашистсимон ва ўнг миллатчиларнинг бирлашмаси бўлмиш «Миллий альянс» бор.

Италиялик сиёсатчиларнинг «янги тўлқини» ғалаба-сида шахсан С. Берлуконининг хизмати катта. Омадли тадбиркор ва телевидение корчалони бўлган бу арбоб бир неча ой мобайнида «Олға, Италия» ҳаракатини тузишга муваффақ бўлди ва ўзига қарашли оммавий электрон ахборот воситаларидан унумли фойдаланиб ва халққа ёқадиган ваъдалар бериб, сайловда яққол ғалаба қозонди (Унинг сайлов олди кампаниясидаги ваъдаларидан бирида «бир йилда 1 миллион янги иш ўрни ҳосил қиламан» деган сўзлар бор эди).

С. Берлукони «Шимол Иттифоқи» ва «Миллий альянс» билан коалиция асосида ҳукумат тузди. Бу ҳукумат 1994 йил охиригача мамлакатни идора қилди, бош вазир солиқ қондаларини бузганлиги фош бўлгач, Берлукони истеъфога чиқди. 1995 йилда «техник вазирлар»дан партиясизлик асосида тузилган Ламберто Дини бошчилигидаги президентлик тоифасидаги ҳукумат Италияни бошқарди. 1995 йилдан эътиборан Италиядаги сиёсий кучларнинг икки сиёсий блокка ажралиш жараёни жадал давом этмоқда. Очикдан-очиқ консерватив йўналишдаги биринчи блокка С. Берлукони бошчилик қилмоқда ва у «Олға, Италия» ҳаракатини, христиан демократик марказни, «Миллий альянс»ни ўз
2 ичига олади. Дарвоқеъ, «Миллий альянс» С. Берлукони коалицион ҳукумати таркибида ҳокимиятни бошқарган пайтда унда бирмунча ўзгариш содир бўлди. Ўзини ўзи тарқатиб юборган янги фашистсимон итальян ижтимоий ҳаракатининг вориси бўлган бу ташкилот 1995 йил январдаги Таъсис съездида фашистлар мафкураси билан алоқани узганини расмий равишда эълон қилди ва демократик кадриятларга содиқлигини билдирди. Аслида, «Миллий альянс» замонавий ўнг консерватив оқимдаги партиёга айланиш йўлини тутиб, Берлукони билан коалицияда раҳбарлик мавқеини даъво қилмоқда.

Иккинчи сайлов блоки эндигина шаклланиш босқичида турибди. Унинг таркибига сўл католикларнинг та-

шаббуси билан Берлукони ва унинг иттифоқчиларига қарши чиқаётган кўпдан-кўп сўл марказчи партия ва ташкилотлар кирган. Мамлакатда ва чет элларда тез обрў орттираётган таниқли иқтисодчи ва йирик давлат бирлашмаси — ИРИнинг собиқ раҳбари Романо Проди бу блокнинг раҳбари этиб кўрсатилди. Блокнинг асосини сўл кучлар демократик партияси, халқ партиясининг сўл қаноти ва «Шимол иттифоқи» ташкил этади.

✓ 1996 йил январидан буён Италия ҳукуматига Романо Проди бошчилик қила бошлади. Р. Проди 1939 йил 9 августда туғилган. 1958—61-йилларда Милан католик университетиде иқтисодий таълим олган. 1969 йилдан Болония университетиде саноат иқтисодиёти бўйича дарс беради. 1974 йилда АҚШнинг Гарвард университетига хорижий муаллим сифатиде таклиф этилган. 1974—78-йилларда Болониядаги «Мулиқо» нашриётининг президенти. 1975 йилдан «Индустрия» журналига раҳбарлик қилади ва айни вақтда «Мазерати» автомобиль фирмасининг президенти. 1978 йил ноябридан 1979 йил мартигача Д. Андреотти ҳукуматиде саноат вазири бўлиб ишлаган. 1982 йил ноябридан давлат сармояси иштирокидаги йирик саноат гуруҳи — саноатни янгилаш институти (ИРИ) президенти. 1996 йил январидан — урушдан кейинги Италия тарихидаги 54-ҳукуматнинг бош вазири. 1999 йил 13 майда Карло Чампи президент этиб сайланди, 1998 йилдан ҳукумат бошлиғи — Массимо Д'алема (сўл демократлар партиядан).

Италиянинг ташқи сиёсати

Ташқи сиёсатда Италия 1945 йилдан бошлаб Ғарб дунёсининг етакчи мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш йўлини тутмоқда. Италия НАТОнинг асосчиларидан бири, «Маршалл режаси»га қўшилган, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ишида фаол қатнашади. Мамлакат ҳукуматларининг 50—60-йиллардаги ташқи сиёсатида Европа интеграциясининг асосини яратишга катта аҳамият берилди. У собиқ социалистик лагерь мамлакатлари билан иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришга интилади.

Швеция

Швеция — Шимолий Европадаги давлат бўлиб, Скандинавия ярим оролининг шарқий қисмида жойлашган. Майдони — 444,9 минг квадрат метр. Аҳолиси тахминан 8,5 миллион киши. Пойтахти — Стокгольм шаҳри. Давлат черкови — лютеранлик.

Швеция — юксак даражада саноатлашган, қишлоқ хўжалиги жадал ривожланаётган мамлакатдир. Аҳолиси жаҳон аҳолисининг атиги 0,2% ини ташкил этгани ҳолда, дунё саноат ишлаб чиқаришдаги улуши 1% га яқин, жаҳон савдосидаги улуши 2% дан ортиқдир. Асосий табиий бойликлари: ўрмон (ёғоч захиралари бўйича Ғарбий Европада 1-ўринни эгаллайди), темир рудаси, сув энергетикаси ва уран. Швеция иқтисодиёти ишлаб чиқариш ва сармоя юксак (АҚШдан ҳам юқори) даражада марказлашгани билан ажралиб туради. Валенберглар, Юнсонлар, Боньерлар, Брустремдар ва бошқа (жами 17 нафар) энг бой оилалар амалда бутун мамлакат тараққиётини белгилайди. Асосий саноат соҳалари: машинасозлик, целлюлоза-қоғоз, ёғочсозлик, металлургия, кимё, озиқ-овқат ва тўқимачиликдан иборат.

Фермерликка асосланган қишлоқ хўжалиги юқори даражада механизациялашган. Бир фермерга тўғри келадиган ернинг ўртача сатҳи мамлакат бўйича 78 гектардир. Иқтисодиётнинг аграр соҳасида аҳолининг атиги 4% и машғул, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг анча қисми экспорт қилинади. Саноат маҳсулотининг эса ярмига яқини чет элларга чиқарилади. Экспорт ҳажмида машинасозлик маҳсулоти устун даражада (20%). Швеция жаҳонда қоғоз ва картон экспорт қилиш бўйича - биринчи, целлюлоза ва темир рудасини экспорт қилиш бўйича-иккинчи, ёғоч ва тахтани чет элларга чиқариш бўйича-тўртинчи ўринни эгаллайди. Ташқи савдо айланмасининг тўртдан уч қисмига яқини Ғарбий Европа мамлакатларига тўғри келади.

Швеция — конституциявий монархия. Давлат бошлиғи қирол Карл XVI Бернадот асосан вакиллик вазифаларини бажаради. Қонун чиқарувчи ҳокимият бир палатали парламент — риксдаг қўлида, ижроия ҳокимиятнинг ҳукумат бошқаради. Асосий сиёсий партиялар: Швеция социал-демократик ишчи партияси (1889 йилда тузил-

ган. 1932—76-йилларда узлуксиз равишда ҳокимият тепасида турган. 1982 йилдан яна ҳукуматни идора этмоқда); Марказ партияси; Атроф муҳит партияси, кўкатпарварлар ва бошқалар. Швеция касаба уюшмаларида ишчиларнинг 90% и, хизматчиларнинг 80% и бирлашган. Швеция касаба уюшмалари марказий бирлашмаси 24 тармоқ касаба уюшмаларини ўз ичига олади (2,5 миллион киши). Хизматчилар касаба уюшмалари марказий ташкилоти 22 касаба уюшмасидан иборат (1 миллион кишидан ортиқ).

Аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот миқдори бўйича дунёда дастлабки ўринлардан бирини эгаллайди. Ижтимоий таъминотнинг «Швеция модели» жуда машҳур. Ижтимоий муносабатларни давлат томонидан бошқаришнинг, ижтимоий суғурталаш ва ижтимоий таъминотнинг мазкур модели дунёда энг мақбул модель саналади. Швеция социал-демократик ишчи партияси тузган ҳукумат даврида ижтимоий дастурлар учун сарфланган маблағ миқдори бюджет чиқимининг 60% ига қадар етган. 20-асрнинг 90-йилларига келиб, иқтисодий қийинчиликлар юз бериши туфайли ижтимоий соҳаларга харажатни қисқартиришга тўғри келди.

Швеция 1814 йилдан сўнг ҳеч қайси давлат билан уруш олиб бормаган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Швеция ҳарбий иттифоқларда қатнашмаслигини эълон қилиб, бетараф сиёсат юритмоқда. Айни вақтда Швеция 1945 йилдан сўнг Европа қитъасида тобора жадаллашаётган иқтисодий интеграция жараёнидан четда қолмади. У ҳозир Европа Кенгашининг ва Европа кўмир ва пўлат уюшмаси шимолий кенгашининг аъзосидир. 1972 йилда Швеция Европа иқтисодий ҳамжамияти билан эркин савдо битимини имзолади, Маастрихт битимларини (1992 йил) маъқуллаб, Европа Иттифоқининг таркибига кирди.

Норвегия

Норвегия — Европа шимолидаги давлат бўлиб, Скандинавия ярим оролининг ғарбий ва шимолий қисмини эгаллайди. Майдони — 387 минг квадрат километр. Аҳолиси тахминан 4,2 миллион киши, норвеглар аҳолининг 98% га яқинини ташкил этади. Пойтахти — Осло шаҳри. Давлат черкови — лютеранлик.

Норвегия — индустриал-аграр мамлакат. Иқтисоди-

ётида кўп энергия талаб қиладиган соҳалар, шунингдек кемачилик, балиқчилик, нефть қазиб чиқариш ва нефть-кимё саноатининг салмоғи баланд. 20-асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошлаб нефть ва газ саноат тармоқлари устувор ўрин эгаллади. Жами экспортнинг 30% и ва давлат даромадларининг 20% идан кўпроғи айна шу соҳаларга тўғри келди. Ваҳоланки мазкур тармоқларда жами ишловчиларнинг атиги % и хизмат қилади. 1984 йилга келиб Норвегия нефть даромадлари ҳисоби-га ташқи қарзидан қутулди.

Мамлакатда сув энергияси, ўрмон, темир, мис, қўрғошин, мрамар, нефть ва ҳоказоларнинг захиралари жуда мўл. 1989 йилги маълумотларга кўра, нефть захираси 800 миллион тоннадан кўпроқни, табиий газ захираси — 1210 миллиард кубометрни ташкил этади. Норвегия жон бошига электр энергия ишлаб чиқариш бўйича дунёда биринчи ўринни, целлюлоза—қоғоз массаси, алюминий ва ферроқотишмалар ишлаб чиқариш бўйича дастлабки ўринларни эгаллайди.

Қишлоқ хўжалигида 10 гектаргача ер майдонини эгаллаган майда фермалар кўпчиликни ташкил этади. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва сотувчи кооперация тармоқлари кенг тарқалган. Гўшт-сут чорвачилиги қишлоқ хўжалигининг етакчи соҳаси саналади. Аммо Норвегиянинг ўзида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари мамлакат эҳтиёжининг 40% ини таъминлайди, холос. Шу билан ташқи савдо катта роль ўйнайди. Норвегиянинг ташқи савдо асосий мижозлари: Буюк Британия, Швеция ва Германия Федератив Республикаси.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мамлакат ижтимоий соҳасида кескин ўзгаришлар содир бўлди: иш ҳафтаси 40 соатга қадар қисқартирилди; ҳақ тўланадиган тўрт ҳафталик таътил белгиланди; пенсиялар ҳақида қонун чиқарилди; давлат томонидан арзон турар жойлар қурила бошланди. Бу муҳим ўзгаришлар мамлакатдаги энг йирик социал-демократик партия — Норвегия ишчи партияси сиёсати туфайли рўёбга чиқарилди. Мазкур партия 1935—65, 1971—72, 1973—81 йилларда ва 1986 йилдан кейин ҳокимиятни бошқарди. Бошқа сиёсий кучлар орасида қуйидагилар бор: Марказ партияси — қишлоқдаги аҳоли қатламларининг манфаатларини ҳимоя қилади; христианлар халқ партияси — буржуазия ва зиёлиларнинг консерватив кайфиятдаги қатламлари ва-

килларидан иборат; сўл социалистик партия ва бошқалар.

Норвегияда конституциявий монархия ҳукмронлик қилади. Давлат бошлиғи — қирол Олаф V. Қонун чиқарувчи олий орган — парламент бўлиб, у стортинг деб аталади. Ижроия ҳокимиятини парламент сайловларида кўпчилик овоз олган партия тузадиган ҳукумат бошқаради.

Урушдан кейинги даврда Норвегиянинг ташқи сиёсий йўли НАТОдаги иштироки (1949 йилдан) билан белгиланди ҳамда «Ғарб дунёси»нинг етакчи мамлакатлари — АҚШ, Буюк Британия ва ГФР билан яқин сиёсий ҳамкорликка асосланди. Шимолий Европа мамлакатлари билан интеграция муносабатларини қўллаб-қувватлаган ҳолда Норвегия Европадаги интеграция жараёнларига кескин қарши чиқди. Икки марта — 1972 ва 1993-йилларда норвеглар «миллий ўзига хосликдан маҳрум бўлиб қолишдан» хавфсираб, ўз мамлакатининг «умумий бозор»га ва Европа Иттифоқига аъзо бўлишига қарши овоз беришди. Шу вақтдан бошлаб Норвегиянинг Европа Иқтисодий ҳамжамияти билан алоқалари 1973 йилги эркин савдо битими билан тартибга солиб турилади.

Финляндия

Финляндия — Шимолий Европадаги давлат. Майдони — 338 минг квадрат километр. Аҳолиси — 5 миллион киши. Улардан 93,5% и — финнлар, 6,3% — шведлар ва ҳоказо. Пойтахти — Хельсинки шаҳри. Финн ва швед тиллари давлат тили ҳисобланади. Ҳукмрон черков — инжил — лютеранлик (аҳолининг 90% и шу динга эътиқод қилади).

Финляндия ривожланган индустриал-аграр мамлакат. Замонавий саноат ҳамда жадал тараққий қилаётган қишлоқ ва ўрмон хўжалигига эга. Асосий табиий бойлиги — ўрмон бўлиб, у мамлакат ҳудудининг тахминан 65% ини ташкил қилади. Титан-магний рудалар, мис, қўрғошин, темир, никель, гранит, мармар каби фойдали қазилма конлари бор.

Мамлакат иқтисодий ҳаётида корпорациялар муҳим роль ўйнайди. 20 бадавлат оила 50 корпорация фаолиятини назорат қилади, бу корпорациялар саноат сармоясининг 75% ини ўз қўлида жамлаб, бутун саноат маҳсулотининг ярмидан кўпроғини ишлаб чиқаради. Мамла-

кат саноат ишлаб чиқаришида давлат секторининг улуши 18%, жаҳон саноат ишлаб чиқаришида эса — тахминан 0,4%.

Ривожланган қишлоқ хўжалигининг асосий йўналишлари — чорвачилик ва ғаллачилик. Хўжалик юришнинг фермерлик тури устунлик қилади, чек ер майдони 10 гектаргача қилиб белгиланган.

Финляндиянинг асосий савдо шериклари — Россия, Швеция, ГФР, Буюк Британия ва АҚШдир. Давлат бошлиғи — президент, у бир палатали парламент билан бирга — қонун чиқарувчи ҳокимиятни, ҳукумат билан бирга эса — ижроия ҳокимиятини бошқаради. Асосий сиёсий кучларга қуйидагиларни киритиш мумкин: социал-демократик партия; либерал халқ партияси, христианлар иттифоқи ва ҳоказо. Ишчи ва хизматчиларнинг кўпчилиги икки энг йирик касаба бирлашмаси — Финляндия Касаба уюшмалари марказий ташкилоти ҳамда Финляндия мансабдорлари ва хизматчилари ташкилотларининг марказий иттифоқи аъзосидир.

Финляндия тинчликсевар ташқи сиёсий йўлни фаол давом эттириб, умумжаҳон ва Европа интеграция жараёнларида фаол иштирок этади. 1955 йилда — Бирлашган Миллатлар Ташкилотига, 1958 йилда — Шимолий Иттифоққа аъзо бўлиб кирган. 1973 йилда Европа иқтисодий ҳамжамияти билан эркин савдо битимини имзолаган. 1986 йил январидан — Европа Эркин савдо уюшмаси, 1988 йилда — Европа Кенгаши таркибига кирган. У Европа Иттифоқи аъзоси бўлиб, Маастрихт битимларини (1992 йил) ратификация қилган.

Дания

Дания — Европа ғарби-шимолида жойлашган мамлакат. Ютландия ярим оролининг аксарият қисмини ва бир гуруҳ оролар (Фарер, Гренландия, Зеландия ва ҳоказолар) ҳудудини эгаллайди. Умумий майдони — 43 минг квадрат километр. Аҳолиси — тахминан 5,2 миллион киши, уларнинг 97% дан кўпроғи данияликдир. Пойтахти — Копенгаген шаҳри. Давлат тили — данияликлар тили. Давлат черкови — лютеранлик.

Дания — индустриал-аграр мамлакат. Монополиялар сармойеси юксак даражада ривожланган ва марказлашган. Энг йирик 25 акциядорлик жамияти саноат, қишлоқ хўжалиги ва савдо-молия соҳаларининг ярмидан кўпроғини назорат қилади. 3 та йирик банк барча банк

амалиётларининг 57% ини бажаради. Саноат корхоналарининг тахминан учдан бири хорижий (АҚШ, Швеция, ГФР) сармоя таъсирида. Саноат маҳсулотининг 80% дан кўпроғи машинасозлик, озиқ-овқат саноати ва тўқимачилик соҳаларига тўғри келади. Данияда фойдали қазилмалар ва энергетика ресурслари жуда кам бўлиб, бу ҳол уни ташқи бозорга қарам қилиб қўйган. Аммо 80-йилларда Шимолий денгиздаги қитъа шельфида, шунингдек Ютландия жанубида нефть ва газ қазил олина бошлагач, энергия манбалари билан таъминланиш яхшиланди. Айни вақтда Дания миллий даромадида саноат улуши 40% дан сал кўпроқни ташкил этади. Иқтисодиётда юксак даражада ривожланган, йирик фермерлик хўжаликлари устун бўлган қишлоқ хўжалиги биринчи ўринда туради. Аграр секторининг етакчи тармоғи гўшт-сут чорвачилигидир.

Дания жаҳондаги кўпгина мамлакатлар билан тижорат алоқалари ўрнатган. Асосий савдо шериклари — Буюк Британия, Швеция ва ГФР.

Дания сиёсий тузуми шакли бўйича — конституциявий монархиядир. 1972 йил январидан давлат бошлиғи — қиролича Маргрета II бир палатали парламент — фолькетинг билан бирга қонун чиқарувчи ҳокимиятни бошқарди. Ижроия ҳокимияти ҳам қироличага тегишли бўлиб, унинг номидан парламент кўпчилиги томонидан вакил қилинган ҳукумат иш кўради.

Даниянинг энг обрўли сиёсий кучлари сирасига қуйидагилар киради: Дания социал-демократик партияси; Халқ консерватив партияси; Халқ христиан партияси ва ҳоказо.

Дания 1949 йилдан НАТО аъзоси бўлиб, ўз ташқи сиёсатини мазкур блок стратегиясига мос ҳолда юритади. НАТОнинг ҳарбий объектлари, Гренландияда эса АҚШнинг стратегик ҳарбий базалари жойлашган. Айни вақтда Дания Европа интеграциясини бошлаб берган мамлакатлардан бўлиб, у иккинчи бор уринишдан сўнг ягона Европани бунёд этиш тўғрисидаги Маастрихт битимларини (1992 йил) ратификация қилди.

Бельгия

Бельгия — Ғарбий Европадаги давлат бўлиб, Шимолий денгиз қирғоғида жойлашган. Майдони — 30,5 минг квадрат километр. Аҳолиси салкам 10 миллион киши, улардан: 57,6% и — Фландрияда (бу ерда аҳоли асосан

нидерланд тилида сўзлашади); 32% и — Валлонияда (асосий тил — француз тили); 9,9% и — Брюссель районда (бу ерда ҳар икки тилда сўзлашилади) ва 0,6% и немис тилида сўзлашади. Бельгия пойтахти — Брюссель шаҳри. Бельгияликларнинг кўпчилиги — католик.

Бельгия — юқори даражада саноатлашган, ишлаб чиқариш ҳам ғоят марказлашган мамлакат. Иқтисодиётида «Сосъете женераль», «Группа Брюссель-Лампер», «Трактебель», «Филипп Бельжик», «Юньон Миньер» корпорациялари асосий мавқени эгаллайди. Мамлакатда ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотининг 25% и, жаъми экспорт маҳсулотининг 30% и ва саноат ходимларининг 20% и хорижий сармоя қўйилган корхоналарга тўғри келади. Айниқса, машинасозлик, кимё, цемент, ойнасозлик, тўқимачилик, озиқ-овқат, пойафзал, пиво пишириш саноати ривожланган. Бельгия олмосни қайта ишловчи дунёвий марказ ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги мамлакат эҳтиёжининг 80% дан кўпроғини таъминлайди. Майда ва ўртача фермер хўжаликлари кўпчиликни ташкил этади. Аграр секторнинг етакчи соҳалари — гўшт-сут чорвачилиги, қўйчилик, дон хўжалигидир. Бельгия Европанинг сут ва сут маҳсулотлари экспорт қилувчи энг йирик мамлакатларидан биридир.

Мамлакат тараққиётида ташқи савдо анъанавий муҳим роль ўйнайди, у ташқи савдо айланмасининг ҳажми бўйича дунёда 6-ўринни эгаллайди. Бельгиянинг асосий савдо мижозлари Европа Иттифоқига аъзо мамлакатлар ва АҚШдир.

Бельгия сиёсий тузуми жиҳатидан конституциявий монархия бўлиб, давлат бошлиғи — қиролдир. Бодуэн I 1951 йилдан буён Бельгия қиролидир. Конституцияга биноан қонун чиқарувчи ҳокимият 2 палатали парламент: вакиллар палатаси (212 киши) ва сенат (182 киши) томонидан бошқарилади. Ҳукумат таркибининг парламент кўпчилиги тузади.

Энг йирик сиёсий партиялар сирасига Социал-христианлар партияси; Эркинлик ва тараққиёт партияси, Социалистик партия киради. 20-аср 70-йиллари охирида бу партияларнинг ҳаммаси минтақавий тусдаги мустақил партияларга бўлиниб кетиб, Валлония, Фландрия ва Брюсселда фаолият кўрсатмоқда. Бельгияда уч (француз, фламанд, немис) маданий ҳамжамият, тўртта тил қўлланиладиган (жумладан, икки тилли Брюссель) районларнинг мавжудлиги миллий масалани ўткирлашти-

риб, мамлакатдаги айирмачилик тамойилларини кучайтиради. 80-йилларда Бельгия федератив давлатга айлантириш тамойиллари айниқса кўзга ташланди. 1980 йилда давлат тизими ислоҳ қилиниши натижасида учта минтақа парламентлари ва ҳукуматлари таъсис этилди. 1988 йилда уларга соғлиқни сақлаш, таълим, жамоат ишлари, энергетика, транспорт, иш билан бандлик ҳамда илмий тадқиқот масалаларини ҳал этиш ҳуқуқи берилди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Бельгиянинг ташқи сиёсий йўли кўп жиҳатдан унинг НАТОга ҳамда Европа ҳамжамиятларига аъзолиги билан белгиланди. Бельгия НАТОга асос солган мамлакатлардан бири бўлиб, унинг ҳудудида НАТО Кенгаши, НАТО бош котибининг қароргоҳи, НАТО бирлашган қуроли кучлари олий бош қўмондонлигининг қароргоҳи жойлашган. Шу босидан Бельгия ташқи сиёсатига «Атлантика тамойиллари»га тарафдорлик хосдир. Европа интеграциясига мойиллик ҳам бундан кам эмас. Бельгия Европанинг қуйидаги бир неча иқтисодий ва сиёсий иттифоқларининг аъзолари қаторига киради: Бенилюкс (Бельгия, Нидерландия ва Люксембург ўртасидаги иқтисодий иттифоқ); Ғарбий Европа мудофаа иттифоқи; Европа Иқтисодий ҳамжамияти; Евратом, Европа Иттифоқи.

Нидерландия

Нидерландия — Ғарбий Европанинг шимолий қирғоғида жойлашган. Майдони — 41,2 минг квадрат-километр. Ҳудудининг салкам 40% и денгиз сатҳидан паст бўлиб, дамба ва бошқа гидротехник иншоотлар туркуми билан ҳимояланган. Аҳолиси — салкам 15 миллион киши, голландлар, фламандлар ва фризлардан иборат. Пойтахти — Амстердам шаҳри. Давлат тили — нидерланд тили. Аҳолининг ярмидан кўпроғи — католик, қолгани — протестант.

Нидерландия — юқори даражада ривожланган индустриал - аграр мамлакат. Фаол аҳолининг 40% дан кўпроғи саноат соҳасида ишлайди. Кемасозлик, қора ва рангли металлургия, металлни қайта ишлаш, машина-созлик, электротехника, озиқ-овқат саноати асосий тармоқлардан ҳисобланди. Саноат маҳсулотининг ярмига яқини экспорт қилинади. Мамлакат тошкўмир, нефть, табиий газ захираларига бой бўлиб, газ асосан чет элларга чиқарилади. Нидерландияда ҳам ишлаб чиқариш

билан сармоя ғоят даражада марказлашган. Умуман иқтисодиётда, шунингдек айрим соҳаларда «Ройял датч Шелл», «Юнилевер», «Филлипс», «АКЮ» компаниялари ҳукмрон мавқени эгаллайди. Ишлаб чиқаришни марказлаштиришни кучайтириш давлат томонидан рағбатлантирилади.

Иқтисодиётда қишлоқ хўжалиги муҳим роль ўйнайди, унинг маҳсулоти экспорт маҳсулотларининг 25% ини ташкил қилади. Қишлоқ хўжалиги юксак маҳсулдорлиги билан ажралиб туради. Маҳсулотининг тахминан 70% и чорвачилик ҳиссасига тўғри келади. Нидерландия парранда гўшти, тухум, сут ишлаб чиқариш ва иссиқхона хўжаликлари катталиги бўйича дунёдаги беш етакчи мамлакатдан биридир.

Европа Иттифоқига аъзо мамлакатлар, айниқса ГФР Нидерландиянинг асосий ташқи савдо мижозларидир.

Нидерландия сиёсий тузум шакли жиҳатидан конституциявий монархия. Давлат бошлиғи — 1980 йил 30 апрелидан — қиролича Беатрикс. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни қиролича ва Бош штатлар (парламент) бошқаради. Ижроня ҳокимиятини ҳукумат идора этади, унинг ўзини эса парламентдаги кўпчилик тузади. Нидерландияда 70 дан ортиқ сиёсий партия рўйхатга олинган. Улардан энг йириклари — Христиан-демократик даъват партияси; Меҳнат партияси; 66-демократлар партияси ва ҳоказолардир.

Нидерландия қироллигининг ташқи сиёсий йўли «Атлантика бирдамлиги» ҳамда Европа интеграциясини фаоллаштиришга интилиш билан белгиланади. Мамлакат НАТО, Ғарбий Европа мудофаа иттифоқи, Бенилюкс, Европа Иттифоқи аъзосидир. Айни Нидерландиядаги Маастрихт шаҳрида 1992 йилда ягона Европани шакллантиришнинг янги босқичини белгилаб берган битимлар имзоланган эди.

Люксембург

Люксембург — Ғарбий Европадаги давлат. Майдон — 2,6 минг квадрат километр. Аҳолиси — 367 минг киши (шулардан чорак қисми — хорижийлар). Пойтахти — Люксембург шаҳри. Давлат тиллари — немис ва француз тиллари, Аҳолининг 95% и — католик.

Люксембург юксак даражада ривожланган саноат мамлакатидир. Иқтисодиётининг асосини замонавий йи-

рик металлургия саноати ташкил этади ва у Бельгия-Франция назоратидаги «Арбэд» компанияси томонидан бошқарилади. Аҳолининг 5% и қишлоқ хўжалигида банд бўлиб, чорвачилик, қўйчилик ва узумчиликка ихтисослашган. Мамлакат маҳсулотнинг 90% ини четга чиқаради, экспортнинг учдан икки қисми чўян ва пўлатдир. Асосий савдо мижозлари — ГФР, Бельгия, Франция.

Люксембург — конституциявий монархия. Давлат бошлиғи 1964 йилдан — буюк герцог Жан Нассау. Қонун чиқарувчи ҳокимият депутатлар палатаси қўлида бўлиб, ҳукумат унинг олдида жавобгар. Асосий сиёсий партиялари: Христиан-социал халқ партияси; Демократик партия; Люксембург социалистик ишчи партиясидир. Люксембург ташқи сиёсатининг асосини «Атлантизм сиёсати» ташкил этиб, у Европа интеграцияси ғоялари тарафдоридир. Мамлакат НАТО, Ғарбий Европа муҳофаа иттифоқи, Бенилюкс, Европа Иттифоқи аъзо-сидир.

МАРКАЗИЙ ВА ЖАНУБИЙ ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ

Австрия

Австрия — Марказий Европадаги давлат. Майдони — 83,8 квадрат километр. Аҳолиси — 7,5 миллион киши, уларнинг 98% и австрияликлар. Давлат тили — немис тили. Пойтахти — Вена шаҳри. Аҳолининг 85% и — католик, қолгани — протестант.

Австрия — саноати юксак даражада ривожланган давлат. Нефть, темир рудаси, мегнезит захиралари ва сув ресурсларига бой. Саноатининг етакчи соҳалари — қора металлургия, машинасозлик, нефть қазиб олиш ва кончилик, электр техника, кимё, электр энергетика. Давлат сектори корхоналари жаъми саноат маҳсулотининг 20% га яқинини ишлаб чиқаради. Давлатга қарашли учта энг йирик банк барча кредит амалиётларининг 66% ини бажариб, мамлакатдаги омонатларнинг 90% ини сақлайди. Пўлат ишлаб чиқаришнинг 99% и, электр энергиянинг 80% и давлат қўлида. Ишлаб чиқариш ва сармоя юксак даражада марказлашган бўлиб, «Грюндиг», «Альнихе-Монтан», «Фест», «Штейер-Дамлер-Пух», «Шеллер-Блекман» ва бошқа корпорациялар қўлида. Иқтисодиётда хорижий инвестициялар муҳим роль

ўйнайди. Айниқса, ГФР ҳиссаси катта — барча хорижий инвестицияларнинг 30% ига яқини унинг улушига тўғри келади.

Австрия қишлоқ хўжалиги мамлакатнинг озиқ-овқат маҳсулотларига эҳтиёжини амалда тўла таъминлайди. Ерларнинг кўпчилик қисми йирик хусусий хўжаликлар қўлида: ҳар бири 100 гектардан зиёд ерга эга бўлган фермалар жаъми хўжаликларнинг 1,5% ини ташкил қилиб, деҳқончилик ерларининг 45,6% и шуларга тегишлидир. Аграр секторнинг асосий соҳаси — чорвачилик.

Австрия — сиёсий тузум шаклига кўра, демократик федератив республика бўлиб, тўққиз вилоятдан иборат. Вена шаҳри ҳам шулар сирасига киради. Барча тўққиз вилоят ўз конституцияси, парламенти ва ҳукуматига эга. Австрия Республикаси бошлиғи — федерал президент мамлакат аҳолиси томонидан олти йилга сайланади. Олий қонун чиқарувчи орган — икки палатали парламентдир. Ижроия ҳокимиятини федерал ҳукумат бошқаради, у парламентдаги кўпчилик томонидан тузилади. Мамлакат асосий сиёсий кучлари: Австрия социалистик партияси (АСП); Австрия эркинлик партияси (АЭП); Австрия бирлашган кўкатпарварлари (АБК).

Австрия ташқи иқтисодий йўналиши иккинчи жаҳон уруши якунларига биноан белгиланади. Австрия 1938 йилдан «учинчи рейх»нинг таркибий қисми бўлганлиги учун гитлерчиларга қарши иттифоқ қўшинлари томонидан эгалланиб, унда 1945—55-йилларда СССР, АҚШ, Буюк Британия ва Франция томонидан ўрнатилган оккупация режими ҳукмронлик қилди. 1955 йил 15 майда СССР, АҚШ, Англия, Франция ва Австрия вакиллари Вена шаҳрида мустақил ва демократик Австрияни қайта тиклаш тўғрисида Давлат шартномасини имзолади. 1955 йил октябрида Австрия парламенти мамлакатнинг доимий бетарафлиги ҳақидаги конституциявий қонунни қабул қилди. Шу вақтдан бошлаб Австрия Республикаси ташқи сиёсат негизи унинг мазкур Давлат шартномаси бўйича мажбуриятлари ҳамда ўзи қабул қилган доимий бетарафлик мақоми билан белгиланади. Австрия Европа интеграция жараёнларига фаол қўшилиб, 1995 йилда Европа Иттифоқига кирди.

Швейцария

Швейцария (Швейцария конфедерацияси) — Марказий Европадаги давлат. Майдони — 41,3 минг квадрат

километр. Аҳолиси — 6,6 миллион киши, улардан бир миллиони — чет элликлар. Пойтахти — Берн шаҳри. Туберли швейцарияликлардан 65% и — немис тилида, 18% и — француз тилида, 10% и — италиян тилида сўзлашади, шу тилларнинг ҳаммаси давлат тили ҳисобланади. Диндорларнинг 48% и — католик, 44% и — протестант.

Швейцария — қишлоқ хўжалиги юксак ривожланган мамлакат. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган миллий даромад миқдори бўйича (йилига — 35 минг швейцария франки) дунёда дастлабки ўринлардан бирини эгаллайди. Хорижий валюта захиралари бўйича жаҳонда тўртинчи ўринда туради ҳамда дунёнинг асосий молия ва банк марказларидан саналади. Айниқса, «Креди Сюисс», «Сосьете де банк Сюисс», «Юнион де банк Сюисс» каби Швейцария банклари катта шуҳрат қозонган.

Швейцария иқтисодиётида йирик корпорациялар етакчи роль ўйнайди ва уларнинг ўзига хос халқаро хусусияти — маълум бир соҳада устун мавқени эгаллашидир. Масалан, «Зульцер» ва «Георг Фишер» — машина-созликда, «Браун» — электр-техника соҳасида, «Нестле» — озиқ-овқат саноатида ҳукмронлик қилади. Тахминий маълумотларга кўра, Швейцариянинг чет элларда жойлашган, аммо маҳаллий сармоя томонидан назорат этиладиган корхоналарида 3,5 миллион ишчи ва хизматчи ишлайди. 20-асрнинг 50-йиллари охиридаёқ Швейцария ўн тўққизта корпорациясининг 921 филиали 80 дан ортиқ мамлакатда иш юритган.

Швейцария саноати чет эллардан келтириладиган хомашё ва энергия манбаларига жуда қарамлиги туфайли юқори сифатли қимматбаҳо маҳсулотларни хорижга экспорт қилиш учун ихтисослашган. Иқтисодиётнинг асосий соҳалари қаторига металлни қайта ишлаш, машинасозлик, транспорт воситалари ва тўқимачилик асбоб-ускуналари, кимё ва озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда соатлар ишлаб чиқарадиган саноатларни киритиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигида фаол аҳолининг 5% и машғул бўлиб, улар мамлакатнинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжлари 60% ини қондиради. Аграра секторнинг тўртдан уч қисми — чорвачилик хўжаликларидан иборат.

Жаҳон ташқи савдо айланмасининг 2% и Швейцария ҳиссасига тўғри келади. ГФР, Италия, АҚШ ва Европа Иттифоқига аъзо мамлакатлар — Швейцариянинг асосий савдо мижозларидир.

Сиёсий тузум шаклига кўра, Швейцария — федератив парламент республикаси бўлиб, 26 кантон (округ)дан иборат. Ҳар бир кантон ўз конституцияси, парламенти ва ҳукуматига эгадир. Аммо кантонларнинг ҳуқуқлари федерал конституция билан чеклаб қўйилган. Қонун чиқарувчи ҳокимият икки палатали Федерал Мажлис (парламент) томонидан бошқарилади. Палаталарнинг бири — Миллий кенгаш (200 депутат), иккинчиси — Кантонлар кенгаши (46 депутат)дир. Федерал Кенгаш (ҳукумат) ижроия ҳокимиятини идора қилади, у тўрт йилга сайланадиган етти федерал маслаҳатчи (вазир)дан иборат. Швейцария конфедерациясининг президенти — давлат бошлиғи ва айни вақтда ҳукумат раҳбаридир, уни парламент федерал маслаҳатчилар орасидан бир йилга сайлайди.

Қуйидагилар Швейцариянинг асосий сиёсий партиялари саналади: Радикал-демократик партия; Социал-демократик партия; Швейцария халқ партияси; Швейцария либерал партияси.

Швейцария ташқи сиёсатининг негизи доимий бетарафлик бўлиб, у уч асосий принципга асосланади: урушларда қатнашишдан воз кечиш; хорижий давлатлар билан ҳарбий шартномалар тузмаслик; ўз ҳудудини бирон-бир тарзда кенгайтиришдан узил-кесил воз кечиш.

Швейцария ўз бетарафлик сиёсатига зид деб ҳисоблаб, БМТ ҳамда Европа Иқтисодий Ҳамжамияти таркибига киришдан воз кечган, аммо БМТ ташкилоти — ЮНЕСКО ва Европа Кенгаши билан ҳамкорлик қилади. Швейцария қулай географик-сиёсий жойда ўрнашгани сабабли, унинг ҳудудида БМТнинг Европа бўлими, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро меҳнат ташкилоти, Халқаро электр алоқа иттифоқи, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро Қизил хоч ва бошқалар жойлашган.

Греция

Греция — Жануби-шарқий Европадаги давлат. Болқон ярим ороли ва унга туташ Иония, Урта денгиз ва Эгей денгизидаги ороларда жойлашган. Майдони — 131 минг квадрат километр. Аҳолиси — салкам ўн миллион киши, улардан 95% и греклар, қолгани — турклар, албанлар, македонлар ва бошқалар. Пойтахти — Афина шаҳри. Давлат тили — грек тили. Расмий давлат дини — православие.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг (1967—74-йилларда) Греция ҳам ҳарбий диктатурани бошидан кечирган. У «қора полковниклар тузуми» деб аталиб, Г. Пападопулос томонидан бошқарилган. Шу даврда мамлакатда конституция амал қилиши тўхтатилган, фавқулодда ҳарбий трибуналлар тузилган, сиёсий партиялар ва касба уюшмалари фаолияти, йиғилиш ва иш ташлаш таъқиқланган, матбуот, радио ва телевидение учун цензура жорий қилинган, ёшлар ва талабаларнинг барча ташкилотлари тарқатиб юборилган.

Ҳарбий диктатура йилларида Греция ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий танглик ёқасига келтириб қўйилди. Грек ҳарбийларининг Қибрис (Кипр) оролидаги авантюраси унинг греклар ва турклар зоналарига бўлинишига сабаб бўлди. Ҳарбий тўнтариш оқибатида 1974 йил ноябрида «қора полковниклар» тузуми ағдариб ташланди. Ҳарбий хунта ўрнига келган К. Караманлис ҳукумати қатор демократик ислоҳотларни амалга оширди: ҳокимиятнинг демократик тартиботини қайта тиклади, маҳбуслар учун сиёсий амнистия эълон қилди, касба уюшмалари, талабалар уюшмалари, сиёсий партиялар фаолиятига қонун билан ижозат берилди. Греция монархияси бекор этилди. 1975 йилда янги конституция қабул қилиниб, унга биноан Греция — президентлик республикаси, деб эълон этилди.

Давлат бошлиғи — президент парламент томонидан беш йил муддатга сайланади. 300 депутатдан иборат парламент аҳоли томонидан ҳар тўрт йилда бир марта сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимият парламент ва Греция Республикаси президенти томонидан бошқарилади. Ижроия ҳокимиятини ҳам ҳукумат билан президент идора қилади.

Грециянинг асосий сиёсий партиялари: Умум Греция социалистик ҳаракати (ПАСОК); «Янги демократия»; Демократик марказ иттифоқи; Коммунистик партия.

Греция — индустриал-аграр мамлакат. Фойдали қазилмалар захираси ва энергетика ресурсларига анча бой, саноатни ҳам, қишлоқ хўжалигини ҳам жадал ривожлантириш учун қулай шарт-шароитга эга. Айни вақтда иқтисодий таркибий номуносиблик, кўп жиҳатдан хорижий сармояга қарамлик, аҳолининг жуда катта қисми ноишлаб чиқариш соҳасида бандлиги мамлакат саноатидаги салбий омиллардир.

Саноатда аҳолининг 30% дан кўпроғи машғул бўлиб, асосий қисми хизмат кўрсатиш, савдо ёки қишлоқ

хўжалигида ишлайди. Аграр секторнинг асосий соҳаси — деҳқончилик (ишланадиган 3,9 миллион гектар ернинг 2,5 миллион гектари ҳайдалади, жумладан, қарийб бир миллион гектари суғорилади). Греция денгиз савдо флоти — дунёдаги энг қудратли флотлардан бири (жаъми 2,5 минг кема) ҳисобланиб, иқтисодиётда муҳим ўрин эгаллайди. Мамлакатнинг асосий савдо миждозлари — Европа Иттифоқига аъзо мамлакатлар, АҚШ, Араб мамлакатлари. Греция НАТО ва Европа Иттифоқи аъзосидир.

Испания

Испания — Европа Жануби-ғарбидаги давлат бўлиб, Пиренея ярим оролининг олтидан беш қисмини, Урта денгиздаги Балеар ороллари ва Атлантика океанидаги Каюр ороллари ўз ичига олади. Умумий майдони — 507,6 минг квадрат километр. Испания таркибига 17 автоном вилоят: Каталония, Басклар мамлакати, Галисия, Андалусия, Валенсия ва бошқалар кирди. Уларнинг ҳаммаси ўз ҳукумати ва парламентига эга. Испания аҳолиси — салкам 40 миллион киши, улардан 75% и испанлар (кастилияликлар), қолгани — каталонлар, галисияликлар, басклар. Давлат тили — кастил (испан) тили. 1975 йилдан бошлаб минтақа тиллари — баск, каталон ва галисия тилларидан фойдаланиш қонунийлаштирилган. Мамлакат аҳолисининг кўпчилиги — католик.

40—70-йилларида Испанияда Ф. Франконинг диктаторлик тузуми ҳукмронлик қилган. Франко ўлиmidан сўнг Испания ҳукуматини консерватив арбоб Адольфо Суарес бошқарди. У ишни парламент ва суд муассасаларини ислоҳ қилишдан бошлади. Иш ташлашга, снсий партиялар фаолиятига қонуний тарзда рухсат этилди. Франко диктатурасига узил-кесил барҳам берилгани 1978 йил референдумида янги демократик конституция қабул қилиниши билан мустақамланди. Унга биноан Испания — конституциявий монархия деб эълон этилди. Давлат бошлиғи — қирол Хуан Карлос I қуролли кучлар бош қўмондони ҳамдир. Қонун чиқарувчи — маслаҳат органи — икки палатали парламент (кортеслар). У қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳуқуқига эга, бу қонунлар қирол тасдиқлаганидан кейин кучга кирди. Кортеслар қўйи палата — депутатлар конгресси ва юқори палата — сенатдан иборат. Ҳуку-

мат — олий ижроия органи ҳисобланиб, у парламент кўпчилиги томонидан тузилади.

Испанияда расман 250 сиёсий партия ва ташкилотлар рўйхатга олинган бўлиб, асосийлари қуйидагилар: Испания социалистик ишчи партияси; Халқ альянси; Демократик ва социалистик марказ партияси.

Испания саноати ривожланган давлатлардан бирidir. Мамлакат тошкўмир, темир рудаси, пирит, симоб, уран, олтин, кумуш, вольфрам, сурма, қўрғошин ва бошқа кон захираларига анча бой.

Анъанага биноан Испания иқтисодиётида АҚШ, ГФР, Буюк Британия, Швейцария ва Франция монополиялари кучли мавқега эга. Мамлакатдаги энг йирик 500 фирмадан 113 тасининг акциялар назорат мажмуи хорижий сармоя қўлидадир. Ишлаб чиқариш ва сармоянинг марказлашув даражаси анча кам — акция сармоясининг салкам 40% и саккизта (Марчей, Фьерро, Уркино ва бошқалар) молия гуруҳининг ҳиссасига тўғри келадди. Қончилик, қора металлургия, машинасозлик, кимё, тўқимачилик саноати энг кўп даражада ривожланган. Қишлоқ хўжалигида латифундиялар сақланиб қолгани аҳолининг оммавий равишда қишлоқлардан шаҳарларга кўчиб ўтишига сабаб бўлди. Испаниянинг асосий савдо мижозлари — АҚШ, ГФР, Франция ва Лотин Америкаси мамлакатларидир. 1982 йилда Испания — НАТОга, 1992 йилда — Европа Иттифоқига аъзо бўлиб кирди.

Португалия

Португалия — Европа Жануби-ғарбида Пиринея ярим оролининг ғарбий қисмида, Атлантика океанидаги Азор ва Модейра оролларида жойлашган давлат. Умумий майдони — 92,1 минг квадрат километр. Аҳолиси — 10 миллион кишига яқин, улардан 99% и португаллар. Давлат тили — португал тили. Диндорларнинг кўпчилиги — католик. Мамлакатда ўнлаб йиллар давомида Аугусто Салазарнинг фашистик диктатураси ҳукмронлик қилиб келди. 1968 йилда фалаж бўлиб қолган Салазар I нинг бош вазирлик лавозимини унинг тарафдорларидан бири — Марселу Каэтану эгаллади. Янги раҳбар ўз дастурини «Ворислик ва эволюция» деб атаб, мамлакатдаги сиёсий тузумни замонавий сиёсат реалликларига мослаштиришни кўзда тутди. Аммо мустамлакаларни сақлаб қолиш йўлидаги уринишлари инқи-

лобга сабаб бўлди. Ватанпарвар зобитларнинг «Капитанлар ҳаракати» деб аталган махфий жамияти «қизилчиннигуллар инқилоби»ни тайёрлади. Натижада 1974 йил 25 апрелида Салазар тузуми ағдариб ташланди. Шундан кейин ҳокимият учун кураш оқибатида мўътадил — ислоҳотчи кучлар давлат тепасига келди. Португалия республикасининг конституцияси 1976 йилда президентлик республикасини ўрнатди.

Португалия жамиятининг асосий сиёсий кучлари сирасига Социалистик партия; Социал-демократик партия; Демократик янгиланиш партияси; Коммунистик партия киради.

Португалия — аграр-индустриал мамлакат. Кейинги йилларда металлургия, электр-техника, нефть кимёси ва бошқа саноат турлари ривожланганига, вольфрам, қалай, уран, қўрғошин, мис, каолин, мрамар захиралари мавжудлигига қарамай, саноат ишлаб чиқариши тараққиёт даражаси умуман пастлигича қолди. Бунинг сабаби ишлаб чиқаришда майда товар ишлаб чиқариш ва ҳунармандлик улуши анча кўплигидадир. Қишлоқ хўжалиги агротехник жиҳатдан анча қолақ. Унда мамлакат аҳолисининг 22% и банд (Ғарбий Европа бўйича ўртача кўрсаткич — 9%). Қишлоқ хўжалиги асосан деҳқончилик, узумчилик ва боғдорчилик соҳаларига ихтисослашган.

Португалиянинг асосий ташқи савдо миждозлари — АҚШ, Буюк Британия ва ГФРдир. Мамлакат — 1949 йилдан — НАТО ва 1992 йилдан Европа Иттифоқи таркибига кирган.

ШАРҚИЙ ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИДА

ТОТАЛИТАР ТУЗУМЛАРНИНГ ТАНГЛИККА УЧРАШИ

Ички беқарорликнинг кучайиши

70—80-йиллардаёқ, иқтисодиёт тузилмаларида танглик давом этган ва илмий-техника инқилобининг янги босқичи бошланган шароитда Шарқий Европада танлаб олинган — «кўмир ва пўлат» даври деб аталган саноатлашиш моделининг қолақлиги аниқ кўриниб қолди. Бу экстенсив ишлаб чиқариш модели кўпроқ моддий, энергетика ва меҳнат ресурсларини сарфлашни тақозо қилар эди, Европанинг Шарқида ҳам, Ғарбида ҳам бу мо-

делнинг «умри битган эди». Илмий-техника инқилобининг янги босқичи, бунда митти процессорлар, компьютерлар, жараёнларни бошқарувчи тизимларнинг ихтиро этилиши янги ишлаб чиқариш моддий-техника базасининг асосларини, иқтисодий тараққиётнинг бошқа, интенсив (жадал) йўлини таклиф қилар ва яратар эдики, бу янгиликлар хатто кичик мамлакатларга ҳам жаҳон ишлаб чиқаришида ўз ўрнини топиш имконини берар эди. Умуман олганда Шарқий Европа мамлакатлари янги иқтисодий талабларни табиатан қабул қила олмайдиган бўлиб қолган, бунинг сабаби иқтисодиёт эскирган моделларга йўналтирилганда, маъмурий-буйруқбозлик тақсимот тизимининг қолюқлигида эди. Буларнинг ҳаммаси умуман социалистик лагер тизимининг ва айрим мамлакатларда тоталитар социализм моделининг инқирозга учрашига олиб келди. Польшада 1953 йилдаги ғалаёнлар ва забастовкалар, ГДРда 1953 йил июнидаги исён, 1956 йил кўзида Венгрияда содир бўлган воқеалар, 1968 йил «Парага баҳори», диссидентлик ҳаракатининг юзага келиши, узлуксиз муҳожирлик бошланиши ва бошқалар шундан далолат берарди. Булар Шарқий Европада социалистик идеалар зўрлик билан тикштирилишининг яққол оқибати эди.

80-йилларда илмий-техника инқилобининг янги босқичи иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш ишини тугаллашни тақозо қиларди. Аммо на СССР ва на бошқа социалистик мамлакатларнинг бунга қурби етмасди. Инвестиция сиёсатининг ночорлиги иқтисодиётдаги ўта номутаносибликларга барҳам бериш, зарур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш учун имконият яратмасди. СССР, Руминия, Болгария, Чехословакия ва бошқа мамлакатларда қуриб битказилмаган объектларнинг жуда кўплиги иқтисодиётни замонавий изга кўчиришга, янги техника асосида қайта қуришга тўсқинлик қилар эди.

Иқтисодий тараққиётдаги қийинчиликлар туфайли турмуш даражаси пасайиб, ижтимоий соҳада жиддий чигалликларни юзага келтирди. Польша, Венгрия, Руминия раҳбарлигининг мазкур жараённи ташқи кредитлар олиш ва миллий даромад таркибида жамғарма фондининг улушини камайтириш ҳисобига секинлатиш йўлидаги уринишлари беҳуда кетди. 80-йилларда социалистик мамлакатларнинг кўпчилигида аҳоли турмуш даражаси янада пасайди. Фақат Чехословакия ва ГДРда бу даражани вақтинча сақлаб қолишга эришилди.

Барча социалистик мамлакатларда ижтимоий-сиёсий вазият ўткирлашиб бораверди. Забастовка, митинг, оммавий намойишлар тез-тез бўлиб турди, уларда меҳнаткашлар турмуш шароити ёмонлашганига, маъмурий-бошқарув тизимига қарши норозилик билдиришди. Жамиятда ғоявий бетайинлик, эълон қилинган, аммо амалга олмаган социалистик қадриятларга, социализмнинг янгиланишга қодир эканлигига ишонмаслик ҳоллари намоеён бўла бошлади. Айни вақтда иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни ўтказиш талаблари олдинга сурила бошлади. Ҳукумрон коммунистик ва ишчи партияларга ишонч камайди.

80-йилларнинг иккинчи ярмида СССРдаги қайта қуриш таъсирида Марказий ва Жануби-шарқи Европа мамлакатларининг кўпчилигида ислохотлар ўтказиш учун ҳаракат анча кучайди. Аммо СССРда узоқ вақт давом этган турғунликдан сўнг «социализмни янгилаш» учун кураш суст давом қилар, бу эса бошқа мамлакатлардаги ислохотлар жараёнига салбий таъсир кўрсатар эди. Қатор мамлакатларда (Польша, Венгрия, Югославияда) иқтисодий ислохотлар билан бир пайтда сиёсий тузумни ўзгартириш, ҳуқуқий фуқаролик жамиятини шакллантириш учун уринишлар бўлди. Партия ва давлат органларининг вазифаларини чегаралаб қўйиш, халқ кенгашларининг мустақиллиги ва масъулиятини, парламентлар родини ошириш, суд органларининг мустақиллигини белгилаб қўйиш, сайлов тизимини такомиллаштириш кўзда тутилди. Аммо мана шу барча таъмоийлар консерватив бюрократик кучларнинг ашаддий қаршилигига дуч келди, бир неча мамлакатда (Руминия, ГДР, Албания, КХДРда) бу кучлар тоталитар уруғаймоқчилик ва оилавий омиллар билан чамбарчас боғлиқ бўлган тузумлар билан тўла бирикиб кетди.

Иқтисодий ўзаро ёрдам кенгаши доирасидаги ҳамкорлик соҳаларини ҳам танглик вазияти ўз домига тортди. Қарорлар марказлашган маъмурий тарзда қабул қилиниши иқтисодий ҳамкорлик самарадорлигини таъмин этолмай қолди, халқ хўжалиги тузилмалари ишнинг оқилона йўлга қўйишга, ишлаб чиқаришни жадаллаштиришга тўсқинлик қила бошлади. Совет Иттифоқидан ёқилғи ва хомашё олиб чиқиб кетишга ҳамда иқтисодий ёрдам кенгашига аъзо бўлган бошқа мамлакатларнинг СССРга қайта ишлаш саноати маҳсулотларини етказиб беришига асосланган хўжалик алоқаларининг эскирган модели ҳам умрини яшаб бўлганди. Ўзаро савдо-сотиқ

ҳажмлари ҳам кескин камайди. Мазкур кенгашнинг ҳар бир мажлисида унинг фаоллигидан норозилик кучая борди.

1986 йил ноябрида Москвада Ўзаро иқтисодий ёрдам кенгашига аъзо бўлган мамлакатлар ҳукмрон партиялари раҳбарларининг амалий учрашувида социализм-маъмурий-буйруқбозлик моделининг ночорлиги тан олиндики, бу эса интеграция воситаларининг самарасизлигини олдиндан белгилаб қўйган эди. Ғарбий Европа интеграция жараёни Умум Европа бирлашган бозорни ташкил этиш ва унинг асосида давлатлар устидан турадиган сиёсий муассаса ва ташкилотларни яратиш арасида турган бўлса, Ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши доирасида баъзи мамлакатларнинг ўзаро айирмачилиги содир бўлаверди, муштарак бозорни ривожлантириш учун зарур иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ташкилий шарт-шароит яратилмади.

Танглик сиёсий муносабатлар соҳасини ҳам қамраб олди. Венгрия билан Руминия ўртасида — Руминияга қарашли Трансильванияда этник венгрларнинг камситилаётганлиги; Югославия билан Болгария ўртасида — «Македония муаммоси» мавжудлиги; Югославия билан Албания орасида Югославиянинг Косово ўлкасида яшовчи этник албанлар камситилаётгани сабабли юзага келган можаролар ўткирлашди. Венгрия билан Чехословакия, Венгрия билан ГДР, Польша билан ГДР орасидаги муносабатлар мураккаблашди. Хитой билан Вьетнам ўртасида 70-йиллар охиридаги йирик қуролли можародан кейин бу мамлакатларнинг муносабатлари ҳамон танглигича қолаверди. Узоқ вақт давом этган ўткир можаролардан кейин ҳам Хитой билан СССР ўртасидаги муносабатларнинг нормаллашув жараёни жуда суст давом этди. Ниҳоят, 80-йиллар охирига келиб, совет-хитой алоқалари, ўзаро ҳамкорлик йўлга қўйилиб, нормал, яхши қўшничилик муносабатлари ўрнатилди бошланди.

Тоталитаризмга қарши демократик инқилобларнинг замири ва сабаблари, уларнинг характери ва умумий хусусиятлари

Узоқ вақт давомида етилиб борган танглик 80-йиллар охирида Марказий ва Жануби-шарқи Европанинг барча мамлакатларини қамраб олди, у иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, ахлоқий ва маънавий соҳаларда кўзга ташланди. Ҳукмрон партиялар раҳбарларининг сиёсий

жиҳатдан банкрот бўлиши, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик услублари иш бермай қолганлиги, кўпчилик аҳолининг эскичасига, тоталитар тузум шароитида яшашни энди хоҳламай қолгани — бу омилларнинг барчаси Марказий ва Жануби-шарқий Европа мамлакатларида ўзига хос инқилобий вазият юзага келишига сабаб бўлди. Мазкур вазият турли мамлакатларда турлича намоён бўлди. Аммо барча мамлакатлар учун умумий бир жиҳатлар ҳам мавжуд бўлиб, булар ҳукмрон партияларнинг якка ҳокимлигига барҳам беришга, бошқарувнинг чинакам демократик шаклини ўрнатишга ва кенг миқёсдаги демократия асосида жамият ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётни янгилашга интилишдан кборат бўлди.

Демократик инқилобларнинг шакллари ва услублари ҳам турлича эди. Чехословакияда инқилоб «юмшоқ», сокин кечган бўлса, Руминиядаги инқилоб даврида қонли тўқнашувлар содир бўлиб, кўпгина қурбонлар берилди. Гарчи ҳамма жойда жамиятнинг кўпчилик қисми социализмга қарши шиорлар остида чиққан бўлса ҳам, бу кураш аслида давлат тоталитар-бюрократик «социализм»ига қарши қаратилган эдики, у 80-йиллар охирига келиб, Марказий ва Жануби-шарқий Европа мамлакатларида ўзини бутунлай обрўсизлантириб қўйган эди.

Мазкур минтақадаги мамлакатларда инқилобий жараёнлар қанчалик ўзига хос тарзда давом этган бўлмасин, мазкур радикал ўзгаришлардаги қуйидаги умумий хусусиятларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

а) ҳукмрон компартияларнинг ҳокимиятни якка ўзи бошқаришидан, мамлакатни яккабошчилик асосида идора этиш ҳуқуқининг конституциявий кафолатларидан воз кечиши, кўппартиявийлик тизимининг жўшқин тарзда шаклланиши;

б) армия, милиция, давлат хавфсизлиги органларининг коммунистлар назорати остидан чиқиши;

в) оммавий ахборот воситалари устидан давлат цензурасининг бекор этилиши, демократик йўналишдаги янги, босма нашрларнинг оммавий равишда пайдо бўлиши;

г) иқтисодий ислохотлар мажмуининг ишлаб чиқилиши ва ҳоказо.

Демократик инқилоблар деярли айни бир вақтда — 1989 йил иккинчи ярмида содир бўлди. Бу эса биринчидан, барча мамлакатларда бунинг учун тегишли шарг-

шароит етилгани ва иккинчидан, Совет Иттифоқи ғарбдаги қўшнилари­нинг ишларига аралашмагани, демократик жараёнга қаршилиқ кўрсатишга уринган консерватив кучларни қўллаб-қувватламагани билан изоҳланди.

Шарқий Европа мамлакатларида тоталитар тузумларнинг барбод бўлиши ва демократик тузумнинг ўрнатилиши

Ижтимоий ғулғулалар, авторитар-бюрократик социализм тузумига қарши ҳаракатлар, айниқса Польша ва Венгрияда кучли бир тарзда намоён бўлди. Айни шу мамлакатларда мазкур ҳаракатлар мавжуд тузумни биринчи бор ларзага солди.

1989 йил июнида Польша сеймига ўтказилган сайловларда Польша бирлашган ишчи партияси (ПБИП) қақшатқич зарбага дучор бўлди, унинг собиқ иттифоқчилари — Бирлашган деҳқонлар партияси ва Демократик партия ПБИПдан ажралиб чиқди. Мамлакат тарихида биринчи марта социалистик мамлакат ҳукумати­ни бирон-бир партия аъзоси бўлмаган сиёсий арбоб, яъни илгари қувғинга учраган «Бирдамлик» касаба уюшмалар бирлашмасининг фаол арбобларидан бири Т. Мазовецкий бошқара бошлади. ПБИП вакили В. Ярузельский ўша вақтда мамлакат президенти эди, аммо 1990 йил охирида ўтказилган ялпи сайловда «Бирдамлик» лидери Лех Валенса Польша президенти этиб сайланди. Янги ҳукуматни тузиш вазифаси «Бирдамлик» вакили Я. Белецкий зиммасига юкланди. Мамлакат конституциясидан ПБИПнинг «раҳбарлик ва йўналтирувчилик роли» тўғрисидаги модда чиқариб ташланди. 1990 йил январидан эса бу партия умуман тарқалиб кетди. Айни вақтда бир неча янги партиялар тузилди. Мамлакат номи ҳам ўзгартирилиб, у «Польша Республикаси» деб атала бошлади.

1989 йил иккинчи ярмида Венгрияда ҳам жиддий сиёсий ўзгаришлар содир бўлди. Конституциядан Венгрия социалистик ишчи партияси (ВСИП)нинг раҳбарлик роли ҳақидаги модда олиб ташланди. Давлат мажлиси сиёсий партиялар ҳақида қонун қабул қилди. Янги партиялар ва жамоат ташкилотлари сони кўпая борди. 1989 йил октябрида ВСИП фавқулодда съезди партияни тарқатиб юбориш ва айни вақтда Венгрия социалистик партиясини тузиш тўғрисида қарор чиқарди. Аммо партия собиқ аъзоларининг бир қисми бу қарорга рози

бўлмай, ВСИП фаолияти давом этажагини билдирди. 1990 йил март ойидаги парламент сайловларида ҳар иккала партия мағлубиятга учради. Натижада ҳукумат тепасига мухолифатчи партиялар келди. Мамлакат номи ўзгартирилиб, Венгрия Республикаси деб атала бошлади.

1989 йил октябрида Германия Демократик Республикаси 40-йиллиги расман байрам қилинишидан кўп ўтмай, Берлин ва Лейпциг шаҳарларидаги оммавий намоёнликлар Э. Хонеккер бошчилигидаги мамлакат раҳбариятини истеъфога чиқишга мажбур этди.

Мамлакат конституциясидан ишчилар синфи ва унинг партиясининг жамият ҳаётидаги етакчилик роли тўғрисидаги модда чиқариб ташланди. 1989 йил декабрида Германия бирлашган социалистик партиясининг фавқулодда съезди партия раҳбарияти таркибини ва номини ўзгартириш ҳақида муҳим қарор чиқарди, бу партия Демократик социализм партияси деб атала бошланди. 1990 йилги парламент сайловларида мухолифатчи партиялар ғалабага эришди, улар коммунистларни мамлакат раҳбарлигидан қисиб чиқарди. Германия жамиятида ГФР билан ГДР ни бирлаштиришнинг муддатлари, услуб ва шакллари масаласида қизгин кураш бошланиб кетди.

Деярли айни бир вақтда Болгария жўшқин сиёсий ўзгаришларни бошдан кечирди. Мамлакат раҳбарлигида кескин кураш оқибатида 1989 йил ноябрида Т. Живков барча партия ва давлат лавозимларидан маҳрум этилиб, партия сафидан чиқарилди. У ҳокимиятни сунистеъмом қилганликда ва қонунларни қўпол равишда бузганликда айбланиб, иш иш судга топширилди. Мамлакат ижтимоий-сиёсий турмушини демократиялаш жараёни бошланди. Болгария социалистик партияси деб номлана бошлаган ҳукмрон партия 1990 йил июнидаги сайловларда кўпчилик овоз олди. Ҳокимият учун курашда Демократик кучлар иттифоқи (ДКИ) БСПнинг жиддий рақиби сифатида майдонга чиқди. ДКИ лидери Ж. Желев Болгария Халқ Республикаси президенти этиб сайланди. БСП арбоблари бошқарган ҳукумат эса истеъфога чиқди. *Хозирге президенти Тодор Янев.*

1989 йил ноябрининг иккинчи ярмида Прагада талабалар намоёнлиги тарқатиб юборилганидан сўнг Чехословакиянинг партия-давлат раҳбариятига қарши оммавий намоёнликлар авж олди. Шундан сўнг чақирилган ЧКП МК пленуми партия МК президиумининг истеъфосини

қабул қилди. ЧКП раҳбарияти деярли бутунлай ўзгарди. Чехословакия Федерал мажлиси ЧКПнинг раҳбарлик роли ҳақидаги конституция моддасини бекор қилди. Қатағонга учраган собиқ мухолифатчилар мамлакат раҳбарлигини эгаллади. Инсон ҳуқуқлари учун ҳаракатда фаол иштирок этгани сабабли бир неча март суд қилинган драматург В. Гавел Чехословакия президенти этиб сайланди. Мазкур лавозимни эгаллаб турган Г. Гусак истеъфога чиқди, сўнг партиядан чиқарилди. 1968 йил «Прага баҳори» пайтида ЧПК МК биринчи котиби бўлган ва кейинчалик партиядан ўчирилган А. Дубчек Федерал мажлис раиси бўлди. Фуқаролаш форуми лидерлари ҳукуматни бошқара бошлади. Мамлакат Чехия ва Словакия Федерал Республикаси деген номланди. Кейинроқ Чехия ва Словакия алоҳида-алоҳида Республикалар бўлиб шаклланди.

Руминиядаги инқилобий воқеалар эса қонли тус олди. 1989 йил 16—17 декабрида Тимишоар шаҳрида намоёнчилардан қонли ўч олинганидан кейин, 22 декабрда Бухарестда бош кўтарган халқ армия ёрдамида Чаушеску диктатурасини ағдариб ташлади. Ҳокимият Миллий нажот fronti қўлига ўтди. Фронт кенгашиги И. Илиеску, Руминия ҳукуматига П. Роман раҳбар бўлди.

Марказий ва Жануби-шарқий Европадаги демократик инқилоблар 20-аср иккинчи ярмидаги энг катта воқеа бўлди. Бу инқилоблар оқибатида Шарқий Европанин тақасидаги мамлакатларда чуқур в кескин ички ўзгаришлар содир бўлди. Шу билан бирга улар Европада кучларнинг янги нисбатини, буюк давлатлар ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий муносабатларнинг янги тизимини вужудга келтирди. Шарқ билан Ғарб, СССР билан АҚШ ўртасидаги нифоқ барҳам топди. Узоқ давом этган тинкани қуритувчи «совуқ уруш»га чек қўйилди. Шарқий Европа мамлакатлари олдида Европа ҳамжамияти ва СССР билан ҳамкорлик қилишнинг ўзига хос хусусиятлари масаласи кўндаланг бўлди. Марказий ва Жануби-шарқий Европа мамлакатлари иқтисодий ёрдам излаб, Ғарбга кўз тикишди. Совет Иттифоқида қайта қуриш бўлмаса эди, 1989 йилги Шарқий Европа инқилоблари ҳам бўлмасди.

Қайта қуриш жараёни, совет раҳбарларининг ғарбдаги қўшниларини тенг ҳамкор билиб, улар билан янги ча муносабат ўрнатиши, «чекланган суверенитет» сиёсатидан воз кечиши — буларнинг ҳаммаси Шарқий Евро

па мамлакатларини демократик асосда қайта қуриш учун курашда янги шарт-шароит яратиб берди. Аммо, уларнинг тараққиёт истиқболлари жуда зиддиятли эди. Миллатчилик ҳаракатлари юзага келиб, қатор мамлакатларда, масалан, 1991 йилда Югославияда миллатларaro қуроли можароларга сабаб бўлди. Анча заифлашиб, саросимага тушиб қолган компартиялар демократик янгиланиш шиорлари остида майдонга чиққан кўп сонли мухолифатчи партиялар ва ташкилотларга ҳақиқий муқобил дастурларни қарши қўя олмади. Марказий ва Жануби-шарқий Европа мамлакатларида кўп партияли сиёсий тизимлар, сиёсий плюрализм, фуқаролар демократик жамияти шакллана бошлади. Демократик ислохотларнинг асосий йўналишлари ҳам белгилаб олинди. Улар бозор иқтисодиёти ва тўлақонли товар-пул муносабатларининг тартибга солувчи ролини тиклаш, конвертация қилинадиган валюта муомаласига, кўп укладли иқтисодиётга ҳамда турли мулкчилик шакллари-нинг биргаликда мавжуд бўлган тизимига ўтиш, жумладан хусусий мулк ва ёлланма иш кучи бозорини тан олиш, маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечиш, хўжалик соҳасини марказлаштиришга чек қўйиш ва демократиялаш кабиларни ўз ичига олар эди.

Шундай қилиб, Шарқий Европа мамлакатларида авторитар-бюрократик «социализм»нинг иқтисодий ва сиёсий тузилмаларини кескин синдириш жараёни давом этиб, замонавий жамиятга хос ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муассаса ҳамда ташкилотларнинг янги тизимига ўтилди.

СССРНИНГ БАРБОД БУЛИШИ

Империялар қандай ном билан аталмасин, ҳаминша зўравонликка асосланган бўлади. 1980-йилларнинг ўрталарида собиқ СССРда ҳуқуқ кучи фойдасига куч ишлатиш ҳуқуқидан воз кечиш йўлидаги уриниш ягона давлатни кескин заифлаштирганлиги маълум. Энди социалистик ҳамдўстлик ҳам, ягона ижтимоий бирлик деб таърифланган «совет халқи»нинг яқинлиги ҳам ёлғон бўлиб чиқди ва у фақат зўравонликка асосланганлиги ошкор бўлиб қолди.

1990 йилги сайлов, ошкоралик ва кўн партиялилик, КПСС аппаратининг яқка ҳокимлигига путур ета бошлаганлиги янги сиёсий вазиятни вужудга келтирди. Ҳақиқий сиёсий ҳокимият тез орада республикаларга кўчди, улардаги ватанпарвар кучлар миллий тикланиш, суверенитет ва давлат мустақиллиги учун кураш бошладилар. Собиқ СССРнинг ғарбидаги, сўнгра эса Урта Осиёдаги барча республикаларнинг Олий Кенгашлари бирин-кетин давлат суверенитети тўғрисида декларациялар қабул қилди. Миллий суверенитетни СССР таркибида амалга ошириш керакми ёки унинг ташқарисидами? — деган масала хусусида коммунистлар билан миллий демократлар ўртасида ўткир кураш бошланиб кетди.

Литва, Латвия ва Эстония парламентлари бениҳоя қатъий мавқеда туриб, ўз республикаларининг СССР таркибига киритилганлиги ғайриқонуний эканини ва Совет Иттифоқи билан Германиянинг 1939 йилдаги тил бириктирувчи оқибатида рўй берганлигини билдирдилар. Мазкур совет-герман битимининг ноқонунийлиги ва жинояткорликдан иборат эканлигини 1989 йил декабрида СССР халқ депутатларининг II съезди ҳам тан олишга мажбур бўлган эди.

Биринчи бўлиб Литва СССР таркибидан чиққанлигини билдирди. Унинг Олий Кенгаши 1990 йил мартада Литва давлатининг тўла давлат суверенитети қайта тикланганлигини эълон қилди. Бунга жавобан СССР халқ депутатлари съезди Совет Иттифоқи таркибидан чиқишни тартибга солиш ҳақида қонун қабул қилиб, уни «чиқмаслик тўғрисида қонун» деб атади. СССР

таркибидан чиқиш учун қонунда республика аҳолисининг камида 2/3 овози бўлиши кераклиги талаб қилинди. Шундан кейин у 3 йил мобайнида Иттифоқ таркибида қолиб, сўнгра ўз қарорини референдумда яна ўшанча овоз билан тасдиқлаши керак эди. СССР президенти М. Горбачев Литва Олий Кенгашига мурожаат этиб, қабул қилинган қонун ҳужжатларини бекор қилишни талаб этди. Шу талабни мустаҳкамлаш учун СССР Вазирлар Маҳкамаси Литвага нефть ва бошқа турдаги хомашё, шунингдек саноат маҳсулотлари юборишни тўхтатиб қўйиш ҳақида қарор қабул қилди.

СССРни сақлаб қолиш йўлидаги уринишлар ва август исёни (1991)

Собиқ социалистик лагерь мамлакатлари назорат остидан чиқа бошлаганлиги ва иттифоқдош республикалардаги мустақиллик тамойиллари СССР сиёсий раҳбариятидаги буюк давлат тарафдорларини бирлаштирди. Халқларнинг мустақил ҳаётга интилишини куч билан бостириш учун бир неча бор уриниб кўрилди. 1989 йил апрелида Тбилисидаги намоёншга генерал Родионов қўмондонлигидаги қўшинлар ҳужум қилиб, тинч аҳоли орасидан ўнлаб кишини ўлдирди. 1990 йил январдаги бронетанк қўшинларининг Бокуга қилган тунги ҳужуми натижасида юзлаб фуқаролар ҳалок бўлди. Бир йилдан кейин 1991 йил январда махсус бўлинмалар Вильнюс телемарказига атака қилди. Шаҳарликлар уни ҳимоя қилиб чиқишди, яна қон тўкилди.

М. Горбачев мазкур воқеалар вақтида бетайин йўл тутди. Бундай ҳаракатлар тўғрисидаги қарорлар унинг розилигисиз қабул қилинмаслиги маълум эди. У ягона давлатни сақлаб қолиш истагида бўлса ҳам, айни вақтда ўзи эълон қилган демократия принципларини оёқ ости қилишга ботина олмади ва ҳар сафар қилинган бододликлардан хабари йўқлигини айтар эди.

Куч ишлатиш йўли билан СССРни сақлаб қолишни қонунлаштиришга уриниб кўрилди. Шу мақсадда 1991 йил мартда тегишли референдум ўтказилди. Литва, Латвия, Эстония, Грузия, Арманистон, Молдова бу тadbирда қатнашишдан бош тортди.

Референдумдан кейин янги Иттифоқ шартномасини ишлаб чиқишга киришилди. Унинг лойиҳасида республикаларнинг ҳуқуқларини бирмунча кенгайтириш кўзда тутилган эди. Аммо мартдаги референдумда қатнашма-

ган олти республика бу иттифоққа киришдан бош торти.

Иттифоқ шартномасини имзолаш 1991 йил 20 август кунига белгиланган эди. Бироқ мамлакат Олий партия-давлат раҳбариятидаги бир неча нуфузли арбоблар марказнинг якка ҳокимлигини чеклайдиган ва камидан олти республикани Иттифоқдан четда қолдирадиган бу шартномага қўшила олмади.

Бу арбоблар Олий ҳокимият маҳкамаларидаги асосий лавозимларни эгаллаб турар эди. М. Горбачев илчил йўл тутмаслиги оқибатида омма орасидаги обрўсини йўқота бошлаган эди. Қайта қуришдан аввалги тартибни тиклаш тарафдорлари бўлган юқори лавозимли арбоблар 19 август кунини давлат тўнтариши қилишга қарор бердилар. Президент М. Горбачев дам олишга кетганидан фойдаланиб, улар ГКЧП деб аталган Давлат фавқулодда ҳолат қўмитасини тузилганини эълон қилдилар. Бу қўмимага вице-президент Г. Янаев, Бош вазир В. Павлов, Мудофаа кенгаши раисининг биринчи ўринбосари О. Бакланов, Давлат хавфсизлиги қўмитасининг раиси В. Крючков, Мудофаа вазири Д. Язов, Ички ишлар вазири Б. Пуго, Деҳқонлар иттифоқининг раиси Б. Стародубцев, энг йирик ҳарбий-саноат мажмуасининг раҳбарларидан бири А. Тизяков кирар эди.

Бу воқеаларда М. Горбачевнинг роли узил-кесил аниқланмай қолди. Расман у дам олаётган Форос (Қрим)да яккалаб қўйилди. Аммо президент Тбилиси, Боку ва Вильнюс воқеаларида синаб кўрилган усулдан фойдаланмоқчи бўлганлиги эҳтимолдан холи эмасдек кўринадди. У фитначиларни ошкора қўллаб-қувватламаса ҳам уларнинг бемалол ҳаракат қилишларига йўл қўйиб берди.

Мамлакатда фавқулодда ҳолат эълон қилинди. Москва ва бошқа бир неча йирик шаҳар кўчаларига қўшинлар, шу жумладан танклар киритилди, деярли барча марказий газеталар таъқиқлаб қўйилди, марказий телевидениенинг биринчи каналидан бошқа барча каналлари, деярли барча радиостанциялар иши тўхтатилди. Партиялар, шу жумладан КПСС фаолияти тўхтатиб қўйилди. КПСС Марказий Қўмитаси жойлардаги партия қўмиталаридан тўнтаришни қўллаб-қувватлашни талаб қилди.

Бироқ мамлакат аҳолисининг кўпчилиги ГКЧПдан юз ўгирди, армия пайт пойлаш позициясида турди. 20 августдаёқ қаршилик марказига айланган РСФСР Олий

Кенгаши биноси атрофида баррикадалар пайдо бўлди, уларда ўн минглаб кишилар ҳимояда турди. Ҳарбий бўлинмаларнинг бир қисми мудофаачилар тарафига ўтди.

Тўнтариш жуда ёмон ташкил қилинган эди, унга фаол, чаққон раҳбарлик қилинмади. Учинчи куниде у мағлубиятга учради, ГКЧП аъзолари қамоққа олинди.

СССРнинг ҳалокати

Исённинг барбод бўлиши жамиятдаги ўзгариш жараёнларини жуда жадаллаштирди. Тўнтаришни қўллаб-қувватлаган КПСС раҳбарияти бу партиянинг обрўсини узил-кесил ерга урди. ГКЧПчилар мағлубиятидан сўнг мамлакатда коммунизмга қарши оммавий намоёнлар бўлиб ўтди. КПССнинг фаолияти тўхтатиб қўйилгач, партиянинг қарийб 15 миллион аъзосидан биронтаси бу қарорга қарши норозилик билдириши учун кўчага чиқмади. Бу — мазкур партия 1991 йил ёзидаги қиёфасида умри тугаганидан далолат берувчи рамзий ҳолат эди.

СССРни сақлаб қолиш учун уюштирилган ва мақсадига етмаган тўнтариш бу давлатнинг узил-кесил ҳалокатга учрашини тезлаштирди.

Исёндан кейинги дастлабки кунларда тенг ҳуқуқли Иттифоқ мумкинлигига ишончасизлик Россия Федерацияси раҳбариятининг мавқеини кучайтирди. Б. Ельцин бошчилигидаги шу республика Олий Кенгашининг депутатлари ҳали ҳам номига СССР президенти ваколатларини сақлаб турган М. Горбачевдан бўлғуси Иттифоқ ҳукуматида энг муҳим лавозимлар доимо россияликларга бериладиган тартиб ўрнатилишини талаб қилдилар. Горбачев бу талабга рози бўлди, аммо республикалар бунга рози бўлишдан бош тортишди.

Ниҳоят, 1991 йил 8 декабрь кунин СССРни таъсис этган давлатлар — Россия, Украина ва Белоруссия раҳбарлари 1922 йилда барпо этилган Иттифоқ тарқатиб юборилганлигини қайд этдилар. Айни вақтда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) тузилганлиги тўғрисидаги қўшма баёнот келишиб олинди. Бошқа республикалар ҳам МДҲга қўшилишга тайёр эканликларини билдиришди. 1991 йил 21 декабрда собиқ СССР республикаларининг (Литва, Латвия, Эстония, Грузиядан ташқари) раҳбарлари Олмаотадаги учрашувда мувофиқлаштирувчи вазифаларга эга бўлмаган, ҳеч қандай қо-

нун чиқарувчи, ижрочи ёки суд органлари бўлмаган МДХни тузиш ҳақидаги декларацияни имзоладилар.

Янги давлатлар ҳар хил тезликда олдинга силжий бошладилар. Уларнинг олдида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий соҳаларда кўпдан кўп муаммолар кўндаланг турар эди. Уларнинг айримлари кўпроқ, баъзилари камроқ муваффақиятга эришди. Ҳар бир давлатнинг ўз йўли бор. Афсуски, айрим давлатларда маҳаллий можаролар ва ҳатто фуқаролар урушлари бошланди.

Ўзбекистон каби айрим давлатлар ўз фуқароларининг тинчлиги ва осойишталигини таъминлади. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг қуйидаги сўзлари мутлақо ўринлидир: «...Агар тинчлик ва осойишталик бўлса, ҳамма нарса — ислоҳотлар ҳам, бозор иқтисодиёти ҳам амалга ошаверади. Жамиятимиз янгиланаверади. Чунки ислоҳотлардан, демократик ўзгартишлардан кузатилган мақсад ҳам ватандошларимизнинг фаровонлигини, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат». Ўзбекистон хавфсизлигини таъминлаш сиёсатимизнинг асосий йўналишидир. Атрофимиздаги давлатларда этник, демографик, иқтисодий муаммоларнинг кўпи ҳал этилмаган, диний экстремизм, наркобизнес, миллий низолар ҳал этилмаган (Афғонистон ва Тожикистондаги аҳвол бунга мисол бўлади). Қўшимчи Ҳиндистон ядро синовларини ўтказиш билан яна бир таҳлика манбаини вужудга келтирди. Покистон ҳам ядро қуролини синоп орқали барқарорликка хавф сола бошлади.

Ўзбекистон халқи, давлатимиз раҳбарияти ҳозирги дунёнинг ана шу ва бошқа кўпгина муаммоларини эътиборга олиб, уларни маънавий саҳоват, сабр-тоқат ва матонат билан оқилона ҳал этишга интилмоқда ва бунинг уддасидан чиқмоқда.

ОСИЁ ВА АФРИКА МАМЛАКАТЛАРИ

МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ.
МУСТАМЛАКАЧИЛИКНИНГ ИНҚИРОЗИ.
70—80-ЙИЛЛАРДА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ
ТАРАҚҚИЕТНИНГ УЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мустамлакачилик тузумининг емирилиши

Иккинчи жаҳон урушининг якунланиши Осие ва Африка халқлари ҳаётида янги босқинчи бошлаб берди. Ғарбий Европа мамлакатлари 16—17-асрлардан бери бир неча юз йилликлар мобайнида бунёд этган мустамлакачилик тузumi емирила борди. Кўпгина халқлар биринчи бор ўз мустақил давлатларига эга бўлиб, ўз тақдирларининг соҳибига айланди, бошқа қитъалар ва мамлакатлардаги халқлар билан бевосита сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатди. 60-йилларнинг ўрталарида жаҳон сиёсий харитасида дунё давлатлари ҳамжамиятига аъзо бўлган 50 дан ортиқ янги мамлакат пайдо бўлди.

Мустамлака тузumi нима сабабдан инқирозга юз тутди? Бу улкан тарихий воқеа бир қатор омилларга боғлиқ ҳолда содир бўлди. 20-асрга келиб, тарихий жиҳатдан мустамлакачиликнинг умри тугаган эди.

Биринчидан, мазкур тузум иқтисодий жиҳатдан ўз умрини яшаб бўлган эди. Мустамлака мамлакатларида кончилик саноатининг асослари (ҳатто бошланғич неғиз) яратилган, саноат товарлари эвазига Европага хомашё етказиб бериш тизими йўлга қўйилиб, маҳаллий буржуазия шаклланган, у Европа сармояси вакиллари раҳбарлиги ва иштирокида юқоридаги ишларни назорат қилишни ўрганиб олган эди. Айрим аҳоли гуруҳларига европача истеъмол андозалари сингдирилган, бу эса Ғарб мамлакатларида ишлаб чиқарилган кўпгина товарлар билан савдо-сотиқ қилишни кафолатлаган эди.

Иккинчидан, мустамлакачилик тузумининг сиёсий жиҳатдан умри битган эди. Ғарб мамлакатларида демократиянинг кенгайиши, барча аҳоли қатламларининг сиёсий ҳаётга фаол аралашуви туфайли улар асрлар давомида нодемократик усулда ва жамиятдан ажралган ҳолда иш кўрган ва мустамлакаларни бошқариб келган марказлашган давлат муассасалари ўртасида зиддият бошланган эди. Худди ана шу соҳани демократиялаш, ўзаро курашаётган ижтимоий кучларни, жумладан, сўл партияларни аввалгидек қаттиқ назорат остида тутишнинг энди иложи бўлмай қолган эди.

Учинчидан, мустамлакачиликнинг мафкуравий жиҳатдан умри тугаган эди. Мустамлакаларда ҳам маҳаллий аҳоли орасида европача маданий қадриятлар ва таълим усуллари, Ғарб турмуш тарзига хос айрим унсурларнинг тарқалиши мустамлакачилик мафкураси тарафдорларининг Осиё ва Африка мамлакатларида «европаликларнинг маданий-тарбиявий миссияси» ҳақидаги асосий ғоясига путур етказмоқда эди. Европаликлар ўз давлатларининг буюк империя мақомидан айрилиб қолш фикридан психологик жиҳатдан воз кечиши қанчалик қийин бўлмасин, ушбу ўлкаларда шундай ғоя мушкул аҳвол юзага келганди.

Илгари ҳам қатор мустамлака мамлакатларида миллий-озодлик ҳаракати мавжуд эди, иккинчи жаҳон уруши йилларида эса унинг янада авж олиши учун кенг имконият туғилди. Бу омил метрополияларга урушда мустамлака халқлар кўрсатган улкан ёрдам билан бевосита боғлиқ эди. Мустамлакалар ҳисобига Европа армияларининг сафлари тўлдириб турилди, мустамлакалар озиқ-овқат, ҳарбий саноат корхоналари учун хомашё ва ҳатто айрим ҳарбий материалларни метрополияларга етказиб бериб турди.

Мустамлака мамлакатлардан энг кўп хомашё ва бошқа нарсаларни олиб турган мамлакат Англия эди. Яқин Шарқ (аввало Эрон, Ироқ, Саудия Арабистони) инглиз армиясининг нефть билан таъминлади. Африкада эса генерал де Голлнинг француз ҳарбий қисмлари тузилди. Шу тариқа мустамлака халқлар метрополиялар тақдирини учун ҳам масъул эканликларининг намоён этиб, иккинчи жаҳон урушида амалда уларнинг иттифоқчиларини бўлиб майдонга чиқишди ҳамда бунинг эвазига урушдан кейин мустамлакачи давлатлар томонидан тегишли қадамлар қўйилишини кутди. Бунга уларнинг тўлиқ ҳаққи бор эди.

Уруш йилларида мустамлакалар мустақил яшаш ва ривожланиш соҳасида муайян тажриба тўплашди. Метрополиялар (Франция, Бельгия, Голландия)ни Германия босиб олгани ёки уларнинг (Англия) сиёсий ва иқтисодий воситалари урушга жалб этилгани шундай шароитни юзага келтирган эди. Мустамлакаларнинг метрополиялар билан хўжалик алоқалари уруш вақтида бузилганлиги ёки умуман сусайганлиги туфайли мустамлака мамлакатларда иқтисодиёт таркиби қайта қурилди, уларда илгари Европадан келтириладиган товарларни ишлаб чиқарадиган маҳаллий саноат ривожланди. Масалан, Ҳиндистонда 1939—45-йилларда саноат ишлаб чиқариши 20% ўсди, маҳаллий саноатчилар Британия компанияларига қарашли корхоналарнинг бир қисмини сотиб олишди. Япония, Германия ва Италия босиб олган мамлакатларда мустамлака бошқарувининг илгариги тизими ҳам, маҳсулот ишлаб чиқариш таркиби ҳам ўзгарди. Айниқса, япон босқинчилари ўз мустамлакаларининг «мустақиллиги»ни оғзаки эълон қилдиларки, бу ҳам маҳаллий аҳоли онгида суверенитет ҳақидаги ғояларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Иккинчи жаҳон уруши якунлари билан боғлиқ равишда дунёда янги халқаро вазият юзага келди, урушда асосан икки мамлакат — АҚШ билан СССР ғалаба қозонганлигини кўрсатди. Эндиликда худди ана шу давлатларнинг сиёсати ҳамда манфаатлари жаҳондаги жараёни кўп жиҳатдан белгилаб берадиган бўлди. АҚШ «халқларнинг озодлиги учун кураш» шиори остида урушга кирган ва урушни якунлаган эди. Аммо АҚШ сиёсатининг соф амалий жиҳатлари ҳам мавжуд эди, яъни у мустамлака мамлакатларнинг ўзи учун илгари ёпиқ бўлган ёки чекланган бозорларига киришга ҳаракат қиларди. Масалан, уруш даврининг алоҳида шароитидан фойдаланиб, АҚШ Ҳиндистон билан савдо — сотиқ қилишда Англия билан тенг улушга эга бўлди.

АҚШ дунёнинг бошқа ҳамма минтақаларида бундан ҳам кўпроқ самарага эришишга интилди ва шу боисдан БМТнинг мустамлакачилликни тугатишга қаратилган барча резолюцияларини қўллаб-қувватлади. Мазкур сиёсат АҚШнинг мустамлака халқлар орасидаги обрўини оширди ва айни чоғда метрополиялар билан муносабатларда можаролар келтириб чиқарди. Хатто Франция АҚШ сиёсатига қарши норозилик белгиси сифатида БМТдан чиқажагини эълон этди.

СССР ҳам ўз навбатида «империализмнинг мустам-

лака тузумини тугатиш» учун фаол ҳаракат қилди. Бу билан у Ғарбнинг Шарқ мамлакатларидаги мавқеини умуман сусайтириб, улар орасида ўз таъсирини оширишни мўлжаллар эди. Бундай сиёсат СССРнинг «жаҳон инқилобий жараёнини тезлаштириш ва капитализмнинг ялпи танглигини чуқурлаштириш» ғоясига жуда мос эди. Кўпгина миллий-озодлик ҳаракатлари кўз ўнгида СССРнинг афзаллиги шунда эдики, у Ғарб цивилизациясига мансуб мустамлакачи давлатлар таркибига кирмаган ва у Европа мустамлакачилик сиёсатининг изчил душмани эди. Уруш йилларида СССР жуда тез вақт ичида техника соҳасидаги қолоқлигини бартараф этиб, миллий-озодлик ҳаракатларини ўз куч-қудратига ишонтира олган эди. Мазкур ҳаракатларнинг раҳбарлари СССР ҳарбий ва иқтисодий ёрдам беришига умид қилар, СССР ҳам бу умидларни оқлашга интилар эди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг озод бўлган мамлакатларнинг мустамлакачиликка қарши кураши унинг емирилишини тезлаштиради. Улар ўз мустақилликларига эришгач, БМТга аъзо бўлди ҳамда қолган бошқа халқларнинг эркинлиги учун курашига астойдил қўшилди. Яқиндагина мустақилликни қўлга киритган мамлакатлар миллий-озодлик ҳаракатларини тўғридан-тўғри қўллаб-қувватлаб, ёш давлатларнинг оёққа туриб олишида ёрдам бериб турди. Мустақил мамлакатларнинг келажакда тузилажак ташкилотлари айни шу заминда юзага келди.

Ниҳоят, илмий-техника инқилоби таъсирида метрополиияларда иқтисодиёт соҳаларининг тубдан ўзгариб бориши мустамлакаларга нисбатан эҳтиёжни камайтирди. Маълумки, мустамлакалар шу давргача метрополииялардаги саноат корхоналарига хомашё етказиб берган ва метрополииялар маҳсулотини сотиш учун жуда боп бозорга айланиб қолган эди. Энди эса энг янги технологияларни, мураккаб техника воситаларини ишлаб чиқариш вазифаси биринчи ўринга чиққан, уни амалга ошириш эса фақат бошқа ривожланган мамлакатлар қўлидан келар эди. Шунга мос равишда янги ишлаб чиқариш соҳаларининг роли ва таъсири орта борди, чунки Европа мамлакатларининг бундан буёнги тараққиёти айни шу соҳалар ривожига боғлиқ эди. Оддий саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш, кўплаб хомашё ва энергич талаб қиладиган тармоқлар (металлургия ва ҳоказолар)ни ривожлантириш тобора заифроқ мамлакатлар чекига тушди ҳамда вақт ўтиши билан мазкур тармоқ-

ларга тегишли корхоналар Европадан собиқ мустамлакаларга кўчирила бошланди. Ана шундай шароитда собиқ мустамлакалар етказиб-бериб турган хомашёларнинг нархлари камайиб кетди ҳамда мустамлакаларга бундан буён эгаллик қилиш учун ортиқча эҳтиёж қолмади.

Мустамлакачиликнинг барбод бўлиш босқичлари

Мустамлакачиликнинг барбод бўлиш жараёни, яъни мустамлакачилик ҳукмронлигининг тугатилиши ва халқларга сиёсий мустақиллик берилиши бир неча ўн йилликларга чўзилди, мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи уч босқичдан иборат бўлди.

Биринчи босқич 1945—55-йилларни қамраб олди, у 1945 йилда Вьетнам ва Индонезиядаги август инқилоблари билан бошланди. Бу мамлакатларни босиб олган Япониянинг урушда мағлуб бўлишидан фойдаланган ва яқин аскарларига қарши уюшган ҳолда жанг қилган сўл кучлар мустақилликни эълон этди. Уларнинг собиқ эгалари — Франция ва Голландия Германия босқинидан кейин ўз давлатларини қайта тиклаб олгач, Вьетнам ва Индонезия устидан ўз ҳукмронликларини яна қайта тиклаб олмоқчи эди, аммо улар бир неча йиллар давом этган қонли урушлардан сўнг мағлуб бўлишди. 1945 йил октябрида ўз мустақиллигини эълон этган Лаосни Франция яна эгаллаб олди. Фақат 1953 йилга келиб, Лаос Камбожа билан бирга озодликка эришди.

Англия Осиёдаги мустамлакаларига нисбатан бошқача йўл тутди. Буюк Британиянинг лейбористлар ҳукумати тегишли даражада тайёргарлик кўрган миллий кучлар қўлига бутун ҳокимиятни тўлалигича топшириб мустақиллик бериш борасида улар талабини бажарди. 1947 йилда — Ҳиндистон ва Покистонда, 1948 йилда — Бирма, Исроил ва Цейлон (ҳозирги Шри Ланка)да мустақил ҳукуматлар тузилди. Урушдан кейинги дастлабки ўн йиллик мобайнида Осиёдаги 11 ва Африкадаги бир давлат (Ливия) мустақилликни қўлга киритди.

Иккинчи босқич (50-йиллар ўрталари — 60-йиллар охири) мустамлакаларга мустақиллик беришда зўр уюшқоқлиги ва ҳатто маълум даражада муайян режага биноан давом этгани билан ажралиб турди. Европа мамлакатлари, биринчи навбатда Англия мустамлакаларни қўлдан бой бериши муқаррар жараён эканлигига тан бериб, аввало мустамлакаларда раҳбар ходимлар,

ҳарбийлар, ўқитувчилар, тиббиёт ходимларини қўшимча равишда тайёрлашга киришди. Бу тадбир янги давлатларда тартибсизликларга йўл қўймаслик ва шу мамлакатларда ўз таъсирини сақлаб қолиш мақсадида амалга оширилди. Шу янги давлатларни бошқариш қонун-қоидаларини ва тартиботи, ҳокимиятни топшириш воситалари ишлаб чиқилди. Мустамлакачилар бунинг учун кўпинча миллий-озодлик ҳаракатлари билан алоқа боғлашга ҳам рози бўлди.

Шу босқич даврида Осиёдаги 7 ва Африкадаги 37 мамлакат мустақил бўлди. 1960 йил — ҳал қилувчи йил, «Африка йили» сифатида тарихга кирди. Шу йили бир йўла 17 Африка мамлакати истиқлолга эришди. Фақат Франция Жазоир мустақиллигига тўсқинлик қилиш учун барча куч ва воситаларини ишга солди. 1954—62-йилларда мустамлакачилик урушини давом эттирди. Бу эса Франция билан Жазоир иқтисодиётининг кўп даражада ўзаро бирикиб кетганлиги ҳамда бу Африка мамлакатларида жуда бой нефть конлари топилганлиги билан боғлиқ эди. Фақат 1962 йилга келиб, жаҳон жамоатчилиги ва БМТ кўмаги билан (БМТ 1960 йилдаёқ «Мустамлака мамлакатлар ва халқларга мустақиллик бериш тўғрисида Декларация»ни қабул қилган эди) Жазоир мустақилликни қўлга киритди.

70-йилларнинг биринчи ярмида бошланган учинчи босқичда собиқ қудратли империяларнинг қолган-қутган мустамлакалари тугатилди. 1975 йилда энг сўнгги — Португалия салтанати барҳам топди: Ангола, Мозамбик, Сан-Томе ва Принсипи мустақил деб эълон этилди. 90-йиллар ўрталарига қадар Африкадаги 11 мамлакат ўз давлат мустақиллигига эга бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, Африкадаги кўпчилик мамлакатлар собиқ метрополиялар билан яқин алоқаларни сақлаб қолди. Уларнинг аксарияти Британия Миллатлар ҳамдўстлиги ёки Франция Иттифоқи таркибига кирди.

Мустақил давлатларнинг тузилиши, уларнинг жаҳонда янги иқтисодий тартибот учун кураши

Мустамлака қарамлигидан қутилган халқлар мустақил сиёсий ва иқтисодий турмушни йўлга қўйиш соҳасида жуда катта қийинчиликларга дуч келди. Аввало улар ўз жамиятларининг сиёсий тизими шакллари ва асосий қонун-қоидаларини ишлаб чиқиши зарур эди. Аммо бу борада уларда 20-аср иккинчи ярми талаблар

рига жавоб берадиган даражада тажриба етишмас эди. Янги давлатларнинг ҳокимияти тепасига келган миллий-озодлик ҳаракатлари аввалбошданок бир-бирга зидикки тамойилни ўз ичига олар эди.

1) Маҳаллий анъаналар ва урф-одатларга мос келмайдиган, ҳатто уларга душман бўлган ўзга маданият ва цивилизацияга мансуб кучларнинг зулмидан халос бўлиш учун кураш олиб бориш зарур эди. Мазкур тамойил объектив равишда қадимги замонлардан бери одатга айланган, аввалги, яъни мустамлакачилик цивилизациясига хос негизлар ўрнатилганидан илгариги қадриятларни тиклашни тақозо этди. (Цивилизация — тамаддун дейилганда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий-ахлоқий воситаларнинг йингидиси тушуниладик, жамият шу воситалар ёрдамида ўз ҳаёт-фаолиятини ҳамда барқарорлигини таъминлайди);

2) Осиё ва Африка халқларининг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти йўлидаги мустамлака ғовларини тутатиш лозим эди. Ушбу тамойил Фарбнинг иқтисодий, техник ва сиёсий тажрибасидан фойдаланишни тақозо қиларди, чунки бу тажриба ёш давлатларнинг тараққиёт вазифаларига жуда мос бўлиб, Европа тарихида, бир неча асрлар давомида синовдан ўтган эди.

Биринчи тамойил халқ оммасининг кайфияти ва руҳиятини (психологиясини), иккинчи тамойил эса Европа университетларида ёки европаликлар ташкил этган мустамлака ўқув юртларида таҳсил кўрган миллий-озодлик ҳаракатлари раҳбарлари ҳамда фаолларининг эътиқоди ва шахсий тажрибасини фойдалар эди. Замонавий иқтисодий муносабатлар ўрнатишни ва озодликка эришган мамлакатларининг жаҳон ҳамжамиятига қўшилишни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш учун дунёда умумтан олган ҳамда Фарбга хос сиёсий муассасаларни яратиш талаб этиларди. Худди ана шундай муассасалар фарбий андозаларга мувофиқ тарзда шакллантирилди. Ёш давлатларда конституция қабул қилинди, ҳокимиятнинг ваколатли қонун чиқарувчи органлари сифатида парламентлар сайланди. Президентлик лавозимлари таъсис этилди ёки монархия ҳокимиятининг алоҳида ҳуқуқлари (имтиёзлари) қонуний тарзда расмийлаштирилди. Сиёсий партиялар тузилиб, улар ҳокимият учун курашга киришди.

Аммо мазкур сиёсий муассасаларнинг ҳаммаси, Осиё ва Африкада таркиб топган жамиятлар (ҳам озодликка эришган, ҳам мустамлака бўлмаган жамиятлар)нинг

Ўзига хослиги туфайли моҳиятан Фарбдагидан бошқача қилиб талқин этилди. Партиялар кўпинча этник, қабила, уруғ-аймоқлик, юртдошлик бирлашмалари сифатида ташкил этилди. Тегишли қабила ёки уруғ-аймоқ раҳбарларининг шахсий нафсониятини қондириш ёки миллий бойликларни мазкур қабила ёхуд уруғ-аймоқ фойдасига қайта тақсимлаш учун шундай партиялар тузилди. Ҳукуматлар ва парламентларда коррупция авж олди. Қонунлар қабул қилинган ҳолларда ҳам ижроия ҳокимияти томонидан назар-писанд қилинмади. Жамиятда бирон-бир даражада фуқаролар фаоллиги ёки қуйидан ҳокимият устидан назорат умуман йўқ даражада эди. Фақат ҳокимият, кучли давлатгина фуқароларга қайғуриб, «оталарча ғамхўрлик қилиб», уларни ҳимоя этади, қоринни тўйғизади, деган анъанавий умид-орзулар ҳукмрон эди. Қадимдан Шарқ жамиятларига хос бундай ҳокимият одатда патерналистик жамият деб аталади (Лотинча «патер» сўзи «ота» демакдир). Давлат ҳокимиятининг патерналистик хусусияти эса унинг жамиятдан мустақиллигини тасдиқлайди, холос. Бундай жамиятга кўп партиявийлик моҳият-эътибори билан бутунлай ётдир, чунки айрим аҳоли гуруҳларининггина манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимиятининг дастакларига эга бўлиб олиш собиқ мустамлакаларда мантиқан фуқаролик урушларига ва давлатнинг ўзининг емирилишига сабаб бўларди.

Худди шу боисдан Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпчилигида бошқа партиялар таъқиқланиб, бир партияли ҳокимият тизими ёки бир партиянинг устунлигига асосланган тизим ёхуд ҳар қандай партиялар манъ қилинган монархия тузуми қарор топди. Биринчи ва қисман иккинчи ҳолда етакчи партия кўпинча ягона миллий-озодлик ҳаракати негизда ташкил топган ва у ўзининг умум тан олинган, кўп йиллик тажрибага эга бўлган, айни вақтда давлат бошлиғи лавозимини эгаллаган раҳбарига эга эди. Бу раҳбар эса ўзини «мустақиллик отаси», «халқ отаси» деб кўрсатишга ҳаракат қилар ва шундай раҳнамо сифатида тан олинар ҳамда жамият аъзоларига нисбатан ғамхўрлигини ҳар қандай воситалар билан намоён этарди. Раҳбар ва унинг атрофидаги кишиларнинг ўзини бундай тутиши «популизм» (лотинча «популус» — «халқ» сўзидан олинган) деб аталади. Одатда бундай «халқ доҳийси»нинг лавозимдан четлатилиши фуқаролар урушини, этник можароларни келтириб чиқариши эҳтимолдан холи эмасди.

Бундай ҳолларда, шунингдек аҳоли кўпчилиги ҳукуматдан норози эканлиги маълум бўлиб қолган вазиятларда армия сиёсатга аралашиб, ўз ҳокимиятини ўрнатарди. Аҳоли анъанавий равишда ҳокимиятга бўйсуниб келган ва ҳатто уни илоҳийлаштирган шароитда ҳарбий ҳукмдор ҳам «умумхалқ доҳийси» сифатида обрў қозониб, кейинчалик бир неча марта узлуксиз президент қилиб сайланарди.

Африкадаги кўпчилик мамлакатларга ва Осиёдаги кўпгина мамлакатларга, жумладан Жазонр, Тунис, Гана, Кения, Мали, Вьетнам, Шимолий Корея, Мьянма (Бирма) кабиларга бир партиявий тизим хос бўлса, Арбистон ярим оролидаги мамлакатларнинг кўпчилигида монархия тузуми ҳукмрон эди. Кўппартиявий тизим эса ё вақтинча ёки истисно тарзида учрарди.

Ёш давлатлар иқтисодий соҳада айниқса зўр мушкулликларга дуч келишди. Уларга капитализмдан хомашёни ибтидоий тарзда қайта ишловчи ва заиф кен — руда саноати корхоналари мерос бўлиб қолган эди. Аҳолининг маданий савияси паст, ижтимоий муаммолар аҳоли тез ўсиши билан бир вақтда тобора кўпайиб-ўткирлашиб борарди. Африкадаги анъанавий диний эътиқодлар, ислом, ҳиндуизм, буддоилик, қисман конфуцийчилик ҳамда Шарқ тамаддуни мазмунини белгилайдиган бошқа динлар капитализм билан, унга хос якка шахсий тадбиркорлик ва фаоллик билан қовушолмас эди. Мазкур динлар одатда индивидуализмни, шахсий бойишга интилишни рад этиб, бирон-бир даражада инсоннинг жамоага ва ҳокимиятга албатта бўйсунишини тақозо этарди.

Бундай шароитда иқтисодий тараққиётни таъминлаш борасидаги ташаббусни ҳокимият, яъни давлат ўз қўлига олиши керак эди. Давлат ҳам ишлаб чиқариш воқитларининг эгаси, ҳам асосий тадбиркор сифатида иш кўришга мажбур бўларди. Саноатда зўр таъсирга эга бўлган давлат сектори яратилиб, ундан олинган даромад давлат ва жамият эҳтиёжларини қондириш учун сарфланарди. Айниқса табиий ресурсларга, аввало нефтга бой мамлакатларнинг омади келди, улар шу ресурсларни экспорт қилишдан катта даромад кўра бошлади. Кўпгина давлатлар, аввало Шарқий Осиёдаги давлатлар Фарб билан яқин алоқада бўлиб, ўз назоратлари остида мамлакатдаги амалий фаолликни рағбатлантирар эди.

Осиёдаги ва кўпроқ Африкадаги бошқа давлатлар

нинг ҳукуматлари тамаддун жиҳатидан шарқий жамиятларга яқинроқ бўлган, аммо ишлаб чиқариш воситаларини ялписига давлат тасарруфига олиб, шу асосда саноатлаштириш вазифаларининг уддасидан чиқа олган СССРга умид билан қарашарди. Мазкур ҳукуматлар «социалистик йўлдан бориш»га аҳд этганликларини эълон қилиб, табиий ресурслар ва корхоналарни давлат тасарруфига ўтказди, меҳнатни ташкил этишнинг жамоавий қонун-қоидаларини жорий этиб, СССРдан иқтисодий ёрдамга кўз тикишди. 80-йилларга келиб, бундай мамлакатлар сони йигирмадан ошган эди. Совет Иттифоқи уларга ёрдам кўрсатди, аммо бу — кутилганидек катта ҳажмдаги ёрдам эмасди, чунки совет иқтисодиёти умуман самарасиз бўлиб, унинг ўсиши асосан экстенсив тусда эди.

Осиё ва Африка мамлакатлари учун тараққиётнинг «социалистик» моделини муайян даражада қабул қилиш мумкин бўлса-да, бу — боши берк кўча эдики, буни СССРнинг ўзи кейинчалик тангликка учраб, инқирозга юз тутиши ҳам яққол намоён этди.

Озодликка эришган мамлакатларда иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш учун ўз ишлаб чиқариш воситалари йўқ даражада бўлиб, улар ривожланган мамлакатлар билан рақобат қила олмас эди. Метрополилар эса аввалгидек уларнинг мавжуд табиий бойликларини ўз фойдасига ишлатиб келарди.

Шунда ёш давлатлар жаҳонда янги иқтисодий тартибот ўрнатиш учун кураш бошлади. Мазкур тартибот «адолатни тиклаш», яъни ёш давлатларнинг товарлари ўзларига фойдалироқ шартлар билан жаҳон бозорларида сотилишини кафолатлаш, барча ривожланган мамлакатлар, жумладан, «социалистик» мамлакатлар ёрдами билан жаҳон ижтимоий маҳсулотининг ўз давлатлари фойдасига қайта тақсимланишини таъминлаш зарур эди. Бу соҳада дастлабки қадам 1955 йилдаёқ Осиё ва Африкадаги 29 мамлакатнинг Бандунг (Индонезия) конференциясида қўйилган эди. Унда БМТнинг иқтисодий тараққиёт учун махсус фондни тузиш таклиф этилди. 1964 йилда Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги 77 мамлакат («77лар гуруҳи») БМТнинг Савдо ва тараққиёт бўйича конференциясида ўзлари учун энг муҳим иқтисодий муаммоларни ҳал этиш йўлларини биргаликда излашга аҳд қилганлигини баён қилди.

1974 йилда БМТ Бош Ассамблеяси Жаҳонда янги

иқтисодий тартиботни ўрнатиш юзасидан Декларация ва Ҳаракат дастурини қабул қилиши мазкур гуруҳнинг энг катта ютуғи бўлди. Мазкур тартибот ривожланаётган мамлакатларнинг ўз табиий ресурсларини ишлашда мустақиллиги, жумладан, ресурсларни давлат тасарруфига ўтказиш ҳуқуқи ялпи тан олиншини; экспортдан оладиган даромадларининг барқарорлиги чет элларга чиқариладиган хомашё нархларини сақлаб қолиш ёки ошириш орқали таъминланишини; саноатлаштириш ишларини халқаро миқёсда молиялашни ҳамда уларга илғор технологияларни имтиёзли равишда топширишни, бу мамлакатларнинг ўзаро ҳамкорлигига ва дунё миқёсидаги иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда иштирок этишига кўмаклашишни; халқаро корпорациялар фаолиятининг салбий оқибатлари чекланишини кўзда тутарди. Ривожланган мамлакатлар ушбу дастурни амалга ошириш мақсадида 18 хил хомашё товарларини барқарор юқори нархларда харид этиш учун умумий фонд тузишга розилик билдиришди. Ривожланаётган мамлакатлар эса барқарор юқори нархларни биргаликда белгилаш мақсадида айрим товарларни экспорт қилувчи мамлакатларнинг 20 га яқин уюшмаларини ташкил қилишди.

Аmmo мазкур тадбирлар ривожланаётган мамлакатларнинг мураккаб муаммоларини қисман ҳал этди, холос. Хомашё нархларининг оширилиши Фарб мамлакатларида ва Японияда технологияларни янада такомиллаштиришни рағбатлантирди ҳамда хомашё ва энергия манбалари (нефть)га бўлган эҳтиёжни нисбатан камайтирди. Ундан ташқари, Фарб бу маҳсулотларни, айниқса нефтни СССРдан кўпроқ харид қилиб, ўзининг хомашё захираларини бойига бошлади. Ривожланаётган мамлакатларнинг Фарбдан жуда кўплаб пул кредитларини олиши туфайли улар ўта қарздор бўлиб қолди, бу эса улар умумий тараққиётини янада мушкуллаштирди. 80-йиллар бошидаги танглик ҳамма жойда маҳсулот ишлаб чиқариш кескин камайишига олиб келди. Нефть экспорт қилувчи ривожланаётган мамлакатлар эса унинг нархини кескин ошириб юборди, бу эса нефтни импорт қилувчи мамлакатларни айниқса оғир аҳволга солиб қўйди.

СССРнинг Шарққа экспансияси, коммунистик тузумларни ўрнатиши ва қўллаб-қувватлаши

Иккинчи жаҳон урушининг якунлари, СССР халқаро обрўси, ҳарбий ва техник қудрати ўсиши унга Ғарбнинг бутун дунёдаги мавқеига қарши жаҳон миқёсида сиёсий ҳужум бошлаш имконини берди. Ғарбий Европа мамлакатларининг урушдан кейинги заифлашуви, мустамлака империяларининг емирилиши бунга қулай шароит яратди. Кўпгина Осиё ва Африка мамлакатларида мустамлакачилар чиқиб кетишидан аввал миллий-озодлик ҳаракати билан қуролли курашлар бўлиб ўтган эди. Шунда бу мамлакатлар ташқи таъсирдан халос бўлди. АҚШ эса мазкур «бўшлиқ»ни тўлдиролмай қолди. СССР худди шу «бўшлиқ»ни эгаллашга астойдил ҳаркат қилди. У миллий-озодлик ҳаракатларига қурол етказиб, иқтисодий ва ҳарбий-техник ёрдам кўрсатди, уларнинг сиёсий ҳамда мафкуравий соҳадаги йўналишининг ўз фойдасига ўзгаришини таъминлади. Бутун дунё бўйлаб СССР билан АҚШ бир-бирига қарама-қарши турган бир шароитда мазкур янги давлатлар СССРнинг «иттифоқчилари» гуруҳига қўшилиб қолди. Улар сирасига Вьетнам, Индонезия, Шимолий Корея, Гвинея—Бисау, Ангола, Мозамбик кирарди. Бошқалар, жумладан, Африканинг энг кам ривожланган мамлакатлари ҳам советларнинг иқтисодий ёрдамига умид боғлаб, «социалистик йўлни танлаган»ликлари ҳақида баёнот беришарди.

СССР БМТда «империализмга қарши» ҳар қандай курашни қатъий қўллаб-қувватлаб турса-да, амалда ўзига энг яқин тузумларгагина катта ёрдам кўрсатар эди. АҚШ ҳам худди шундай йўл тутди. Пировард оқибатда СССР билан Ғарб мамлакатларининг жаҳонда ўз таъсир доираларини кенгайтириш учун кураши бошланди. ГФР собиқ канцлери Л. Эрхард «Чет элнинг ёрдами шундай бир восита бўлдики, у бутун Ер юзида таъсир ва назоратни сақлаб туриш ва кўпгина мамлакатларни қўллаб-қувватлаш имконини берди, акс ҳолда улар коммунистик блок тарафига ўтиб кетар эди», деб тан олган эди.

Кўпгина ривожланаётган мамлакатлар учун советларнинг техника соҳасидаги кўмаги улар тараққиётининг муайян омилига айланди. Фақат Хитойнинг ўзида 1960 йилгача СССР ёрдами билан 256 йирик sanoat корхонаси қурилди. Уларда мамлакатдаги пўлатнинг 40%

и, прокатнинг 50% дан кўпроғи, юк автомобилларининг 80% и, тракторларнинг 90% и ишлаб чиқариларди. 60-йилларда СССР томонидан ривожланаётган мамлакатларда 1700 саноат объекти қурилган ёки қурилаётган эди. Улар орасида Мисрдаги Асвон ГЭСи ва Хелвон металлургия заводи, Сурияда Фрот сув-энергетика мажмуи, Жазоир, Туркия, Покистон ва Ҳиндистонда металлургия комбинатлари бор эди. Ҳиндистоннинг ўзида 80 та саноат объекти бунёд этилди. 70-йиллар охирига бориб, СССР иштирокида қурилган корхоналарда Осиё ва Африкадаги жами чўяннинг 40% и, пўлатнинг 30% и эритиларди. Гарчи бу ёрдам шу мамлакатларга фаразли мақсадларда кўрсатилган бўлса-да, ҳар ҳолда уларнинг саноатлашув даражасини оширган ва шу минтақаларда СССР мавқеини мустаҳкамлаган эди.

Шунга қарамай СССР «совет модели»даги барқарор тузумларни камдан-кам ҳолда вужудга келтира олди. Африкадаги «социалистик йўлни танлаган» мамлакатлар аслида иқтисодий жиҳатдан жуда заиф эди. Айрим ҳолларда улар осонлик билан «йўл»ни ўзгарттиришарди (Сомали, Гвинея). Мусулмон мамлакатларида «социализм» сўзига кўпинча «ислом» сўзи қўшиб ишлатилардики, бу эса моҳиятан марксистик эмас, балки диний мазмун касб этарди (Жазоир, Ливия, Сурия).

Ташқи жиҳатдан «совет модели»даги тузумга яқин тузум Хитой, Шимолий Корея ва Шимолий Вьетнамда ўрнатилган эди. Мазкур мамлакатлар икки қисмга бўлиб юборилган бўлиб, бирини СССР, бошқасини АҚШ қўллаб-қувватлаб турарди (Шимолий Корея ва Жанубий Корея; Шимолий Вьетнам ва Жанубий Вьетнам; Хитой ва Тайвань). Иккинчи жаҳон урушининг якунловчи босқичида СССРнинг Шимолий Корея ва Шимоли-шарқий Хитойда ўз ҳарбий кучларини жойлаштиргани, советларни қўллаган кучларга бевосита ҳарбий ёрдам кўрсатгани ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Шимолий Кореянинг бўлажак узоқ йиллик ҳукмдори Ким Ир Сен бу мамлакатга 1945 йилда Совет Армиясининг зобити сифатида сафарбар қилинган эди.

Янги саноатлашган мамлакатлар

«Совет модели»ни танлаш Осиё ёки Африканинг биронта ҳам мамлакатида уларни иқтисодий ривожланиш соҳасида айтарлик ютуқларга сазовор қилмади. Аммо капиталистик моделларни танлаган айрим мамлакатлар

иқтисодий тараққиётда гаройиб муваффақиятларни қўлга киритди. Булар Жанубий Корея, Тайвань, Гонг-конг ва Сингапур каби мамлакатлардир. Уларни «янги саноатлашган мамлакатлар» ёки «митти аждаҳолар» ёхуд «йўлбарслар» деб аташ бошлашди.

60-йиллардан бошлаб бу мамлакатлар иқтисодий ривожланиш бўйича дунёда энг юқори ўртача йиллик суръатларга эришди. 1960—93-йилларда Жанубий Кореяда ва Тайванда аҳоли жон бошига ўртача йиллик даромад 7,6% ошди, яъни 10 минг доллардан ортиқ бўлди ва Европадаги ўртача нормаларга яқинлашди.

1980—90-йилларда ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиши 6,6% ни ташкил этди. Ваҳоланки, бу кўрсаткич умуман жаҳонда ва ҳатто ривожланган мамлакатларда ҳам 3% ни, саноат маҳсулотини экспорт қилишнинг ўсиши дунёда 5,6% ни, янги саноатлашган мамлакатларда эса 13,5% ни, саноат товарларини импорт қилиш дунё бўйича 8,5% ни, мазкур мамлакатлар бўйича эса 15,2% ни ташкил этганди.

Ёш саноатлашган мамлакатлар нима сабабдан жуда кўпчилик ривожланган мамлакатларда ҳам кўрилмаган натижаларга эриша олди? Аввало, бошқа мамлакатларда бўлгани каби, янги саноатлашган мамлакатларда аслида диктаторликка асосланган кучли давлат ҳокимияти ҳал қилувчи роль ўйнади. Давлат ҳар қандай эҳтимолий муҳолифатни бостириб, экспорт учун маҳсулот чиқарадиган соҳаларни изчил рағбатлантирди, улар эса аста-секин дунё бозорларини эгаллаб олди. Бунда хомашёни қайта ишловчи саноат корхоналарининг экспортдаги улуши 80-йилларда Гонгконгда — 96%, Тайванда — 93%, Жанубий Кореяда — 80%, Сингапурда — 46% бўлган. Бу каби зўр ютуқлар пухта ўйланган сиёсат самараси ҳам эди. Бу соҳада Япония ёш саноатлашган мамлакатларга намуна бўлди. Жадал иқтисодий ўсишнинг яна бир омили шунда эдики, ушбу мамлакатлар аҳолиси худди Япония сингари шарқий жамиятларнинг конфуций-буддойилик динига мансуб бўлиб, меҳнат ва интизомга, ҳокимият ва мавжуд тартиботга алоҳида муносабати билан ажралиб туради. Яна бир муҳим омил — бу мамлакатларнинг АҚШ ва Япониядан иқтисодий ва молиявий ёрдам олиб туриши бўлди.

Бу ёш саноатлашган мамлакатлар ғоят юқори сифатли, юксак технологик даражадаги арзонроқ маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқариб, уларнинг анчагина қисмини АҚШ ва Японияга экспорт қилар ва ҳатто у ер-

лардаги шунга ўхшаш маҳсулотларни бозордан сиқиб чиқарар эди.

Мана шу «тўрт оғайни» ортидан ёш саноатлашган мамлакатларнинг иккинчи «эшелони» изма-из борди. Булар аввало Индонезия, Малайзия, Таиланд, Филиппин каби Жануби-шарқий Осиё мамлакатларидир. Улар бошқа мамлакатлар қатори Жануби-шарқий Осиё давлатлари уюшмаси — АСЕАН аъзосидир. Мазкур уюшма 1967 йилдаёқ ташкил топган бўлиб, минтақавий интеграциянинг муҳим бир шакли саналади. Бу мамлакатларнинг ўсиш суръатлари йилга 8—9% ва бундан ҳам кўпроқни ташкил этди. Бу мамлакатларда яшовчи этник хитойларнинг меҳнаткашлиги ҳаммага маълум. Уларнинг ота юрти Хитой эса 70-йиллар охиридан бошлаб иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириб, мана қарийб 20 йил ичида ушбу минтақада ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг юксак суръатларига эришди, маҳсулот ишлаб чиқариш йилга кам деганда 10% дан кўпайиб борди.

Иқтисодиётни ривожлантиришда муваффақиятга эришган яна талай мамлакатлар ҳам ёш саноатлашган мамлакатлар сирасига киради. Булар — Ҳиндистон, Туркия, Исроил, Жанубий Африка Республикаси, шунингдек Мексика, Бразилия, Аргентина ва Чилидир.

Жаҳон сиёсатида ривожланаётган мамлакатлар ролининг кучайиши. Қўшимаслик ҳаракати

Ўз олдида иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш ва бунинг учун зарур халқаро шарт-шароит яратишни мақсад қилиб қўйган Осиё, Африка, Лотин Америкаси ва Океания мамлакатларини (улар сони 130 дан ортиқ) ривожланаётган мамлакат, деб аташ расм бўлган. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг озодликка эришган мамлакатлар, шунингдек илгарироқ мустақилликни қўлга киритган ва уни сақлаб қолган мамлакатлар ҳам ривожланаётган мамлакатлар сирасига киради. Ер юзи аҳолисининг тўртдан уч қисми шу мамлакатларда (жумладан, Хитойда) яшайди, аммо шунга қарамай жаҳон саноат маҳсулотининг атиги 15% дан камроғи ва жаҳон савдосининг 20% игина улар ҳиссасига тўғри келади. Айни вақтда бу мамлакатларга Фарб мамлакатлари фойдаланадиган нефтнинг учдан икки қисми, бошқа хомашё турларининг 50% дан кўпроғи тўғри келади.

Ривожланаётган мамлакатларнинг ягона куч сифатида халқаро майдонга чиқиш борасидаги дастлабки уриниши 1955 йилда Бандунг (Индонезия) конференциясида намоён бўлди. Анжуман махсус ахборот қабул қилиб, унда иқтисодий ва маданий муаммолар, инсон ҳуқуқлари ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш масалалари кўтарилган эди. Ялли тинчлик ва ҳамкорликка ёрдам кўрсатиш тўғрисида декларация ҳам қабул этилди. Кейинчалик ҳам ривожланаётган мамлакатлар муайян донрадаги муаммоларни ҳақ қилиш учун мўлжалланган ҳам махсус, ҳам кенг кўламли минтақавий ташкилотлар тузди (масалан, «77лар гуруҳи», АСЕАН, Африка бирлиги ташкилоти (1963), Ислом конференцияси ташкилоти (1969) ва бошқалар). 1945 йилдаёқ Араб давлатлари иттифоқи ташкил этилган эди.

Айниқса, Қўшилмаслик ҳаракати ривожланаётган мамлакатларнинг энг таъсирли халқаро уюшмасидир. У «Бандунг ғоялари»нинг давоми сифатида Осиё, Африка ва Европа мамлакатлари беш нафар обрўли раҳбарлари—Жавоҳарлаъл Неру (Ҳиндистон), Иосип Броз Тито (Югославия), Жамол Абдул Носир (Миср), Аҳмад Сукарно (Индонезия) ва Кваме Нкрума (Гана) ташаббусига биноан юзага келди. 25 мамлакатнинг олий даражадаги биринчи конференцияси 1961 йил 1—6 сентябрда Белград (Югославия) шаҳрида бўлиб ўтди. Мазкур ҳаракат фаолиятига Ж. Неру ишлаб чиққан блокларга қўшилмаслик сиёсати асос қилиб олинди. Бу сиёсат тинчлик ва миллий-озодлик ҳаракатларини қўллаб-қувватлаш мақсадига йўналтирилган бўлиб, «буюк давлатлар ўртасида можаролар чиққан шароитда атайин тузилган» бирон-бир кўп томонлама ҳарбий иттифоқда қатнашмасликни кўзда тутарди. Бу ерда гап биринчи навбатда НАТО ва Варшава Шартномасида қатнашмаслик ҳақида борарди. Мазкур ҳаракат амалда бу икки энг йирик ҳарбий-сиёсий гуруҳ ўзаро қарама-қарши турган бир шароитда «учинчи куч» ёки «учинчи томон» сифатида жаҳон сиёсат майдонига чиққан эди. Шу икки гуруҳ ўртасида воситачилик қилишда Қўшилмаслик ҳаракати етарли иқтидорга эга эмасди. Шу боис у «блоклардан тенг масофада холис туриш» сиёсатини юритди. Бу сиёсат 80-йилларда СССР қўшинларининг Афғонистонга қарши уруши бошланган пайтда айниқса яққол намоён бўлди.

70-йиллар охирига келиб, Қўшилмаслик ҳаракати иштирокчиларининг сони 101 тага етди. Унда Осиёдан —

29, Африкадан — 51, Лотин Америкасидан — 17, Европандан — 3, Океаниядан — 1 давлат қатнашди. 90-йилларда СССР қулаганидан кейин мазкур Ҳаракатдаги кузатувчилар ва эҳтимолӣ аъзолар сони янада ошди.

Ҳаракатнинг Олий форуми — Давлат ва ҳукумат бошлиқларининг конференцияси 1970 йилдан бошлаб ҳар уч йилда мунтазам равишда чақириб турилади. Ҳар бир ярим йилда бир марта Ташқи ишлар вазирларининг конференцияси, зарур бўлса, Мувофиқлаштирувчи бюро аъзолари йнгилиши ўтказилади. Олий даражадаги Конференцияни уюштирувчи мамлакатнинг раҳбари уч йил давомида Қўшилмаслик ҳаракатининг раиси вазифасини бажаради.

Қўшилмаслик ҳаракатида турли хил — сўл, ўнг, диктаторлик, демократик тузумлардаги мамлакатлар қатнашади. Унинг қарорлари тавсия тусида бўлиб, бирон-бир масала юзасидан ялпи келишув (консенсус) асосида қабул этилади ва шу сабабли бирон томонга оғиб кетишга йўл қўйилмай келинаётир. Ривожланган мамлакатлар ҳам шу бонсдан ҳаракат фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлишмоқда.

Утган давр мобайнида Қўшилмаслик ҳаракати анжуманлари АҚШ тажовузига қарши курашган Вьетнам халқини қўллаб-қувватлади, Фаластин араб халқининг ҳуқуқларини ҳимоя этди. Африка жанубида апартеид тузумига ва Жанубий Африка республикасининг Ангола ва Мозамбикка душманлик сиёсатига қарши чиқди, СССРнинг Афғонистон ишларига, АҚШнинг Лотин Америкаси ишларига аралашуви тўхтатилишини талаб қилди. Ҳаракат қуролсизланиш, аввало ядровий қуролсизланиш йўлидаги ҳар қандай қадамларни қўллаб-қувватлади, халқаро иқтисодий муносабатларни ривожланаётган мамлакатлар фойдасига қайта қуриш учун курашди. Гарчи ривожланган мамлакатларнинг бир-бирига душман бўлган икки блокка бўлиниши барҳам топган бўлса ҳам, Қўшилмаслик ҳаракати «учинчи дунё»нинг кучли халқаро ташкилоти бўлиб қолаётир.

УЗОҚ ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ

ЯПОНИЯ

Япония Шарқдаги бошқа мамлакатлардан шу жиҳати билан ажралиб турардики, у 19-асрдаёқ мустақил равишда техник-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан замонавийлашиш йўлига ўтган эди. У фан, техника, ишлаб чиқариш, таълим, жамиятни сиёсий ташкил этиш соҳаларида Ғарбий Европа мамлакатлари эришган ютуқларни ўзлаштириб, уларни ўзининг маданий, сиёсий ва хўжалик анъаналарига мослаштира борди. Атиги бир неча ўн йиллик ичида Япония кучли ҳарбий-саноатлашган давлатга айланди.

Ислохотларнинг уруш мақсадларига қаратилиши Япониянинг мантқан иккинчи жаҳон урушида фаол иштирок этишига сабаб бўлди, бу уруш 1945 йилда мамлакат учун фожиаги мағлубият билан якунланди.

1945 йил 2 сентябрда Япония таслим бўлди. Октябр ойида эса унинг ҳудуди АҚШ қўшинлари томонидан босиб олинди. Ўша вақтдан бошлаб то 1952 йилга қадар мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаёти Америка оккупация маъмурлари томонидан белгилаб турилди.

Мазкур маъмуриятнинг ҳуқуқий асосларига АҚШ, Буюк Британия ва Хитойнинг 1945 йил 26 июлда Потсдам декларациясида замин яратилган бўлиб, унга СССР ҳам қўшилди. Декларацияда оккупация сиёсатининг қўйидаги мақсадлари кўрсатилган эди.: Японияда милитаризмни абадулабад йўқ қилиш; япон халқида демократик тамойилларни тиклаш ва мустақамлаш; сўз, дин ва фикрлаш эркинлигини жорий этиш; асосий инсон ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаш.

Оккупация кучлари бош қўмондони мамлакатда ўрнатилган янги ҳокимиятни амалга оширди, унга япон ҳукумат маҳкамаси, унинг сиёсий муассаса ва ташкилотлари, жумладан император бўйсунishi шарт эди. Октябр—ноябрь ойларидаёқ мамлакатни демократиялашга ва милитаризмни тугатишга қаратилган қатор кўрсатмалар берилди. Сиёсий партиялар фаолиятига

рухсат этилди. Сиёсий маҳбуслар турмалардан озод қилинди. Сўз, матбуот, эътиқод, йиғилишлар ўтказиш, ташкилотлар тузиш эркинлиги жорий қилинди. Декабрда касаба уюшмалари тўғрисида қонун чиқарилиб, у ишчиларга жамоавий музокара юритиш ва иш ташлаш ҳуқуқини берди. Ялпи сайлов ҳуқуқи эълон қилиниб, аёллар ҳам шундай ҳуқуққа эга бўлди.

Мамлакатда милитаризмга чек қўйиш тадбирлари қатъий амалга оширилди. Барча қуролли кучлар, ҳарбий муассасалар ва махфий полиция тугатилди. Ҳамма милитаризм ва шовинизм руҳидаги ташкилотлар тарқатиб юборилди. Давлат муассасалари ва сиёсий ташкилотлар ўтмишда ҳарбий-фашистик фаолият билан шугулланган шахслардан тозаланди, бу тадбир 200 мингдан зиёд кишига тааллуқли эди.

Эски давлат маҳкамаси эса умуман сақлаб қолинди. Узоқ Шарқ Халқаро ҳарбий трибунал судига асосий 28 ҳарбий жиноятчи топширилди.

Иқтисодий соҳада муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. 1946 йил октябрида парламент аграр ислоҳот ўтказиш ҳақида демократик қонун қабул қилиб, хусусий ер мулклари уч гектар (шимолдаги Хоккайдо оролида — 12 гектар) билан чеклаб қўйилди. Қолган ер давлат томонидан ерни ишлаган ижарачиларга сотиб юборилиши лозим эди. 1950 йилга келиб, ижарага олинган барча ерларнинг 80% и йирик заминдорлардан харид қилиниб, деҳқонларга сотилди. Заминдорлар ер эгаллиги тугатилди. Кўп сонли майда ер эгалари қатлами таркиб топди. Кенг истеъмол товарлари ва бошқа саноат маҳсулотига эҳтиёжнинг қондирилиши таъминланди.

1946 йилда Мицун, Мицубиси, Сумимото ва бошқа дзайбацулар (монополия бирлашмалари) тарқатиб юборилди. Япониядаги жуда бой оилаларга қарашли бош компанияларнинг акциялари кўпроқ шуларнинг хизматчиларига сотилди. 1947 йилда «Хусусий монополияни тақиқлаш ва адолатли битимлар тузилишини таъминлаш тўғрисида», «Иқтисодий қудратнинг ҳаддан ташқари марказлашувини тақиқлаш тўғрисида» қабул қилинган қонунларга биноан картель ва бошқа монополия бирлашмаларини тузиш ман этилди. Шу қонунлар орқали бутун йирик япон сармоя тизимини замонавий негизларда қайта қуриш учун шарт-шароит яратилди. Тадбиркорлик соҳасининг демократиялашувига мерос мулкка катта-катта солиқлар жорий этилиши ҳам кўмаклашди. Бу солиқлар бойликнинг ота-оналардан фар-

зандларга тўғридан-тўғри йўл билан ўтишига амалда ғов солди ҳам ёш тадбиркорларни ўз фаровонлигини мустақил равишда ўзи яратишига мажбур этди.

Ижтимоий соҳада ҳам қатор тадбирлар татбиқ қилинди. 1947 йилда янги меҳнат қонунчилиги жорий этилиб, у ишчи ва хизматчилар учун 8 соатлик иш кунини, ҳар йили ҳақ тўланадиган ҳафталик таътилни, аёллар ва ўсмирлар меҳнати муҳофаза қилинишини кафолатлади. Худди шу йили таълим тизими ислоҳ этилиб, мажбурий ва бепул таълим муддати олти йилдан тўққиз йилга узайтирилди, маориф соҳасида шовинизмни ва миллатчилиكنи тарғиб қилиш тақиқланиб, таълим ўстидан назорат жамоатчилиги қўлига топширилди.

1947 йил 3 майда Япониянинг янги конституцияси амалга кирди, у «давлат ва миллат бирлиги тимсоли» сифатида императорлиكنи сақлаб қолган ҳолда халқнинг суверен ҳокимиятини эълон этди. Японияда конституциявий монархиянинг ўзига хослиги шундаки, унда император ҳатто расмий давлат бошлиғи ҳисобланмайди. Парламент олий қонун чиқарувчи орган саналиб, икки палатадан — тўрт йилга сайланадиган вакиллар палатасидан ҳамда олти йилга сайланадиган маслаҳатчилар палатасидан иборат. Ҳукумат парламент томонидан сайланиб, унинг олдида масъулдир. Конституция фуқароларнинг қонун олдидан тенглигини, демократик ҳуқуқ ва эркиликларини мустаҳкамлади. Унинг 9-моддасида: «япон халқи абадулабад миллатнинг суверен ҳуқуқи сифатида урушдан воз кечади» ва «бундан буён ҳеч қачон қуруқликдаги, ҳарбий-денгиз ва ҳарбий-ҳаво кучлари, шунингдек урушнинг бошқа воситалари яратилмайди» деб эълон қилинган. Мазкур модда кейинги ўн йилликларда тузилган Япония ҳукуматларининг ички ва ташқи сиёсатини кўп жиҳатдан белгилаб берди.

Оккупация маъмурлари назорати остида амалга оширилган ўзгаришлар мамлакатда тамомла янги ижтимоий-сиёсий шароитни юзага келтирди. 1945 йил ноябрдаёқ янги сиёсий партиялар пайдо бўлди. Улар орасида энг дастлабки — Япония социалистик партияси (ЯСП) «меҳнаткаш синфлар, аввало ишчилар синфининг ташкилотли» сифатида майдонга чиқди. У ишчиларнинг ўз ҳуқуқлари учун курашини бошқариб борди, сўл касаба уюшмалари ва бирлашмаларининг шаклланишига ёрдам берди. Шунингдек йирик сармоядорлар ва қишлоқ тадбиркорлари манфаатларини ифодаловчи Япония либерал партияси (ЯЛП) ҳамда ўрта ва майда шаҳар бур-

жуазияси ва эъелиларининг манфаатларини акс этти-
рувчи Япония илғор партияси (ЯИП) тузилди. Бошқа
партиялар ҳам ташкил қилинди. Компартия (ЯКП) эса
ошкора фаолият юрита бошлади. Урушдан кейинги би-
ринчи сайловлар 1946 йил апрелида ўтказилиб, унда ва-
киллар палатасидаги 466 ўриндан 141 тасини — ЯЛП,
94 тасини — ЯИП, 93 тасини — ЯСП, 5 тасини — ЯКП,
қолган ўринларни майда партиялар ва мустақил номзод-
лар эгаллади. Либерал партия ва илғор партия янги ҳу-
кумат тузди.

Мазкур икки партия Япония сиёсий ҳаётида қарийб
бутун бир ўн йиллик давомида устунлик қилиб, неча
марталаб қайта ташкил этилди, парчаланди, йўналиши-
ни ўзгартирди ва ниҳоят 1955 йилда қудратли Либерал-
демократик партияга бирлашди. ЯСП эса қатор ўн йил-
ликлар мобайнида Япония сиёсий тизимида асосий му-
холиф партия бўлиб қолди.

Янги ҳукуматни ЯЛП раиси Сигэру Есида тузди.

Сигэру Есида (1878—1967) — урушдан аввалги бю-
рократиянинг вакили. Хитойда, Буюк Британия ва бош-
қа мамлакатларда бош консул бўлган, қатор вазирлик
лавозимларини эгаллаган, жумладан савдо ва саноат
вазирли (1944—45) бўлган. Уруш охирида Х. Тодзио ҳу-
куматига қарши мухолифатда бўлган. Бош вазир лаво-
зимда ишлаган вақт (1946—47, 1948—54) Япония иқти-
содий ва сиёсий йўналиши шубҳасиз АҚШга мойиллиги
билан белгиланди. Есида провали ва ғайратли арбоб
бўлиб, мамлакат тараққиётининг замонавий стратегия
асосларини қурдики, улар иқтисодий тараққиётни жа-
даллаштиришни, ҳарбий харажатларни кескин чеклаш-
ни, АҚШ билан мустақам иттифоқни кўзда тутарди.
Мазкур стратегия «Есида доктринаси» номини олди.

«Совуқ уруш» бошланиб, АҚШни Японияга нисба-
тан муайян йўл ишлаб чиқишга ундади. Оккупация маъ-
мурлари сўл кучларга қарши ҳужумни авж олдирди.
Касаба уюшмалари тўғрисидаги қонунларга улар фао-
лиятини чекловчи моддалар киритилди. Коммунистик ун-
сурлар касаба уюшмаларидан четлатилди. Хусусий сар-
моядорлар учун имтиёзлар белгиланди. Америкаликлар
Сигэру Есида ҳукуматидаги ўнг ислоҳотчи кучларга умид
боғлади. Бу умид 1949 йил октябрида Хитойда комму-
нистлар ғалаба қозонганидан ва 1950 йил июнида Ко-
реяда уруш бошланганидан кейин янада кучайди. Аммо
АҚШ билан Япониянинг янада яқинлашувига Япония-
нинг босиб олинган мамлакат мақомини олгани хала-

қит берарди. Бу эса Япония билан сулҳ битимини янгилаш жараёнини тезлаштирди. Ушбу битим 1951 йил 4—8 сентябрда Сан-Франциско (АҚШ) шаҳрида ўтказилган конференцияда имзоланди. Унда 52 давлат қатнашди. Хитой, Монголия, Шимолий Корея ва Шимолий Вьетнам коммунистик ҳукуматлари конференцияга таклиф қилинмади, Ҳиндистон ва Бирма унда қатнашишдан воз кечди. Битимга биноан япон халқининг Япония ва унинг ҳудудий сувлари устидан тўла суверенлиги тан олинди, битим иштирокчиларининг Япония билан уруш ҳолатга чек қўйилди. Япония Кореянинг мустақиллигини тан олиб, Корея, Тайвань, Пэнхумдао, Спратли, Парасел ороллари, Жанубий Сахалин ва Курилл ороллари 1905 йилда Японияга ўтган қисмига нисбатан ўз ҳуқуқлари ва даъволаридан воз кечди. Репарациялар ҳажми белгиланмаган бўлиб, улар масаласи давлатларнинг Япония билан икки томонлама муносабатлари соҳасига тегишли деб ҳисобланди. Япониянинг ўзини якка ва жамоавий тарзда мудофаа қилиш ҳуқуқи тан олинди, унинг ҳудудида икки томонлама ёки кўп томонлама битимлар бўйича хорижий қуроли кучларни жойлаштириш ёки сақлаб туриш имкони олдинда айтиб қўйилди. Бунда Америка қуроли кучлари назарда тутилганди. Шу билан ҳам ўша кунгёқ Япония билан АҚШ ўртасида Хавфсизлик тўғрисида шартнома имзоланди. Унга биноан Америка қўшинлари «ташқаридан бўладиган қуроли ҳужумнинг олдини олиш» ва «ички катта исёнлар ва тартибсизликларни бостириш» учун Японияда қонуний муддатга қолдирилди. 1952 йил 28 февралда Америка қўшинларини таъминлашнинг аниқ шартлари тўғрисида икки томонлама «маъмурий битим» имзоланди.

Япониянинг «иқтисодий мўъжизаси»

Япониянинг мустақил давлат мақомини олиши, АҚШ билан яқин иттифоқчилиги мавжуд бўлган шароитда ички ва ташқи сиёсатда миллий суверенлиги ўрнатилиши иқтисодий ривожланиш учун қўшимча қулай шартшароит яратиб берди. 1952 йилга келиб АҚШнинг Кореяда уруш олиб бориши билан боғлиқ махсус буюртмаларни Японияга бериши туфайли урушдан аввалги саноат ишлаб чиқариши даражасига эришилди, қишлоқ хўжалигида эса ҳатто ўзиб кетилди. 1952 йилдан эътиборан Японияда миллий иқтисодиёт, биринчи навбатда

саноатнинг узоқ йиллар жадал ўсиши бошландики, у мамлакат қиёфасини таниб бўлмас даражада ўзгартириб, «иқтисодий мўъжиза» деб таърифланди.

1951—70-йилларда саноат ишлаб чиқаришининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари 15,2% ни ташкил этди (ГФР ва Италияда бу кўрсаткич — 7,4, Францияда — 6,2, АҚШда — 4,0% эди). Қора ва рангли металлургия, автомобилсозлик, кемасозлик, асбобсозлик, кимё ва электр энергетика соҳаларида энг замонавий корхоналар қурилди. Япония транзистрли радио, аудиостерео, видеокамера ва видеоманитофонлар, рангли телевизор ва бошқа маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқаришни йўлга қўйиб, электроника ва радиотехника тармоқларида биринчи ўринга чиқди. Япониянинг капиталистик дунё мамлакатлари иқтисодиётидаги салмоғи 1950 йилдаги 1,7% дан 1970 йилда 10,1% гача етди. Ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиш суръатлари 11% бўлдики, бу — Ғарб мамлакатларида эришилган ўсиш суръатларидан 2—3 баравар юқори демакдир.

60-йилларда мазкур кўрсаткич бўйича Япония бирин-кетин Италия, Франция, Англия, ГФРдан ўзиб кетиб, 1968 йилда АҚШдан сўнг иккинчи ўринга чиқиб олди. Унинг саноат соҳасига қўйган инвестициялари Ғарбий Европа мамлакатларидагига қараганда 2,6 баравар, АҚШдагига нисбатан 4 баравар кўпайди. Бунда Япония амалда йирик хорижий сармоя қўйилмалардан фойдаланмади.

«Иқтисодий мўъжиза»нинг асосий омили — япон халқи бўлиб, унинг анъанавий идеаллари ва интилишлари шарт-шароит тақозоси ва ҳокимиятнинг моҳирона сиёсати орқали самарали иқтисодий яратувчилик ишига йўналтирилди. Мамлакатнинг бундай ғаройиб иқтисодий равнаққа эришиши учун миллионлаб кишилар, турли ижтимоий гуруҳларнинг ҳамжиҳатлиги, интизомлилиги ва меҳнатсеварлиги талаб этилардики, бу хислатларнинг ҳаммаси япон маданиятида мужассам бўлиб, аввалги асрларда Япония цивилизация тараққиёти давомида шаклланган эди.

Айни шу хислатлар миллий дин — синтоизм туфайли японлар онгида ва феъл-атворида таркиб топиб, мустаҳкамланиб борган эди. Синтоизм дини бутун япон миллатининг маънавий, оилавий, қариндошлик тасаввурлари ҳамда ҳис-туйғуларини, меҳнатга нисбатан ўта масъулиятли муносабатда бўлиш каби хислатларни тарбиялади. Бу дин Конфуций ва Будда дини анъанала-

рига асосланган эди. Конфуций дини анъаналари эса японлар руҳиятида ўзи мансуб бўлган гуруҳ (масалан, оила) олдида шахсий бурч — масъулият ҳиссини, ёши ўзидан катталарни ҳурмат-иззат қилиш, уларнинг ҳомиёлигига эришиш сингари фазилатларни сингдирди. Айни вақтда катталардан, раҳбарлардан кичикларга, ўзига бўйсинувчи одамларга оталарча ғамхўрлик қилиш талаб этилади. Ниҳоят, японча буддойлик (дзэнбуддойлик) анъаналари японларда интизомлик, ўзини тута биллиш, камсуқумлик, тежамкорлик хусусиятларини шакллантирди. Жамиятнинг сара қатлами — элита бутун жамиятни асосий вазифа — иқтисодий тараққиётга эришиш ишига сафарбар эта олди.

Аввало, ходимларнинг бирон-бир фирмага умрбод ёлланиш тартиби кенг тарқалди. Бунда ходим кўпинча мактабни ёки университетни битирганидан сўнг фирмага умрбод, яъни пенсия ёшига етгунига қадар ёлланади. Шу тариқа у ўзига хос «онла»нинг аъзоси бўлиб қолади. Бу ерда у ўз анъанавий масъулиятларини албатта бажариши, фирманинг гуллаб-яшнаши, бошқа фирмалар билан рақобатда ютуққа эришиши учун ижодий ва меҳнат қобилиятини имкон қадар ишга солиши лозим бўлади. Ўз устида ишлаш, янги-янги касбларни ўзлаштириш, ихтирочиликда ташаббускорлик кўрсатиш, қўлдан чиқаётган маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишини таъминлаш ходим учун ҳам бурч, ҳам ички эҳтиёжга айланади. Фирмага умрбод ёлланишда ходимга иш ҳақи меҳнатдаги шахсий ютуқларига қараб эмас, балки фирмадаги иш стажига қараб белгиланади ва у ҳар йили ўз-ўзидан муайян фонд миқёсида оша боради. Хизматда юқорироқ мансабларга эришиш ҳам иш стажига ва ёшга боғлиқ қилиб қўйилган. Олий маълумотли шахсларгагина ойлик маош кўпайиши ва юқорироқ амалларга кўтарилиши бўйича алоҳида тартиб жорий этилган. Фирманинг ижобий фаоллият натижаларига қараб, барча ходимлар ҳар ярим йиллик учун катта миқдордаги пул мукофоти билан тақдирланади. Фирма ичидагина тузиладиган касаба уюшмалари эса жамоа билан унинг раҳбарлиги ўртасида юзага келиб турадиган зиддиятларнинг ҳеч бир можаросиз, «яхшиликча» ҳал этилишини таъминлайди. Раҳбарларнинг ходимлар учун уй-жой қуриб бериш, улар саломатлигини муҳофаза этиш, оилавий дам олишини уюштириш, фарзандларини ўқитиш борасида ғамхўрлик қилиши одат тусига кирган.

Япония фирмаларининг ана шундай уюшқоқлиги ва жипслиги бир томондан, уларга энг янги техник ютуқларни тез ва самарали тарзда ўзлаштириб олиш, бозор муносабатлари ва рақобат курашига дадил кириб бориш; иккинчи томондан, юксак даражада самарали саноат яратиш имконини берди. Ваҳоланки, Японияда табиий ресурслар жуда оз бўлиб, хомашёнинг 80% и ва деярли барча ёқилғи маҳсулотларини четдан сотиб олишига тўғри келадик, бу эса барқарор даражада нақд валюта тушумлари мавжуд бўлишини тақозо қилади. Хомашёга энг бой мамлакатлардан табиий ресурсларни импорт қилиш, уни имкон қадар юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулот қилиб қайта ишлаш ҳамда энг катта ва кўп фойда келтирадиган бозорларда сотиш — японлар шу вазифани ҳам зўр маҳорат ва уюшқоқлик билан ҳал этишди. Давлат эса бунинг учун зарур ёрдамчи тузилмаларни — темир ва автомобиль йўлларини қуриш, алоқа тизимини яратиш каби вазифаларни ўз зиммасига олди. Ишчиларнинг дунё бўйича энг юқори даражада маълумот олиши таъминланди.

Япониянинг жадал иқтисодий ривожланишига қулай ташқи омиллар ҳам имкон яратиб берди. Япония АҚШнинг иттифоқчиси сифатида Америка кредитларини, энг муҳими — Фарб технология ишланмаларини олиб турди. 1950—78-йиллар ичида у 26 мингга яқин хорижий патент ва лицензия сотиб олиш учун атиги етти миллиард доллар сарфлади, ваҳоланки уларни ишлаб чиқиш қиймати 70 миллиард доллардан кўп эди. Бошқа мамлакатларга нисбатан Япония мудофаа учун кўп маблағ сарфламади, чунки уни АҚШ ҳарбий кучлари ҳимоя қилиб турарди. 1988 йилга қадар Япониянинг «ўзини-ўзи мудофаа қилиш» кучларини таъминлашга ажратилган харажати ялли ички маҳсулотнинг 1% идан ошмасди, АҚШ ҳарбий харажатлари эса шундай маҳсулотнинг 6% дан кўпроғини ташкил этарди. Айрим даврларда Корея ва Вьетнамда уруш олиб бораётган АҚШнинг ҳарбий буюртмалари Япония саноатини иш билан таъминлаб турди, буюртмалар жами суммаси 8,3 миллиард доллардан ортиқ бўлди.

Япония иқтисодиётининг жадал ривожланишини 1974—75-йиллардаги танглик тўхтатиб қўйди, бу эса энергия манбаларининг жаҳондаги нархлари кескин ошиб кетишининг натижаси эди. Фақат 1974 йилдагина нефть нархи тўрт барабар ошди. Бу эса саноатнинг кўп

материал ва энергия талаб қилувчи корхоналарини си- ниш ёқасига келтириб қўйди.

Ҳукумат ва савдо-саноат доиралари дарҳол мамла- катнинг энергия-хомашё жиҳатидан заифлигига барҳам бериш муаммоси билан шуғуллана бошлади. Энергия ва материалларни тежаш имконини берувчи технологиялар қўлланиладиган ишлаб чиқариш корхоналарини яра- тиш йўлидан борилди. Конкрет технологиялар яратиш ва тажриба-конструкторлик ишлари соҳасига жуда кат- та маблағ йўналтирилди, бу харажат 1975 йилдаги 15,5 миллиард доллардан 1987 йилда 62,3 миллиард доллар- га қадар кўпайди. Харажат миқдори бўйича эса Япо- ния ўша вақтда фақат АҚШдан ортда қолмоқда эди, кейинчалик у бундай харажатнинг ялпи ички маҳсулот- даги улуши жиҳатидан Фарбнинг бу энг йирик мамла- катидан ҳам ўзиб кетди.

Мазкур тадбир тез орада тегишли самара берди. 60- ва 70-йилларда хорижий технологияларнинг Япония- га импорт қилиниши япон технологиялари экспортидан ўн баравар кўп эди, 80-йиллар ўрталарига келиб бу экспорт ва импорт кўрсаткичлари бараварлашиб қолди. Япония кутилмаганда жуда тез суръат билан жаҳон илмий-техника тараққиётининг етакчиларидан бирига айланди. Саноатда хомашё ва материаллар сарфини 17% қисқартириб, 1973—87-йилларда саноат ишлаб чи- қаришини 70% дан зиёд кўпайтирди.

80-йиллар иккинчи ярмига келиб, Япония аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича (23 минг дол- лардан ортиқ) АҚШдан ўзиб кетиб, саноат маҳсулотла- ри экспорти, олтин валюта захиралари ва сармоя экспор- ти бўйича дунёда биринчи ўринга чиқиб олди. Унинг жа- ҳон ялпи ички маҳсулотини ишлаб чиқаришдаги улу- ши — 10% дан кўпроқни, автомобилсозликда — 30% ни, рангли телевизорлар бўйича — 60% ни, видеомагнито- фонлар бўйича — 90% ни, стереофоник аппаратура бў- йича — 50% ни, магнитофонлар бўйича — 30% ни таш- кил этди. У ишлаб чиқаришнинг бошқа кўп турлари, айниқса техник жиҳатдан мураккаб турлар бўйича ҳам жаҳонда етакчилик қилаётир.

Иеналарда ҳисобланадиган япон инвестициялари хо- рижда, жумладан, АҚШ ва Фарбий Европа мамлакат- ларида жуда тез кўпая борди. Қатор соҳалар бўйича мамлакатдан ташқарида ишлаб чиқарилаётган Япония маҳсулоти Япониянинг ўзида ишлаб чиқарилаётган уш- бу саноат маҳсулотидан 20% кўп бўлиши таъминланди.

ЛДП ҳукуматининг сиёсати

Утган асрнинг 50-йилларидан бошлаб Япония сиёсий ҳаёти Либерал-демократик партиянинг устунлик қилиши билан белгиланди. 90-йилларга қадар у якка ўзи ҳукумат тузиб, амалда давлат аппарати билан бирикиб кетди. ЛДП 1955 йил 15 ноябрда икки йirik буржуазия партияси — Либерал партия ва Япония илғор партиясининг қўшилиши оқибатида тузилган бўлиб, ўша вақтда парламентдаги ўринларнинг 64% ини эгалларди. Бундай бирлашиш йirik сармоядорлар, биринчи галда ҳар икки партияни таъминлаб турган Иқтисодий ташкилотлар федерациясининг талаби билан юзага келган эди.

Япониядаги бошқа кўпгина партияларда бўлгани каби ЛДПнинг ҳам муҳим хусусияти унинг нисбатан мустақил ва жипслашган гуруҳларга — фракцияларга ички бўлинишидадир. Мазкур фракциялар бир-бири билан рақобат қилиб, сайловчи овози учун алоҳида курашади, уларнинг ўз доимий раҳбарлари бўлиб, фракция қолган аъзолари шу раҳбарларга садоқат билан эргашади.

1993 йил ёзида ЛДПда парчаланиш содир бўлди. Унинг сафларидан парламент аъзоларининг катта бир гуруҳи ажралиб чиқди ва оқибатда ЛДП ҳокимиятдан четлатилди. Навбатдаги сайловлардан сўнг (уларда ЛДП парламентдаги ўринларнинг 40% дан камроғини эгаллаганди) ЛДП Социал-демократик партия (собиқ ЯСП) ва оз сонли Сакигаке партияси билан коалиция ҳукуматини тузди. 1994—96-йилларда ҳукуматни социал-демократ Томити Миядзава тузди, 1996 йилдан эса ҳукуматни яна либерал-демократ Рютара Хасимото, 1999 йил октябрдан Кейзо Обучи, 2000 йил апрелдан Иосиро Мори бошқарди.

Ғарбда ишлаб чиқилган меъёрлар ва қондаларга биноан иш юритиладиган жаҳон иқтисодиётига Япониянинг фаол интеграция қилиниши (қўшилиши), мамлакат иқтисодий ҳаётига янги консерватив негизлар («бозор иқтисодиёти кучларининг эркин ўйини»)нинг жорий этилиши аввало Япония иқтисодий тараққиётининг илгари юксак самарадор бўлган моделни танглик ёқасига келтириб қўйди.

Шу бонс мамлакатда тараққиёт суръатлари пасая борди. Мухолифат ҳам ўз фаолиятини кучайтирди. 1994 йил декабрида Камэйто партияси билан илгари

ЛДПдан ажралиб чиққан етти партия бирлашуви натижасида Янги тараққиёт партияси (Синсинто) деб номланган йирик партия тузилди ва у вакиллар палатасидаги ўринларнинг учдан бир қисмини эгаллади. Японияда қатор Ғарб мамлакатларидаги сингари келажакда икки партияли тизим вужудга келиши ҳақида фикрлар бундирра бошланди.

ЛДПнинг ташқи сиёсий йўли худди ички сиёсий йўли каби ғоят изчил эди. Япония АҚШнинг ишончли иттифоқчиси бўлиб, жаҳон сиёсатида мустақил сиёсий роль ўйнашга ҳаракат ҳам қилмасди. (Итиро Хатояма ҳукумати (1954—56) «Япония мустақиллигини тиклаш» борасидаги суст уришишлари бундан мустаснодир).

60-йиллар бошларидан Япониянинг Шарқий ва Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари билан алоқалари жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Ушбу мамлакатларга япон сармоясини ва теологиясини экспорт қилиш миқёси кенгая борди. Бунда конфуцийлик маданияти тарқалган ва сиёсий йўли АҚШга мойил бўлган Жанубий Корея ва Тайвань билан янада қалин муносабатлар таркиб топди. Шимолий Корея ва Хитой билан алоқалар деярли ўрнатилмади. Япониянинг АСЕАН (Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Филиппин) мамлакатларига таъсири кучая борди. 60-йиллар охирига келиб, Япония ҳомийлигида минтақавий ҳамкорликка асос солинди, у кейинги ўн йилликлар мобайнида анча мустақамланди.

1977 йил 18 августда Бош вазир Такэо Фукуда Манила шаҳрида Япония сиёсатининг қуйидаги асосий қоидаларини олға сурди: Япония ҳарбий давлатга айланмайди ва Жануби-шарқий Осиёда фаровонлик ва тинчликка кўмаклашади; дўстлик, самимийлик, ўзаро ишончга асосланган муносабатларни ўрнатади, «тенг шерик» мавқеида минтақа мамлакатларини жипслаштиришга, уларнинг Ҳинди-Хитой мамлакатлари билан алоқаларини кенгайтиришга ёрдамлашади.

1971 йилда Хитой Халқ Республикаси Тайвань ўрнига БМТ таркибига қабул қилинган, Япония АҚШдан кейин ва у билан келишган ҳолда Хитой билан муносабатларни йўлга қўя бошлади. 1972 йил сентябрида Бош вазир К. Танаканинг Хитойга ташрифи натижасида Япония Хитой билан дипломатик муносабатлар ўрнатиб, Тайвань билан айни шундай муносабатларни узди, аммо ҳамкорликнинг бошқа ҳамма шакллари сақлаб қолди. Иқтисодий алоқалар Хитойда ислохотлар бошланиб,

1978 йил августида Тинчлик ва ҳамкорлик тўғрисида шартнома тузилганидан кейин янада кучайди. 80-йиллар охирига келиб, Хитойнинг Япония билан савдо-сотиқ ҳажми унинг АҚШ, Англия ва Франция билан жаъми савдо ҳажмига тенглашди. Хитойга япон қарз ва кредитлари миқдори ўша вақтдаёқ 12 миллиард доллардан ошиб кетганди.

Япониянинг СССР билан урушдан кейинги муносабатлари зўр қийинчиликлар билан ривожланди. «Шимолӣ ҳудудлар» — СССР 1945 йилда босиб олган Курилл ороллари муаммоси зўр тўсиққа айланди. Уни ҳал қилиш йўлидаги музокаралар деярли натижасиз тугади. 1960 йил январида совет ҳукумати: «Хавфсизлик тўғрисида» япон-америка шартномаси имзоланиши муносабати билан СССРнинг Япония билан сулҳ битими тузилгандан кейин Японияга Шикотан ва Хабоман ороллари қайтариш тўғрисида берган ваъдасини бажаришнинг имкони қолмади, деган мазмунда баёнот берди. Орадан қирқ йил ўтиб ҳам аввал СССР, сўнг Россия билан Япония ўртасида ана шундай битим имзоланмади.

ХИТОЙ

Фуқаролар урушида коммунистлар ғалабаси ва Хитой Халқ Республикаси эълон қилиниши

Хитой дунёдаги бошқа мамлакатлардан аҳолисининг сони жиҳатидан ажралиб туради. Унда 1,3 миллиарддан ортиқ киши, яъни Ер юзи аҳолисининг бешдан бир қисми яшайди.

Урушдан кейинги даврда бу мамлакат ўз тарихида икки марта зўр бурилиш ясади. Қарийб ўттиз йил Хитой социалистик жамият қуриш йўлидан борди. Ҳозир эса мана йигирма йилдирки, капитализмга хос иқтисодиёт жадал суръатлар билан барпо этилмоқда. Ҳар иккала ўзгариш ҳам айни бир партия — Хитой Коммунистик партияси (ХКП) раҳбарлигида амалга оширилди.

Утган аср бошидаёқ 1911 йил инқилоби ва мамлакат сиёсий ҳаётига Гоминьдан партияси таъсирининг кучайиши натижасида Хитойда капитализмнинг айрим унсурлари ривож топа бошлаган эди. Бу унсурлар Фарбдаги каби қуйидан «ўсиб чиқадиган» шахсий тадбиркорлик куртаги шаклида эмас, балки давлат мулкнинг бир

гуруҳ амалдорлар ва компрадор (чет эл сармойеси билан боғланган) сармойадорлар томонидан хусусийлаштирилиши шаклида тараққий эта бошлади. «Бюрократия сармойадорлари» орасида машҳур тўрт хонадон, жумладан, Гоминьдан раҳбари ва айни вақтда 1928 йилдан Хитой президенти Чан Кайши уруғ-аймоқларининг таъсири жуда катта эди. Айни шу хонадонлар мамлакат сиёсий ҳокимияти ва молнавий тизимини назорат этиб, давлатга, баъзан эса хусусий тадбиркорларга қарашли саноат, аввало ҳарбий саноат корхоналарининг ривожланишига имкон яратди. Давлат эҳтиёжлари учун зарур бўлган пул маблағлари эса бутун аҳолига, унда жуда кўпчиликни ташкил этувчи камбағал деҳқон табақаларига солиқ солишни тобора кўпайтириш ҳисобига қўлга киритиларди. Сотиб олиш мажбурий бўлган давлат заёмлари ҳам чиқариб туриларди. Бутун ҳокимият тизими коррупцияга мубтало эди. Кўпгина аҳоли қатламлари эса тобора қашшоқлашиб борарди. Шундай шароитда ХКП Хитойни замонавий изга солишининг муқобил моделини олға сурди. Ушбу модель хусусий мулкка барҳам беришни, асосий ишлаб чиқариш воситаларини давлат қўлида жамлашни, замонавий саноат корхоналарини бунёд этишни, ўткир ижтимоий муаммоларнинг давлат томонидан ҳал этилишини тақозо қиларди.

Бу пайтга келиб ХКП ўзи назорат қиладиган минтақаларда Гоминьданга нисбатан адолатлироқ ва самаралироқ бошқарув тизимини жорий этган ва шу туфайли маҳаллий аҳоли ишончини қозонган эди. ХКП фаоллари ва маъмурлари ҳарбий усулда ташкил этилган бўлиб, коррупцияга деярли берилмаганди. Деҳқонлар тўлайдиган солиқлар камайтирилиб, заминдорлар мол-мулкни маҳаллий камбағаллар иштирокида мусодара этиларди.

40-йиллар бошига келиб, ХКП раҳбарлигида икки гуруҳ таркиб топди. Улардан бири, заифроғи москвалараст бўлиб, ХКПнинг Коминтернга бўйсунishi ва ҳар жиҳатдан СССРга эргашиши тарафдори эди. Кўпчиликни ташкил этган иккинчи гуруҳ эса кўпроқ хитой анъанавий қадриятларини ҳурматлаб, ХКП мустақил ҳаракат қилиши тарафдори бўлиб, унинг раҳномаси ва партия раҳбари Мао Цзэдун эди. Мао соф кўринишдаги марксизмни Хитойнинг ўзига хос томонларига мослаштириб бўлмайди, шу боис марксизмни «хитойлаштириш» керак, деб ҳисобларди.

Шу тариқа иккинчи жаҳон уруши тугалланаётган даврга келиб Хитойда ҳукмронлик қилишга даъвогар бўлган икки қудратли сиёсий (ҳарбий-сиёсий) куч: жамиятнинг қуйи қатламлари томонидан қўллаб-қувватланган, ташкилий ва ғоявий жиҳатдан бирлашган ХКП ҳамда уруғ-аймоқлар ва гуруҳлар кураши туфайли заифлашган, обрўсизланган, коррупцияга берилган Гоминьдан тузуми мавжуд эди. Умумий душман Япония енгилгач, улар ўртасида фуқаролар уруши қайта бошланди. Фуқаролар урушининг оқибати фақат шу икки кучгагина эмас, балки янада қудратлироқ ташқи кучларга—Хитойда ўз стратегик манфаатларига эга бўлган СССР билан АҚШга ҳам боғлиқ эди.

Совет Иттифоқи 1946 йилда Маньчжуриядан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетаркан, 1,5 миллионли Квантун армияси таслим бўлганидан сўнг олган ўлжа—япон қуролининг асосий қисмини, совет полклар ва дивизиялари қурол-яроғи ва захирларининг ҳам талай қисмини ХКПга топширди. Маньчжурияга ёқилги, машиналар, ҳарбий кийим-кечак, озиқ-овқат юбориб турилди. Хитой ҳарбий ҳодимларини ўқитиш ташкил этилди. Шимолий Манчжурия ва Хитой шимолидаги Махсус районда (Хитой халқ-озодлик армияси (ХХОА)нинг узоқ йиллардаги асосий базасида) коммунистларнинг мунтазам армияси 1,5 миллион, халқ лашкари отрядлари — 3 миллиондан кўпроқ, ўзини ўзи мудофаа қилиш отрядлари — 10 миллион кишидан иборат эди.

Гоминьдан мунтазам армиясининг сафлари бундан ҳам тезроқ ўса борди. Японлар (Маньчжуриядан ташқари) Хитойнинг бутун ҳудудида таслим бўлганидан кейин Гоминьдан ўлжа қурол-яроққа эга бўлиб олиб, анча мустаҳкамланди. 1946 йил биринчи ярмида ХКП билан Гоминьдан делегацияларининг музокаралари томонлар ён босмагани туфайли боши берк кўчага кириб қолди. Шундан кейин июлда ҳукумат қўшинлари коммунистлар қўлидаги районларга ҳужум бошлади. 1947 йил баҳорига келиб, улар Махсус районнинг бир қисмини босиб олди, ammo ўзи ҳам кўп талафот кўриб, ҳужумни тўхтатди.

1947 йил иккинчи ярмида икки миллиондан ортиқ кишидан иборат ХХОА Махсус район ва Шимолий Маньчжуриядан ҳужум бошлаб, Хуанхе дарёсини кечиб ўтди. Бир йилдан сўнг урушда бурилиш содир бўлди. 1948 йил сентябрь—ноябрь ойларидаги бир неча йirik ҳарбий амалиётлар давомида Гоминьданнинг асосий ҳарбий кучла-

ри тор-мор қилинди. ХХОА бутун Шимоли-шарқ ва Марказий текисликни эгаллади. ХХОА сафлари жуда тез тўлдирилди. Собиқ қўғирчоқ Маньчжоу — Го тузумининг 300 минг кишилик қўшини тўла таркибда ХХОАга қўшилди. Машҳур урушқоқ генерал Фу Цзоннинг 25 дивизияси (1 миллион киши) ҳам унинг тарафига ўтди.

1949 йил январида коммунистлар Пекинни ишғол қилди. Чан Кайши президентлик лавозимидан кетиб, унинг ўрнини Цзунжэн эгаллади ва ХКП билан ҳокимиятни тинч йўл билан топшириш тўғрисида музокара бошлади. Аммо Чан Кайши Гоминьдан бошлиғи ва армияда генералиссимус сифатида музокарани тўхтатишни буюрди. Апрельда ХХОА ҳужумга ўтиб, гоминьданлар пойтахт Панкини эгаллади ва Янцзи дарёсини кечиб ўтди. Май ойида Шанхай, кузга келиб эса — Хитойнинг бошқа ҳамма минтақаларини ХХОА назорат қила бошлади. Чанкайшичилар Тайвань оролига қочиб ўтди.

1949 йил июль ойи бошида Москвага Лю Шаоци бошчилигидаги ХКП делегацияси келди. Делегация янги ҳукуматни Фарбинг тан олишидан умидини узиб ва ҳужумдан хавфсиз раб СССР томонидан келажакда тан олиниши тўғрисида музокара юритди. СССР томони янги ҳукуматни тан олишга ваъда берди.

Сентябрь охирида ХКП, бошқа айрим партиялар ва бирлашмаларнинг Снёсий маслаҳат конференциясида янги давлатнинг ҳукумати, пойтахти, мадҳияси, байроғи тўғрисида қонунлар қабул қилиниб, ҳукумат сайланди. 1949 йил 1 октябрида янги пойтахт Пекиндаги Тянь-аньмэнь майдонида кўн минг кишилик митингда Хитой Халқ Республикаси (ХХР) эълон қилинди. Эртаси куни у СССР томонидан тан олинди.

Мао Цзэдуннинг шахсига сиғишиш ва унинг ижтимоий иқтисодий тажрибалари

ХХР эълон қилинганидан кейин атиги икки ой ичида мамлакатда ҳокимиятнинг янги партия ва давлат органлари тузилди. Декабрь ойи ўрталарида Мао Цзэдун катта партия-ҳукумат делегациясига бош бўлиб, ҳаётида биринчи бор Хитойни тарк этиб, СССРга жўнади. 1950 йил 14 февралда Дўстлик, иттифоқ ва ўзаро ёрдам ҳақида шартнома имзоланди. У 30 йил муддатга мўлжалланганди. Қўшимча битимларга кўра СССР Хитойга Хитой-Чанчун темир йўлини ва Дальний пор-

тини, шунингдек 300 миллион долларлик кредит берди, элликта йирик саноат корхонасини қуришда ёрдам кўрсатиш мажбуриятини зиммасига олди.

1953 йил 15 майда бирданга 141 саноат корхонасини қуриш ва қайта қуришда Хитойга совет ёрдами кўрсатиш ҳақидаги битимга имзо чекилди. 1954 йил октябрда иқтисодиёт, техника, таълим ва ҳарбий соҳаларда совет ёрдамини анча кенгайтириш ҳақида битимлар имзоланди. Порт-Артурдаги база бутунлай Хитойга берилди. Шарқий Европа мамлакатлари томонидан ҳам Хитойга катта ёрдам кўрсатила бошланди.

50-йилларда ўн мингдан зиёд хитой мутахассиси СССРда ўз соҳаси бўйича тайёргарликдан ўтди. 20 мингдан зиёд совет мутахассиси бевосита Хитойда ўз тажрибасини маҳаллий мутахассисларга ўргатди.

Натижада 1952 йилдаёқ саноат ва қишлоқ хўжалигида урушдан аввалги ишлаб чиқариш даражасига эришилди. 1-беш йиллик (1953—57) давомида саноат ишлаб чиқариши 141% ошди, яъни бу соҳа дунёда бўлмаса ҳам Осиёда энг юқори суръатлар — йилга ўртача салкам 20% миқдорда ривожлана борди. Хусусий мулкчиликка барҳам беришда ҳам илгарилаб кетилди. 1956 йилда савдо ва саноат соҳалари батамом давлат тасарруфига ўтказилди. Деҳқонларнинг 96% и кооперативларга бирлаштирилди.

КПСС 20-съезди (1956 йил, февраль) Сталин шахсига сизиниши ва қатағонларни қоралади. Дастлаб ХКП раҳбарлиги 20-съезд қарорларини маъқуллади. ХКП 8-съезди (1956 йил сентябрь) партия раҳбарлигида демократик тамойилларни кенгайтиришга қарор қилди. Аммо 1958 йилдаёқ ХКП раҳбарлиги ўзгача йўл тута бошлади. Пировард оқибатда СССР билан мавжуд алоқа узилди, КПСС раҳбарлигига қарши кураш бошланди. Ички сиёсат соҳасида ҳам қатор ислоҳотлар ўтказишга киришилди. Хуллас, ХХР ва ХКПнинг янги йўли уларнинг СССРдан мустақиллигини кучайтиришга қаратилган эди.

1956 йил май ойидаёқ ХКП 8-съезди 2-сессияси партиянинг янги сиёсатини эълон этди, у «уч қизил байроқ», «бош йўл», «катта сакраш», «халқ коммуналари» каби иборалар орқали яхлит бир сиёсат шаклида ифодаланган эди. «Бош йўл» мамлакат тараққиётини янада жадал суръатлар билан таъминлаш йўлидан иборат бўлиб, жумладан, пўлат ишлаб чиқаришни 1958—62-йиллар ичида 5 миллион тоннадан 10 миллион тоннага-

ча етказиш белгиланган эди. Шу мақсадда корхона, муассаса, ташкилот, халқ коммуналарининг ҳовлиларида ибтидоий митти «домна»лар қуриш учун оммавий кампания уюштирилди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўпайтириш учун «халқ коммуналари» тузилди. 740 минг кооператив 24 минг коммуна қилиб қайтадан ташкил этилди. Ҳар бир коммунага ўртача 20 минг киши бирлашди.

Аммо бироз вақтдан кейин саноатда ҳам, аграр соҳаларда ҳам меҳнат унумдорлиги пасайиб кетди. Митти «домна»ларда эритилган пўлат яроқсиз ҳолда эди. Бир қанча минтақаларда очарчилик бошланди.

1961 йил январида ХКП МК пленуми юзага келган аҳволни «тағтибга солиш» ҳақида қарор чиқарди. Коммуна ичида асосий ишлаб чиқариш ячейкаси бригада (10—30 хонадон) бўлиб қолди. Томорқа ва шахсий мол-мулк деҳқонларга қайтариб берилди. Меҳнатдан манфаатдорлик қондаси жорий этилди. 1965 йилга келиб очарчиликка асосан чек қўйилди. «Қатта сакраш» даврида қатағон қилинган 3,6 миллион партия ходими оқланди.

Аммо жамиятнинг қуйи қатламларида, зиёлилар ва ўрта тоғнадаги партия ходимлари орасида юқоридаги каби «тажрибалар»нинг асосий айбдорлари халқ олдида жавоб бериши кераклиги ҳақида танқидий гап-сўзлар кўпайди, норозилик кучайди.

1960-йилларда Мао Цзэдун шахсига сифиниш кучайди. Шундай шароитда Мао Цзэдун янги бир оммавий кампания «маданий инқилоб» бошлади ва у ўн йилча (1966—76) давом этди. Мактаб ўқувчилари ва талаба ёшлардан Маога содиқ хунвейбинлар — «қизил қўриқчилар»нинг отрядлари тузилди. Ёш ишчи ва деҳқонлардан иборат цзаофанлар — «исёнкорлар» отрядлари ҳам ташкил этила бошланди. Мактаблар, олий ўқув юртлари, маданият муассасалари ёпилди. Профессор ва ўқитувчилар, умуман зиёлилар ноҳақ жазолана бошлади. Август ойида Мао «штаблар»га, яъни партия комитетларига зарба беришга даъват қилди. Мазкур комитетлар, бошқа ҳокимият органлари ҳам хунвейбинлар ва цзаофанлар томонидан тор-мор этилди. Янги бошқарув органлари асосан армия, хунвейбинлар ва цзаофанларнинг вакилларидан иборат қилиб қайта тузилди. Мамлакатда ҳарбий назорат ўрнатилди. Юз миллиондан ортиқ киши қатағон ва таъқибга учради, юз минглаб кишилар қурбон бўлди.

1976 йил январда Чжоу Энлай вафот этди. Унинг ўрнига жамоат хавфсизлиги вазири Хуа Гофен Давлат кенгаши бош вазири бўлди. Шу йил 9 сентябрида эса Мао Цзэдун оламдан ўтди. Хуа Гофен ХКП раиси этиб сайланди. Ашаддий маочи гуруҳлар ҳокимиятдан четлатилди. Ана шундай мураккаб шароитда Дэн Сяопин бошлиқ «прагматиклар» гуруҳи мустақамлана бошланди. Дэн — Маонинг эски сафдоши бўлиб, «маданий инқилоб»га алоқаси йўқ эди. У Хитойнинг оғир аҳволга тушиб қолганини жуда яхши англади. Дэн Сяопин 1977 йилдан бошлаб ХХОА Бош штаби бошлиғи, кейин эса ХКП МК ҳарбий кенгаши раиси каби муҳим лавозимларни эгаллаб, айни вақтда олий партия раҳбарлигининг аъзоси эди. Тарафдорлари Ян Шанкунь, Ху Яобан, Чжо Цзян, Цзян Цземин ва бошқалар мамлакатдаги асосий лавозимларга эришган бўлсаларда, Дэннинг ўзи «сояда» туриб, ислоҳотлар ташаббускори бўлди ва уларни моҳирона бошқариб турди.

Дэн Сяопин ислоҳотлари йўли

Хитойда ислоҳотлар даври ХПК МК 11-чақириқ 3-пленуми ўтказилган 1978 йил декабрь ойидан бошланди, деб ҳисоблаш қабул қилинган. Пленумда Дэн Сяопин ҳисобот маърузаси билан чиқди. «Маданий инқилоб» қораланиб, унинг давомида қатағон қилинган раҳбар ходимларни оқлаш ҳақида қарор чиқарилди. Кейинроқ Мао фаолияти қисман нотўғри бўлганлиги тан олинди. Энг муҳими — «синфий кураш асосий бўғин» ширидан воз кечилгани эълон этилди. ХПК сиёсатида оғирлик маркази сиёсий кампаниялардан мамлакатни «социалистик замонавийлаштириш» ишига кўчирилди. Унга 1964 йилдаёқ Чжоу Энлай олдинга сурган ғоя — мамлакатнинг тўрт соҳасини: саноат, қишлоқ хўжалиғи, илмий-техника ва мудофаа соҳаларини «замонавийлаштириш» ғояси асос қилиб олинди. Мамлакатни ривожлантиришда жадал нқтисодий тараққиётни таъминлашга асосий эътибор берилди. Мазкур йўналишдаги конкрет қадамларни эса Дэн Сяопин қуйидаги уч мезон бўйича белгилашни таклиф этди: бу қадамлар ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун фойдалими? Улар жами миллий қудратни юксалтиришга имкон яратадими? Аҳоли турмуш даражасини оширишда ёрдам берадими? Кейинроқ Дэннинг: «Мушукнинг қандай рангда бўлиши эмас, балки сичқон тутиши муҳим» деган гапи машҳур бўлиб кетди.

Давлат корхоналари муайян иқтисодий мустақилликка, жумладан ташқи бозорларга чиқиш ҳуқуқига эга бўлди. Хорижий сармоя, илғор хорижий техника, технология ва бошқарув тажрибасидан фойдаланиш зарурлиги тан олинди. 80-йилларда хусусий тадбиркорлик ташаббуси ҳам рағбатлантирила бошланди. 70-йиллар охиридаёқ юқоридан кўрсатмаларни кутиб ўтирмасдан қишлоқда хўжалик юритишининг янги шакллари юзага кела бошлаганди, улар кейинчалик мамлакат раҳбарлиги томонидан ҳам маъқулланган эди. Мазкур шаклларнинг моҳияти ишлаб чиқариш фаолиятида онлавий пудратга ўтишдан иборат эди. Бунда ерга жамоа мулкчилиги сақланган ҳолда ер хўжаликда фойдаланиш учун айрим деҳқон хонадонлари ўртасида бўлинади. Бригада бошлиғи билан деҳқон ўртасида тузилган шартномага биноан деҳқон ҳар йили давлатга ҳосили ҳисобидан солиқ тўлаб, бригадага бир оз миқдорда пул ўтказадди. Шундан кейин барча маҳсулот деҳқон ихтиёрида қолиб, уни ўзи бозорда сотиши ҳам мумкин. Шу тариқа ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун кучли рағбат пайдо бўлди. Айни вақтда Хитой учун анъанавий онлавий ва жамоачилик қадриятлари жуда тез тиклана бошлади.

Қишлоқдан кейин шаҳар ҳам ҳаракатга келди. Корхоналарда замонавий техника ва технология, янги иш услублари, ташкилий омиллар қўлланила бошланди. «Илгариги камчиликлар» партия амалиёти ва мамлакат сиёсатига ҳаётига демократик шакллари татбиқ қилиш орқали «тузатилды». Қонунлар сони кўпайди. Қарорларни қабул қилишда жамоатчилик фикри кўпроқ ҳисобга олинган бўлди. «Хитойнинг ўзига хослиги сақланган социализм қуриш» — ХКП асосий вазифаси деб эълон этилди. Шу сабабли хусусий тадбиркорликка йўл қўйилаётган бўлса-да, асосий ишлаб чиқариш воситалари давлат қўлида қолди ва иқтисодиёт (1996 йилдан бери) беш йиллик режалар асосида бошқарилди. Айни вақтда Хитойнинг шарқий ва жанубий денгизбўйи шаҳарларини жадал иқтисодий ривожлантириш мақсадида 80—90-йилларда 5 та махсус иқтисодий зона, техник-иқтисодий тараққиёт бўйича 15 та минтақа, юксак технологияларни ривожлантириш бўйича 27 та зона, эркин (божсиз) савдо бўйича 14 та зона ташкил этилди. Улар турли хил мақом ва ҳуқуқларга эга, аммо барчасида хорижий сармояни ишга солиш учун жуда қулай шартшароит яратилган. Натижада қирғоқ бўйидаги ана шу кенг «очик» майдонларга (уларда 220 миллион киши

яшайди), асосан Шарқий ва Жануби-шарқий Осиёдан, шунингдек Япония ҳамда Ғарб мамлакатларидан хорижий инвестициялар тўхтовсиз оқиб кела бошлади. Бу ерда 1979 йилдан 1995 йилга қадар хорижий сармоя қўйиш миқдори 181 миллиард доллардан ошди. Уларнинг учдан икки қисмидан то тўртдан уч қисмига қадар (турли маълумотларга кўра) хориждаги хитойлар ҳиссасига тўғри келади. Айни хорижий хитойларнинг сармоялари мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим омили бўлиб қолди. Давлатнинг муайян мақсадларга қаратилган сиёсати, иқтисодиётга катта миқдордаги хорижий инвестициялар қўйилиши, аҳоли кўпгина гуруҳларининг меҳнат ва тадбиркорлик фаоллиги саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши юксак суръатлар билан ривожланишини таъминлади. 1984 йилдаёқ мамлакатда дон етиштириш 407 миллион тоннага етди, бу эса 1975 йилги даражадан 50% кўп эди. «Халқнинг қоринни тўйғазиш»га эришилдигина эмас, балки Хитойни озиқ-овқат импорт қилувчи мамлакатдан уни экспорт қилувчи мамлакатга айлантиришга муваффақ бўлинди. 90-йиллар ўрталарида йилига 450 миллион тоннадан дон етиштирилди.

Саноат бундан ҳам тезроқ ривожлана борди. 1979—95-йилларда ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йиллик ўсиши 9,8% ни, 1991—95-йилларда — 12% ни ташкил этди. 1979—95-йилларда улгуржи товар савдоси йилига 17% дан орта борди. Худди шу давр мобайнида мамлакат ташқи савдо айланмаси 24 миллиард доллардан 280 миллиард долларга етди. Олтин валюта захиралари 1996 йилда 87 миллиард доллар эди. 1980 йилда ялпи ички маҳсулотни 2000 йилга қадар тўрт барабар кўпайтириш режалаштирилган эди, шу натижага 1995 йилда эришилди. Мазкур маҳсулот ҳажми бўйича эса Хитой амалда Япония билан тенглашди.

Хитойдаги муваффақиятли иқтисодий ислохотларнинг муҳим хусусияти шунда эдики, улар давомида аҳоли турмуш даражаси юксалишига ҳам эришилди. 1979 йилдан 1995 йилга қадар аҳоли ўртача йиллик даромади ўсиши шаҳарда — 65% га, қишлоқда эса — 82% га етди. Аҳоли жамғарма омонатлари миқдори эса 103 барабар кўпайди. Шу билан бирга Хитой жуда муҳим кўрсаткич — аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ҳақиқий ривожланаётган мамлакат ҳисобланиб, йилига ҳар бир кишига 500 долларлик шундай маҳсулот тўғри келади.

Аммо шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, 800 миллиондан ортиқ киши қишлоқда яшайди, улардан 70 миллионни ўта камбағалдир. Ислоҳотлар давомида иқтисодий ҳаётнинг қисман эркинлашиши, Ғарб билан савдо-саноат ва маданият соҳасида алоқаларнинг кенгайиши, «маданий инқилоб»нинг қораланиши жамиятда янги вазият ва янги муҳитни юзага келтирдик, булар ҳукмрон тузумнинг коммунистик мафкураси ва амалиётига тўғри келмайдди.

Ташқи сиёсат

50-йилларда ХХР ташқи сиёсати бутунлай СССР билан иттифоқчилик муносабатлари билан белгиланарди. Бир миллион хитой аскарларининг Корея урушида қатнашиши, шундан кейин эса АҚШнинг Хитойни халқаро майдонда яққалаб қўйиш борасидаги йўли Хитойни совет сиёсатига чамбарчас «боғлаб» қўйган эди. Хитой Ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши ва Варшава Шартномасига аъзо мамлакатлар билан қалин алоқа ўрнатди билан бир вақтда яқинда озод бўлган мамлакатлар билан ҳам муносабат ўрнатди. 1955 йил Бандунг конференциясида қатнашди, миллий-озодлик ҳаракатларига ёрдам кўрсатди.

Аммо Хитой улуг мамлакат сифатида узоқ вақт СССРга қарам мамлакат бўлиб тура олмас, бу эса Мао тузумининг моҳиятига ҳам зид эди. 1960 йилда ХПК билан КПСС назарий ва сиёсий масалалар бўйича мунозара бошлашди. Иқтисодий ва бошқа алоқалар амалда тўхтаб қолди. 1964 йилда Хитой ўз атом бомбасини, 1966 йилда эса ўртача масофага учадиган ўз ракеталарини синовдан ўтказди. 1964 йилда Хитой 1,5 миллион квадрат километр ҳудудни Россия «тенг ҳуқуқли бўлмаган шартномалар»га кўра Хитойдан қонунсиз тарзда босиб олган, деб, СССРдан шу ерларни қайтариб беришни даъво қилди.

СССР ва Монголиянинг Хитой билан чегаралари бўйлаб ҳамма ерда қуролли низолар оддий бир воқеага айланиб қолди. 1970 йилдан бошлаб СССР билан ХХР чегарада йирик ҳарбий тайёргарлик ишларини бошлаб юборишди. СССР мудофаа мақсадида Сибирни ўзлаштириш ишини анча кенгайтди (БАМ қурилиши ва ҳоказо). Айни вақтда Ғарб билан муносабатларида «тангликни юмшатиш» жараёнини бошлади. Хитой учун «шимолдан хатар» омили 70—80-йилларда ички сиёсий

ҳаётнинг таркибий қисмига айланди ва Мао тузумини мустаҳкамлади. «Социал-империализм» (яъни СССР) Хитойнинг «1-душмани» бўлиб қолди.

Икки томонлама муносабатлар 80-йиллар охиридагина, совет қўшинлари Афғонистондан олиб чиқиб кетилганидан сўнг нормаллаша бошлади.

70-йиллар бошида АҚШ Хитойнинг Тайвань ўрнига БМТга қабул қилинишига рози бўлди. 1972 йил февралда АҚШ президенти Р. Никсон Хитойга ташриф буюрди. Томонлар савдо-сотиқ, илмий ва маданий алоқаларни ривожлантириш ҳақида битим тузди. 1978 йил декабрида АҚШ билан Хитой ўзаро бир-бирларини тан олиш ва элчихона аламинишига келишиб олишди. АҚШ Тайвань билан дипломатик алоқаларини узди. Хитой эса АҚШ билан Тайвань орасидаги аввалги алоқаларнинг сақлаб қолинишига амалда розилик билдирди. 1997 йил 1 июлида Англия мустамлакаси — Гонконг ХХР юрисдикциясига ўтди.

90-йилларда Хитой Шарқий ва Жануби-ғарбий Осиё мамлакатлари билан, СССР қулаганидан кейин Марказий Осиёда мустақилликка эришган республикалар билан, жумладан, Ўзбекистон билан ҳамкорликни йўлга қўйди.

ҲИНДИСТОН

Ҳиндистоннинг ўзига ҳослиги. Каста тизими

Ҳиндистон ўзига ҳос тамаддун (цивилизация) мамлакатидир. У уч ярим минг йиллик тарихи давомида жамиятда алоҳида каста (тоифа) тизими мавжудлиги билан ажралиб туради. Ҳозирги Ҳиндистонда ҳам уч мингдан ортиқ каста мавжуд. 1 миллиардлик мамлакат аҳолисининг жуда кўпчилиги ўзини бирон-бир кастага мансуб, деб биладики, бу эса уларнинг феъл-атворида, бутун жамият ҳаётига жиддий таъсир кўрсатади.

Қадим замонлардан бери каста — биқик ижтимоий гуруҳдан (ижтимоий қатламдан) иборат бўлиб, никоҳ мажбурий равишда фақат шу кастанинг ичида тузилади, фақат муайян касб-корлик билан шуғулланиш ҳам шу каста аъзолари учун мажбурий ҳисобланади (масалан, темирчилар кастаси, тикувчилар кастаси, жангчилар кастаси ва ҳоказо). Ҳар бир султонлик (князлик) учун ўзининг туркум кастаси бўлган. Касталарнинг касб-ҳунари ва касиб-ҳунармандларнинг «поклиги» даража-

сига қатъий мансаб-амал босқичлари (иерархияси) хос бўлган. Мазкур босқич (зина)нинг энг тепасида ақлий меҳнат кишилари, руҳонийлар, маънавий қадриятларнинг хазинабонлари — брахманлар туради. Жангчилар, ҳукмдорлар, амалдорлар — кшатрийларнинг касталари брахманлардан қуйи босқични эгаллайди. Булардан қуйироқ босқичда савдо аҳли, деҳқонлар, ҳунармандлар кастаси туради. Ҳамма ҳазар қиладиган гуруҳлар — хорижонлар каста тизимидан умуман ташқарида бўлиб, энг «ифлос» ишлар (масалан, кўча супуриш, ахлат ташиниш) билан машғул бўлган. Мазкур тизим кўп жиҳатдан ҳозирги кунларга қадар сақланиб келмоқда. Айтайлик, хорижонлар сони 120 миллион атрофида. Жамиятдаги каста тизими, жумладан, муайян кастанинг маълум бир касб-ҳунар билан мажбурий тарзда шуғулланиши ҳиндунизм дини билан муқаддаслаштирилган Ҳинд (яъни ҳиндучилик динига эътиқод қилувчи киши) ўзининг кастасига хос мажбуриятларини, хусусан, касб-корликка онд бурчларини сабр-тоқат билан ипидан игнасигача бажариши шарт, бу содиқлик эса, унинг фикрича, кейинги ҳаётида юқорироқ кастага мансуб ҳолда қайта туғилиши билан тақдирланади. У бирон-бир кастага мансуб ҳолда туғилар экан, ўзига аталадиган неъматлардан ортиқ неъматларга даъво қила олмайди.

Бундай тартибот узоқ асрлар давомида ҳинд жамияти ичида мустаҳкам барқарорликни таъминлаган.

Инглизлар Ҳиндистонни анча осонгина қўлга киритишди ва ҳинд жамиятини Британия империясига бириктириш (интеграция қилиш) мақсадида Ҳиндистонни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан замонавий изга кўчира бошлади. Юқори, олий касталарнинг вакиллари Англия университетларида ва Ҳиндистондаги инглиз коллежларида маълумот олишди. Янги ҳинд элитаси шакллана борди. Аммо унда ҳам кўп ҳолларда вазифаларни «эскича» тақсимлаш тартиби сақлаб қолинди. Брахманлар кастасининг намояндалари эса ҳинд зиёлилари сафларини тўлдирди. Кўпинча кшатрийлар ва брахманлар орасидан амалдорлар тайёрланиб, улар инглизлар томонидан Ҳиндистон фуқаролик хизмати (ҲФХ) доирасида тақсимланган бошқарув ишларида фаол қатнашарди. Айрим савдо ва ҳунармандлик касталаридан чиққан кишилар ҳинд сармоядорлари гуруҳини ташкил этди. Қуйироқ касталар ҳисобига ишчилар синфи таркиб топди. Қишлоқларда эса каста тизими анъанавий шаклларда сақланиб қолаверди. Мустамлакачилар жорий этган

капиталистик хўжалик юритиш тури, унга хос саноат, транспорт тизими ва ҳоказолар таъсирида жамиятда касталардан устун турувчи алоҳида, ноанъанавий ҳаёт тарзи шакллана борди, улар бир-бирлари билан мулоқотга киришиб, касталарга хос тўсиқлар ва ҳиндуизмнинг турмушни қаттиқ тартибга солиб турувчи таъсири сусая борди. Шу туфайли Ҳиндистоннинг иқтисодий ривожланиши таъминланиб, мамлакат миқёсида бошқарув тизими таркиб топа бошлади. Элита қатламининг инглизлар назоратисиз ҳам мамлакат мустақил равишда яшаб, тараққий қила олишига ишончи орта-борди.

Миллий-озодлик ҳаракати Ҳиндистон миллий конгресси (ҲМК) сиймосида (у 1885 йилда тузилган эди) мустақил Ҳиндистонда бўлажак ижтимоий тузум учун намуна сифатида Фарб демократиясини танладикки, уни кўп миллатли ва кўп кастали мураккаб шароитга мослаш зарур эди. ҲМК раҳбарлари давлат ҳокимиятининг дунёвий, нодиний тусда бўлиши — демократиянинг муқаррар шarti, деб ҳисоблади.

Аmmo Ҳиндистон халқларининг диний ҳис-туйғуларини ва анъанавий қадриятларини ҳисобга олмай туриб, уларни миллий озодлик учун курашга сафарбар этиш мушкул эди. Миллий озодлик ҳаракатининг кўпгина фаоллари омма орасида раҳбарликни даъво қилиб, диний, миллий, касталарни ёқловчи шиорлар ва даъватлар воситасида ана шу туйғуларни «жонлантириш»га киришди. Бу шиор ва даъватлар аввал инглизлар ҳукмронлигига қарши қаратилган бўлса, орадан вақт ўтиши билан ҳиндлар орасида яшовчи бошқа динларга мансуб одамларга нисбатан душманлик руҳида янграй бошладди. 1941 йилда Ҳиндистонда ҳиндлар аҳолининг салкам 70% ини, мусулмонлар — 25% ини, сикхлар — 15% ини, христианлар — 1,2% ини ташкил қиларди. Айниқса, ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасида адоват кучаяр, уни баъзан мустамлакачилар атайин юзага келтириб турарди. Шу тариқа миллий-озодлик ҳаракати парчalandи. Ҳиндистон Миллий конгресси ва Мусулмонлар иттифоқи лигаси ўз олдига мустақил ҳаракат қиладиган бўлди. ҲМК раҳбарлари Маҳатма Ганди (1869—1948) ва Жавоҳарлаъл Неру (1889—1964) озодлик курашида куч ишлатиш, юқоридаги каби бўлиниш озодлик ҳаракатини ҳам, Ҳиндистон жамиятининг ўзини ҳам ҳалокат ёқасига судраши мумкин, деб ҳисобларди. Улар, айниқса Ж. Неру халқни курашнинг куч ишлатилмай-

диган йўлига даъват қилар экан, айни вақтда каста тизimini бартараф этишни фаол тарғиб этарди. Инглизларга оммавий равишда бўйсунмаслик ва уларга «тазйиқ ўтказиш» кампанияларини ташкил этишар экан, улар айни вақтда диний айирмачилик туфайли жисмоний эъравонлик ҳолларининг олдини ола билишмади. Мустамлака маъмурлари ҳам бу каби адоватни атайин юзага келтириб, қуролини ишга солиб турди.

Ҳиндистоннинг мустақилликка эришуви. 1950 йил конституцияси

1947 йил 18 июлида Англия парламенти Ҳиндистон мустақиллиги тўғрисидаги расмий ҳужжатни қабул қилди. Унда шу йил 15 августда Британия ҳамдўстлигига кирган Ҳиндистон ва Покистон доминионларини ташкил қилиш кўзда тутилганди. Ҳиндистонга — ҳиндларнинг, Покистонга — мусулмонларнинг оммавий равишда кўчиб келиши тезлашди, айни вақтда мамлакатда жуда кўп қонли тўқнашувлар содир бўлди.

1947 йил 15 август куни Ҳиндистон ва Покистон расман суверен мустақил давлат бўлди. Аммо шундан кейин ҳам Покистонга кўчиб ўтмаган 61 миллион мусулмон (аҳолининг 9% и) билан ҳиндлар ўртасидаги тўқнашувлар тўхтамади. Диний тотувликнинг доимий тарафдори М. Гандининг ўзи ашаддий ҳинд тақводори тажовузига учраб, ҳалок бўлди. Шу тариқа Ҳиндистон мустақиллигининг биринчи йилидаёқ унинг озодлиги учун энг фаол курашчининг ҳаёти фожиона тугади.

Мамлакат иқтисодий турмушни йўлга қўйишда ҳам зўр қийинчиликларга дучор бўлди. Ғалла, пахта, жуг етиштиришга ихтисослашган минтақаларнинг Покистон таркибига кирганлиги туфайли аҳвол ёмонлашди. Ҳиндистонда шундоқ ҳам мураккаб бўлган озиқ-овқат муаммоси ўткирлашди. Кўпчилик аҳолининг турмуш даражаси пасайиб кетди.

Ҳукумат турли сиёсий партиялар ва гуруҳлар иштирокида мазкур жорий муаммоларни ҳал этиш ва айни вақтда — 1948—49-йилларда Ҳиндистон учун жуда муҳим ҳужжат — Конституцияни ишлаб чиқиш билан шуғулланди. 1949 йил ноябрь ойи охирида Конституция Таъсис мажлиси томонидан тасдиқланиб, 1950 йил 26 январда кучга кирди. Бу кун — Ҳиндистон мустақиллиги куни ҳисобланади. У Англия доминионлигидан чиқиб, «суверен демократик республика» деб эълон этилди.

Беш йил муддатга сайланадиган президент — давлатнинг расмий бошлиғи, деб ҳисобланди. Ижроия ҳокимияти президент номидан, бош вазир бошчилик қиладиган Вазирлар Кенгаши томонидан амалга оширилди. Қонун чиқарувчи ҳокимият эса икки палатали парламентда мужассамлашди.

Ҳиндистон Республикаси ваколатлари чекланган штатлардан иборат федерация давлати сифатида тузилди. Марказий ҳокимият ҳам, штатларнинг ҳукуматлари ҳам қонун чиқарувчи органлар олдида ҳисоб беради. Ғарб намуналари бўйича тузилган мазкур Конституцияда кенг кўламдаги демократик эркинликлар эълон қилинган эди. Ҳиндистоннинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олиниб, дини, irqи, кастага мансублиги, жинси ва туғилган жойига қараб фуқароларни камситиш тақиқланади, деб қўшиб қўйилди.

Ж. Неру йўли

1951 йил охири ва 1952 йил бошида Ҳиндистонда марказий мамлакат ва штатларнинг қонун чиқарувчи мажлисларига дастлабки сайлов ўтказилди. Уларда Ҳиндистон Миллий конгресси ғалабага эришиб, парламентдаги ўринларнинг 74% ини, қонун чиқарувчи маҳаллий кенгашлардаги ўринларнинг деярли 66% ини эгаллади. Уша пайтдан бери ҲМК то 80-йиллар охирига қадар барча парламент сайловларида (1977 йилги сайловлар бундан мустасно) ғалаба қозонди, у аслида мазкур даврда якка ҳукмрон партия эди. У кўпчилик аҳолининг ишончини қозониб, буюк давлат тақдирини учун бутун масъулиятни ўз зиммасига олди. ҲМК бу вазифани бажариш учун, биринчидан, таркиби жиҳатидан жуда хилма-хил бўлган жамиятнинг орзу-умидларини ифода қилиши, иккинчидан, Ҳиндистонни замонавий демократик давлатга айлантириш бўйича узоқ муддатга мўлжалланган стратегик йўлни ишлаб чиқиб, амалга ошириши лозим эди.

ҲМК кўп жиҳатдан бу йўлни амалга ошира олдики, бу, аввало, унинг раҳбари, 17 йил давомида узлуксиз ҳукумат бошлиғи бўлиб турган Жавахарлаъл Нерунинг хизматидир. Ж. Неру ҳеч қачон Европа капитализми тарафдори бўлмаган, бу тузумни Ҳиндистон жамияти учун ҳатто хавфли, ҳалокатли тузум деб ҳисобларди. Унинг идеали — демократик социализм эди.

1955 йилда ҲМК Ж. Неру таклифига биноан ўз дас-

турий мақсади сифатида Ҳиндистонда «социализм намунасидаги жамият» қуриш ғоясини олға сурди. Ж. Неру тасаввурига кўра, мазкур жамият иқтисодийда давлат сектори етакчи роль ўйнайдиган, почор фуқароларга ғамхўрлик қиладиган, шахслар ва гуруҳлар манфаатлари уйғунлашадиган жамият бўлиши лозим эдики, бу — ҳаёлий ғоя эди. Аммо дастлаб бу йўл мамлакат босқич-ма-босқич ривожланиб боришини, замонавий изга кўчирилишини таъминлаш имконини берди, бунда кескин бурилишлар, ларзалар, ўткир ижтимоий тўқнашувлар бўлмади. Беш йиллик режаларнинг тузилиши ҳам ижобий роль ўйнади, аммо улар мажбурий тусдаги режалар эмасди. Ҳукуматнинг иқтисодий сиёсати ҳамма учун тушунарли бўлиб, уни олдиндан башорат қилиш мумкин эди. Мазкур режалар 1951 йилдан бери то ҳозирги даврга қадар тузилмокда.

Ж. Неру ҳукуматининг иқтисодий соҳасидаги асосий куч-ғайрати аввало саноатда давлат секторини жадал ривожлантиришга қаратилди. Бунинг учун давлат томонидан металлургия, машинасозлик, электр энергетика, кўмир ва нефть саноат корхоналари қурилди. Қатор тармоқларда хусусий сармоядан фойдаланишга йўл қўйилмади. Аммо ўрта ва майда бизнес қўллаб-қувватланди. 50-йиллар бошида ҳукумат аграр ислохотни амалга оширди. Заминдорларнинг ерлари деҳқонларга ва қуйи касталарга мансуб ижарадорларга сотилди, уларнинг тўртдан уч қисми майда мулкдорга айланди, кооперативлар тузиш рағбатлантирилди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўпая борди.

Жамиятнинг касталарга бўлинишига барҳам бериш ёш демократия учун жиддий синов бўлди. Кўпгина касталар янгиланиб бораётган жамиятда ўз ўрнини топмади, сабаби — унда юқори касталар устун мақени эгаллаган эди. Хорижонлар — қишлоқ аҳолисининг энг кўп сонли гуруҳлари учун барча «пок» касблар эшиги ёпиб қўйилганди. Уларнинг давлат ёрдамисиз ўз аҳолисини бирон-бир даража ўзгартиришга қурби етмасди. Конституция (46-модда)да хорижонлар ҳуқуқини таъминлаш кафолатлари белгиланган эди. Унга кўра парламентда, штатларнинг қонун чиқарувчи мажлисларида, давлат хизматларида, ўқув юртлари ва давлат корхоналарида хорижонларга жойлар резерв тарзида ажратиб қўйилганди. Мазкур имтиёзлар фақат ҳиндларга тааллуқли бўлиб, бошқа (ислом, буддойилик, христиан) динларга ўтган хорижонларга исбатан қўлланилмасди.

Шунга қарамай бу масалада ҲМҚ сиёсати асрлар давомидаги барқарор каста тизимида ўзгариш ясади, унинг яхлитлигини бузди. Ҳиндистонликларнинг амалдаги тенг ҳуқуқлигига эришиш борасида дастлабки қадам қўйилди.

Ж. Неру ҳукумати аҳоли таркибининг кўп миллатли эканлиги билан боғлиқ қатор муаммоларга дуч келди. 1950 йил конституциясида қайд қилинган маъмурий-ҳудудий бўлиниш мустамлака замонларига хос бўлган тизимнинг такрори эди. Натижада қатор кўп сонли миллатларга мансуб кишилар бир неча штатлар ўртасида «бўлиб олинган», алоҳида мақом олган султонликлар ҳам сақланиб қолган эди. 1953 йилда ҳукумат аҳоли тазйиқи остида штатларни миллат ва тил асосида қайта туза бошлади. Айни вақтда султонликлар тугатилди. Ушбу жараён 1960 йилда якунланди. 1961 йилда Португалия мустамлакачилари қўлида сақланиб келаётган Гоа, Дну ва Даман ҳудудлари қўшиб олинганидан кейин Ҳиндистоннинг маъмурий ҳудудий таркибини шакллантириш ишлари тугалланди. Ҳозирда мамлакат 25 штат ва 6 иттифоқ ҳудудидан иборат.

Лекин штатларнинг янги чегараларини ўрнатиш билан миллий-этник муаммолар бирозгина камайди, холос. Конституцияга биноан 1965 йилда инглиз тили ўрнига ҳинди тили давлат тили деб эълон қилиниши лозим эди. Шу муносабат билан вазият таранглашди. Бу тадбирга жанубий штатлар аҳолиси қаршилик кўрсатди, чунки мамлакат шимолида тарқалган ҳинди тили улар учун бегона тил эди. Шу тариқа намойиш ва тўс-тўполонлар авж олди. Тил масаласига оид узил-кесил қарор қабул қилинмай қолди. Ҳозир Ҳиндистонда ҳинди ва инглиз тиллари давлат тили ҳисобланади, ваҳоланки аҳолининг оз қисмигина инглиз тилини билди.

Сепаратчилик муаммолари

1964 йилда Ж. Неру вафот этди. Унинг номи ва улкан обрўи партияни ҳам, халқни ҳам мустаҳкам жипс-лаштириб турарди. Унинг вафотидан кейин Конгрессда марказдан қочиб тамойиллари юзага келди. Нерунинг кекса сафдоши Лаъл Баҳодур Шастри (1904—66) ҳукумат бошлиғи этиб сайланиши ҳам вазиятни ўзгартира олмади. Гуруҳлар, динлар ва касталарнинг манфаатлари, улар раҳбарларининг нафсонияти партиядаги вазиятга кучли таъсир эта бошлади. ҲМҚнинг «ҳукуматдаги» қаноти билан партиянинг ўз қаноти ўртасида зиддият-

лар кучайди. ҲМҚнинг қатор штатлардаги ташкилотларида ихтилоф чиқиб, ҲМҚга мухолиф минтақавий партиялар тузилди. 60-йиллар ўрталарида иқтисодиётда ўткир танглик юз бериши туфайли аҳвол янада мураккаб-лашди. Л. Б. Шастри ўлими (1966 йил январидан сўнг ҲМҚ раҳбарияти ва унинг парламентдаги фракцияси партия ва ҳукумат тақдирини Ж. Нерунинг қизи Индира Ганди қўлига топширишга қарор қилди, отасининг номи партия бирлиги ва обрўини қайта тиклашга умид боғлашди.

Индира Ганди (1917—1984) Швейцария, Англия ва Ҳиндистон ўқув юртларида таҳсил кўрган. Миллий-озодлик ҳаракатида иштирок этган. 1959—60-йилларда — Ҳиндистон миллий конгресси партиясининг раиси. 1964—66-йилларда — ахборот ва радиоэшиттириш вазири. 1966—77 ва 1980—84-йилларда — Ҳиндистон бош вазири. Айни вақтда қатор вазирлик лавозимларини эгаллаган. ҲМҚ партияси парламент фракциясининг раҳбари (1967—77). 1978—84-йилларда — ҲМҚ (И) партиясининг раиси. Барча динларнинг тенглиги тарафдори бўлган. Қуйи касталар ва «хорижонлар»нинг ижтимоий ва маданий ривожланишини тезлаштиришни ёқлаган. Миллий иқтисодиёт — унинг давлат ва хусусий секторлари жадал тараққий қилишига кўмаклашган. Қўшилмаслик ҳаракати раҳбарларидан бири. 1984 йил 31 октябрда ўз қароргоҳида сикх террорчилари томонидан ўлдирилган.

И. Ганди ҲМҚнинг аввалги куч-қудратини тезда тиклай олишга эришолмади. 1967 йилги парламент сайловларида ҲМҚ овозларининг бир қисмидан маҳрум бўлиб, тўққиз штатда қонун чиқарувчи органларда кўпчилик овозини қўлдан бой берди. ҲМҚ ичида мухолифат кучланиб, унга партиянинг таниқли арбобларидан бири, молия вазири Мораржи Десаи раҳбарлик қилди. И. Ганди 1969 йилда ҲМҚ сафларидан чиққан ва Конгресс ташкилоти деб номланган янги партия тузган мухолифат билан алоқани қатъий узди. И. Гандининг шундан кейинги тадбири иқтисодиётда давлатнинг бошқарувчилик ролин кучайтиришдан иборат бўлди. 1964—70-йилларда 14 энг йирик банк, қатор соҳаларда улгуржи савдо тармоқлари давлат тасарруфига ўтказилди, монополиялар фаолияти чеклаб қўйилди. Аграр сиёсатда янги босқич амалга оширилажаги эълон қилинди. Йирик сармоядорлар ва ўнг мухолифат ҳукумат йўлини қаттиқ танқид қилди, аммо жамият бу йўлни маъқуллаб ку-

тиб олди. ҲМҚ фракциясидан М. Десаи гуруҳи чиқиб кетганидан сўнг, парламентда кўпчилик овоздан маҳрум бўлган И. Ганди парламентни тарқатиб юбориб, муддатидан олдин сайлов ўтказишга қарор қилди.

1971 йил март ойидаги сайловларда ҲМҚ жами овозларнинг деярли учдан икки қисmini олди. Ҳукумат иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солинишини кучайтиришга қаратилган йўлни давом эттирди. Ҳиндистон ва хорижий компаниялар ва кўмир конларининг бир қисми устидан назорат ўрнатилди, қатор корхоналар давлат қўлига ўтди. Қишлоқ хўжалигида ерни ишлаш соҳасида янги технологиялар, машиналарни қўлланиш, ҳосилдор бугдой, шоли ва бошқа экинларнинг навларини экиш, маҳсулот ишлаб чиқаришни анча кўпайтириш мақсадида самарали фермерлик хўжаликларини ташкил қилиш борасида муҳим тадбирлар амалга оширилди ва улар «яшил инқилоб» деб номланди. Натижада 1970—76-йилларда Ҳиндистон қишлоқларида тракторлар сони 100 мингдан 250 мингга етди. Донни харид қилиш нархлари оширилиб, уруғлик, ўғит солиб олишда, сувдан фойдаланишда деҳқонларга пул ёрдами берилди. Аҳоли сони жадал суръатлар билан ўсиб боришига қарамай, мамлакат ўзини-ўзи озиқ-овқат билан таъминлашга муваффақ бўлди.

Аммо, 1974—75-йилларда иқтисодиётда танглик юз бериши, нарх-наво ошиб, ишсизлик кўпайиши туфайли жамиятда ҳукумат сиёсатига қарши норозилик кучайди, намойишлар бошланди. 1975 йилда Аллоҳобод суди сайлов пайтида қатор конституциявий қонунлар бузилганлиги учун И. Гандини депутатлик мандатидан маҳрум этди. Июль ойида И. Ганди ҳукумати мамлакатда фавқулодда ҳолат жорий этди. Мухолифатнинг талай арбоблари қамоққа олинди. Ўш ташлаш ва намойишлар ўтказиш тақиқланди. Айни вақтда ҳукумат 20 моддадан иборат дастурни эълон қилди. Унда жумладан, сармоя қўйиш тартибini эркинлаштириш, қўйи касталар ва хорижонларнинг фуқаролик ҳуқуқларини таъминлаш, турмуш даражасини ошириш юзасидан тадбирлар туркумини амалга ошириш кўзда тутилган эди. Тез орада бу ҳақда қатор қонунлар чиқарилди. Хусусан йирик заминдорлардан тортиб олинган ерларнинг бир қисми «хорижонлар»га бўлиб берилди. Шу тариқа ҲМҚ юқори «касталар» ва «хорижонлар» ҳисобига ўз ижтимоий базасини кенгайтиришга умид боғлади.

Йирик сармоядорлар ҳукуматнинг мазкур тадбирларини қўллаб-қувватлади. Аммо кўп сонли ўрта ҳол касталар давлат тадбирларидан зарар кўргани туфайли ҲМКдан юз ўгирди. 1977 йилги сайловларда ҲМК партияси 1947 йилдан буён биринчи марта мағлуб бўлди. Турли мухолифат гуруҳларидан иборат Жаната парти (Халқ партияси)нинг қўли баланд келди. М. Десаи бошлиқ бу партия асосан қишлоқ ер эгалари ва деҳқонлар касталарининг манфатларини ҳимоя қилган, «хорижонлар» эса сайловларда ушбу касталарга эргашиб, овоз беришган эди.

Сайловлардан кейин ҲМК чуқур тангликни бошидан кечирди. Десаи ҳукумати И. Ганди ва Конгресс фаолиятини текширишга киришди. ҲМК раҳбариятида ҳам И. Гандига хуружлар кучайди. Шундай шароитда Ганди ҲМК сафидан чиқиб, ўз партиясини — Ҳиндистон миллий конгресси (Индира) — ҲМК(И)ни тузганлигини, бу партия М. Ганди ва Ж. Неру ишларининг чинакам давомчиси сифатида сиёсат юритишини эълон қилди. ҲМК аъзоларининг кўпчилиги И. Гандига эргашди.

Бу орада Жаната парти мамлакатни идора этиш ишини йўлга қўя олмади. Аслида коалиция ҳукумати бўлган Десаи ҳукумати ички зиддиятлар туфайли парчаланган бошлади. 1979 йилдаги ўткир иқтисодий танглик шароитида ҳукумат умуман тарқалиб кетди. 1980 йилги сайловда ҲМК(И) партияси парламентдаги ўринларининг учдан икки қисмини эгаллади.

И. Ганди яна ҳукумат тепасига келди. У йирик сармоядорлар учун илгари белгиланган чекловларнинг кўпини бекор қилди. Иқтисодиёт ривожланиши учун шарт-шароит яратилди. Айни вақтда ҳукумат аҳоли энг ноқор қатламларининг ҳуқуқларини таъминлаган ҳолда жамиятни бирлаштириш йўлини ҳам давом эттирди. Унинг янги дастури кўп жиҳатдан аввалгисига ўхшар эди. Лекин ҳукумат жамиятда тарқоқлик кучайиши ҳолларига дуч кела бошлади. Гарчи шаҳар ҳаёти касталарга хос анъаналарни кўп жиҳатдан емираётган бўлса-да, таълим олиш ёки ишга жойлашиш учун интилишда рақобат ўсиб бораётганди. Браҳманларга қарши кайфиятлар ҳам кучайди. Юқори касталарга мансуб айрим кишилар «хорижонлар»га ҳужум қилиб турарди. (Давлат хизматидан ёки ўқув юртларидан жами ўринларнинг 15% и «хорижонлар» учун резерв тарзида ажратиб қўйилганди). Қишлоқларда юқори касталарнинг ва-

киллари «хорижонлар»ни ҳукумат берган ерлардан қувиб чиқариш учун қуролли дасталар тузишарди.

Аммо И. Ганди ҳукумати бу масалада ўзи илгари танлаган йўлни давом эттирди, ҳатто «хорижонлар»ни ҳимоя қилиш учун қишлоқларда қўриқчилар тизimini таъсис этди.

Айирмачилик (сепаратчилик) бундан ҳам мушкул муаммо эди. Мустақиллик даврида Ҳиндистонда тили, маданияти, баъзан дини билан бир-биридан фарқланувчи кўпгина халқларнинг жипслашувни содир бўлди, аммо иқтисодий ва ижтимоий қийинчиликлар шу халқлар ўртасидаги зиддиятларни кучайтирди. Қўшни давлатларда ўз қабиладошлари яшайдиган ёки алоҳида диний муштараклик касб этган аҳолидан иборат айрим чегарадош штатларда сепаратчилик айниқса кучли намоён бўлди. Масалан, мамлакат жанубида яшовчи тамиллар орасида қўшни Шри-Ланкадаги тамиллар билан бирга алоҳида давлат тузиш гояси қўллаб-қувватланди. «Тамил Илам озодлиги йўлбарслари» деб аталмиш ҳарбий ташкилот 1983 йилда Шри-Ланкада қуролли кураш бошлади ва уни кейинчалик Ҳиндистонда ҳам давом эттирди. Бихар штатидаги ҳиндларга қарши қабилалар ҳаракати мухторият шорини олдинга сурди. Кашмирда эса Покистонга мойил кайфият мавжуд. 1990 йилда Покистон билан уруш чиқишига оз қолди. 80-йиллар охиридан бошлаб ўзаро тўқнашувлар оқибатида Кашмирда 16 минг киши ҳалок бўлди.

Покистон билан чегарадош Панжоб штатидаги сикхлар ҳаракати Ҳиндистон ҳудудий яхлитлиги учун айниқса зўр хавф солди. 70-йиллар охирида бу ерда миллий ҳаракат кучая бошлади. Бу эса «яшил инқилоб» туфайли штатда электр қуввати, сув етишмаслиги, ортиқча иш кучи оқиб келиши билан боғлиқ бўлиб, мавжуд муаммони бадтар чигаллаштириб юборди. Жангари сикхларга хос анъаналар тиклана бошлади. Мазкур диний жамоа орасида сикхларнинг мустақил давлати — Холистон (Сикхистон)ни тузиш тарафдори бўлган жангари оқим зўр обрў қозонди. Жангарилар ўз дасталарини тузиб, ҳиндларга ҳамда ўзларининг мўътадилроқ қабиладошларига қарши террорчилик амалларига қўл урди. Сикхларнинг муқаддас шаҳари — Амритсардаги Хар-Мандир (Олтин ибодатхона) эҳром мажмуи уларнинг қароргоҳи ва бошпанаси эди. 1984 йил 7 июнда И. Ганди буйруғи билан ҳинд қўшинлари Олтин ибодатхонага ҳужум қилиб, уни эгаллади. У ердан беҳисоб қурол-яроғ топилди.

1984 йил 31 октябрда И. Ганди ўзининг икки сикх қўриқчиси томонидан отиб ўлдирилди.

Худди шу куни унинг ўғли Ражив Ганди янги ҳукумат бошлиғи этиб сайланди. Бу пайтгача у ҲМК(И) партиясининг бош котиби эди. У кечқурун радио орқали халққа мурожаат қилиб, ҳиндларни ҳар қандай зўравонликка қўл урмасликка чақирди.

1984 йил декабрида навбатдаги парламент сайловлари ўтказилиб, ҲМК(И) партиясини яна ғалаба қозонди. Р. Ганди ҳукумати хусусий секторга таяниш ва миллий иқтисодиётни замонавийлаштириш дастурини таклиф этди. Йирик сармоядорларга қўшимча имтиёзлар сифатида тўғри солиқлар қисқартирилди, мерос солиғи бекор қилинди. Ҳукумат илгари монополиялар гуруҳига мансуб қилинган 800 га яқин йирик компания фаолияти устидан назоратини имкон қадар камайтирди. Майда тадбиркорларга ҳам ёрдам кўрсатилди. Натижада саноат ишлаб чиқаришининг йиллик ўсиши суръатлари ортди ва 1984—89-йилларда йилига ўрта ҳисобда 9% га етди.

Аммо Р. Ганди ҳукуматининг йирик сармоядорлар билан муносабатлари унчалик ҳам силлиқ эмасди. 1986 йилда имтиёзларнинг бир қисми бекор қилинди. Мудофаа ва молния вазири В. П. Сингх халққа ёқиш учун даромадларнинг қисқаришига ва йирик хусусий фирмаларнинг солиқларни тўламаслигига қарши кампанияни авж олтирди. Айрим бизнесменлар қамоққа олинди. Савдо-саноат доираларининг кескин норозилиғи Р. Гандини мазкур кампанияни тўхтатишга мажбур этди. 1987 йилда омма орасида обрў орттирган В. П. Сингх ҳукумат таркибидан чиқиб, муҳолифат партиясини тузишга киришди. 1988—89-йилларда Ҳиндистон ва хорижий хусусий сармоядорларга янги имтиёзлар берилди. ҲМК(И) ҳукумати ижтимоий соҳада «хорижонлар»га ёрдам кўрсатишни давом эттирди, аммо энг камбағал аҳоли бошқа гуруҳларининг норозилигини ҳисобга олиб, қолақ қуйи касталарга ҳам маълум даражада мадад берди. Шунингдек, ҳукумат миллионлаб кишиларнинг йўқсинлиги туфайли қабилалараро ва диний можаролар содир бўлган миштақалар аҳолисига ижтимоий ёрдам кўрсатиш чораларини кўрди. Айни вақтда куч қўлланиш ва полиция воситасида Панжоб, Ассом, Бихар, Жамму ва Кашмирдаги, бошқа жойлардаги яйирмачилар ва жангариларнинг ҳаракати бостирилди. 1987 йилда Ҳиндистон армиясининг бўлинмалари тинчлик ўрнатув-

чи куч сифатида, тамил сепаратчиларига қарши курашда Шри-Ланка ҳукуматига ёрдам бериш мақсадида шу мамлакатга юборилди. Ҳиндистон аскарларининг «Тамил Илам озодлик йўлбарслари» билан қуролли тўқнашувларда иштирок этиши Ҳиндистоннинг 50 миллионга яқин тамиллар яшайдиган Тамилнад штатида ҳукуматга қарши кайфиятни кескин кучайтирди.

Ҳиндистоннинг ҳозирги аҳволи

Аҳоли кўпгина қатламлари ҳукумат сиёсатидан, унинг миллий ва диний соҳаларда жангари кучлар зўрайишининг олдини олишга ноқобиллигидан, йирик шаҳар буржуазиясига ҳаддан ортиқ ён босиб, аҳоли бошқа гуруҳларининг манфаатларини назарга илмаслигидан, ҳукуматдаги коррупция ҳолларидан норози эди. Ана шундай мушкул вазиятда 1989 йил ноябрида парламент сайловлари бошланди. Мухолифат ҲМК(И)нинг яқка ҳокимлигига қарши кураш очишга қарор қилди. В. П. Сингх тузган Жаната дал партияси, Ҳиндлар партияси, Бхаратия Жаната парти ҲМК(И) устидан галабани таъминлаш учун сайлов округларини ўзаро бўлишиб олиш ҳақида тил бириктирди. Сайловларда ҲМК(И) овозларининг атиги учдан бир қисмидан кўпроғини олди, холос. Парламентдаги ўринларнинг тўртдан бир қисмини эгаллаган Жаната дал (Халқ партияси) ҲМК(И)га қарши бошқа мухолифатчи кучлар ёрдамида ҳукумат тузди. Унинг бошлиғи Сингх йирик сармоядорларнинг сиёсат соҳасидаги таъсирига қарши курашни ўз ҳукумати сиёсатининг асоси, деб эълон этди. Асосий эътибор қишлоқ хўжалиғи ва майда саноатни ривожлантиришга қаратилди. Сингх: «Биз халқ бевосита иштирок этадиган ҳукуматни камбағаллар ҳукуматини тузамиз», деб ваъда берди. Албатта халққа ёқиш учун танланган бу йўл Ҳиндистон жамияти олий табақаларига, унинг сармоядор доираларига ёқмади. 1990 йил ноябридаёқ ҳукмрон Жаната дал 1979 йилдаги Жаната парти такдирига дучор бўлиб, парчаланиб кетди.

Муддатидан олдин сайловлар 1991 йил июнь ойига белгиланди. Сайлов мавсуми даврида, 1991 йил 21 май кунини ҲМК(И) лидери Ражив Ганди тамил террорчилари томонидан ўлдирилди. Унинг ўлими билан Конгресс тарихида, бутун Ҳиндистон жамияти тарихида Неру оиласи билан боғлиқ бутун бир давр ниҳоясига етди; маз-

кур оила намояндалари жами 39 йил мамлакатни бошқариб келган эди.

Сайловларда Ҳиндистон халқи яна ҲМК(И) учун овоз берди. П. В. Нарасимха Рао (1921 йилда туғилган) — Р. Ганди ҳукуматининг собиқ ташқи ишлар вазири — янги ҳукумат бошлиғи бўлди. У Ҳиндистон иқтисодиётини янада эркинлаштиришдан, давлатнинг йирик монополиялар билан мустаҳкам иттифоқ тузишдан иборат Р. Ганди йўлини дасом эттирди. Бу омиллар эса 90-йилларда иқтисодиётнинг барқарор суръатлар (йилга 7—9%) билан ўсишینی таъминлади. Айни вақтда Нарасимха Рао ҳукумати (1991—1996) диний айирмачилик ҳолларига дуч келди. 40-йиллар охиридан аланга ола бошлаган ҳинд-мусулмон можароси мисли кўрилмаган даражада кучланди. Жангариларнинг ошкора ташкилотлари таъсирида 1992 йил 6 декабрида Айодхья (Уттар-Прадеш штати) да фожиавий воқеалар содир бўлди. Ашаддий ҳинд гуруҳлари темир таёқлар билан қуролланиб, мусулмонлар муқаддас ибодатгоҳи — Бобур масжидига ҳужум қилиб, бузиб юборишди, сўнг мусулмонларнинг уйлари ва дўконларига ўт қўйишди. Ҳукумат тартибсизликни бостириш учун куч қўллади, аммо тўс-тўполон бошқа шаҳарларга ҳам кўчди. 1993 йил январида ҳинд-мусулмон тўқнашувлари Ҳиндистоннинг энг йирик шаҳри — 12 миллион аҳоли яшайдиган Бомбайни ҳам ўз домига тортди. Ҳукумат бутун мамлакат бўйича можаро оловини сўндиришга муваффақ бўлди, аммо ҳиндлар билан мусулмонлар орасидаги адоват сақланиб қолаверди. Мусулмонларнинг сиёсий ташкилотлари кучая бошлади. Бхарата жаната партияси (БЖП) ўз мафкурасига кўра диний бўлмаган ҲМК(И) партиясига қарши тура оладиган таъсирли сиёсий кучга айланди.

1996 йил майидаги парламент сайловларида ҲМК(И) 28%, БЖП — 23,5%, сўл партиялар уюшмаси — 20% овоз олди. ҲМК(И)га қарши бошқа кучлар мадади билан БЖП раҳбари Атал Бихари Вадван ҳукумат тузди. А. Б. Вадван М. Десаи ҳукуматида ташқи ишлар вазири бўлган эди.

Ҳозирги Ҳиндистонда «бир партияли» сиёсий тузум ўрнига кўп партияли тузум ўрнатилган.

Ҳиндистон шароитида демократия иқтисодий вазифаларни ҳал қилишнинг энг муҳим шарти ҳисобланади. Ҳозирда Ҳиндистон ялли ички маҳсулот ҳажми бўйича дунёда 9-ўринни эгаллаб, саноатда қатор юксак даража-

даги секторлар фаолият кўрсатади. Илмий ходимлар сонини бўйича эса мамлакат дунёда учинчи ўринни эгаллайди. Бу омиллар ўткир ижтимоий ва демографик муаммоларига қарамай, Ҳиндистонга муваффақиятли ривожланиш имконини бермоқда.

Ташқи сиёсат

ҲМҚнинг ташқи сиёсати шу партия ички сиёсатининг бевосита давоми эди. Бу сиёсатга Ж. Неру асос солган бўлиб, «куч ишлатмаслик» мафкураси ўз таъсирини ўтказган эди. Неру тинч-тотув яшашнинг беш асосий қондаси — «панча шила» (ҳинд тилида — беш асосий қонда)ни ишлаб чиқдики, улар қуйидагилардан иборат: давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги ва суверенитетини ўзаро ҳурмат қилиш; бир-бирига ҳужум қилмаслик; бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик; тенглик ва ўзаро манфаатдорлик; тинч-тотув яшаш. Биринчи бор ушбу қондалар 1954 йилги Ҳиндистон-Хитой битимида қайд этилган бўлиб, ўша вақтдан бери халқаро муносабатлар амалиёти ва мафкурасига чуқур сингиб кетди.

Мазкур принциплар сўзда эмас, амалда Ҳиндистон ташқи сиёсатининг заминига айланди. Неру ишлаб чиққан блокларга қўшилмаслик ғояси юқоридagi қондаларнинг бевосита давоми сифатида кўпчилик давлатлар томонидан қўллаб-қувватланди. Ҳиндистон бошқа мамлакатларни ўзига бўйсундиришга, уларнинг ички ишларига аралашинишга ҳеч қачон интилмади, ҳамisha босқинчилик қурбонларини ҳимоя қилди. Шу билан унинг ташқи сиёсий йўли ривожланаётган мамлакатлар учун жозибали эди. Ҳиндистон Бандўнг конференцияси ва Қўшилмаслик ҳаракати ташаббускорларидан бири, аслида у мазкур ҳаракатнинг «норасмий раҳбари» эди.

Мустақил Ҳиндистон учун Покистон билан боғлиқ муаммолар икки томонлама муносабатлар соҳасида энг оғриқли муаммо бўлди. Кашмир масаласи бу икки давлат ўртасида талай можароларни келтириб чиқарди. Покистон Ҳиндистондаги мусулмонлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиб келди. Ҳиндистон СССР билан сиёсий жиҳатдан яқинлашган шароитда Покистон АҚШ ва Буюк Британия мададига таянди.

1965 йил август-сентябрда Кашмир масаласида жиддий қуроли тўқнашув содир бўлди. 1971 йил декабрида кенг кўламли уруш авж олди. «Совуқ уруш» шароитида Ҳиндистон Фарб давлатлари билан яқин

снѣсий алоқа ўрнатмаган эди. Иқтисодиѣт соҳасида алоқалар ривожланган бўлса-да, хорижий инвестициялар Ҳиндистон иқтисодиѣтига кам қўйилган эди. Ғарб кредитлари ёрдамида асосан давлат корхоналари қурилди.

Совет раҳбарлиги Ҳиндистоннинг чинакам «социалистик» эволюция йўлидан боришига умид боғларди. Шу боис СССР Ҳиндистонга кенг миқёсда техник ва иқтисодий ёрдам кўрсата бошлади. 1991 йилга — СССР қулаган даврга қадар — унинг кўмаги билан Ҳиндистонда жами 70 дан ортиқ йирик саноат корхонаси бунёд этилган бўлиб, яна 50 таси қурилаётган эди. Ҳиндистон армияси совет қурул-яроғи билан қурулланган эди. СССР Ҳиндистоннинг Хитой ва Покистон билан можароларида Ҳиндистонни қўллаб-қувватларди.

«Социалистик Ҳиндистон» ҳақидаги орзулар амалга ошмаган бўлса-да, Ҳиндистон билан дўстона муносабатлар СССРга Жанубий Осиёда ўз таъсирини ўтказиш ва ривожланаётган мамлакатларнинг халқлари назарида ўз обрўини ошириш имконини берди. Ҳиндистон СССР дан ёрдам олиб ва у билан ҳамкорлик қилиб, айни вақтда ўз ташқи снѣсий ғояларига садоқатини сақлаб қолишга интилди. У СССРнинг қурулланш пойгасидаги иштирокини танқидий баҳолади, 1968 йилда Чехословакияга бостириб киришини қоралади, Афғонистондаги қурулди босқинига салбий муносабатда бўлди.

90-йилларга келиб, Ҳиндистоннинг ташқи снѣсатида Ғарбга мойиллик аниқ намоён бўла бошлади.

ЯҚИН ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ

Исроил давлатининг тузилиши.
Яқин Шарқ танглигининг юзага келиши
ва чуқурлашиши

1948 йилда Фаластинда яҳудий давлатининг тузилиши халқаро майдонда кўпгина зиддиятларни юзага келтирди.

1897 йилда яҳудийларнинг Бутун жаҳон сиончилар ташкилоти яҳудийларни Фаластинга (муқаддас Сион тоғига) «қайтариш» ва у ерда яҳудий давлатини «қайта тиклаш» ғоясини олдинга сурди. Бу ғоя турли мамлакатлар, айниқса Ғарб мамлакатларида иқтисодий жиҳатдан таъсири зўр яҳудийлар жамоаларида тегишли акс садо берди. Фаластин устидан мандатга эга бўлган Буюк Британия ёрдамида 20-асрнинг 20-йилларидан бошлаб яҳудийлар Фаластинга кўчиб кела бошлаган эди. Сиончилар ғояси дунёнинг турли минтақаларида яшаётган яҳудийлар миллий ўзлигини англаш жараёнини шакллантиришнинг асосий воситаси бўлиб қолди.

Аммо муаммонинг бутун мураккаблиги ва ўткирлиги шунда эдики, Фаластинни ислом тарафдорлари ҳам «муқаддас ўлка», ислом маданиятининг марказларидан бири, деб билишади. 7-асрда ислом маданияти таркиб топган ўша даврда қадимги яҳудий давлатларидан асар ҳам қолмаганди. Шу тариқа яҳудий давлатчилиги тикланишига қаршилик кўрсатиш умум мусулмон ва аввало умум араб бирлигини, умум араб миллий ғоясини шакллантиришнинг энг муҳим омилига айланди. 1945 йилда ҳукуматлараро ташкилот — Араб давлатлари иттифоқи тузилди.

Гитлерчиларнинг яҳудийларга нисбатан геноцид (қирғин) сиёсатини қўллагани (дунёдаги жами 14 миллион яҳудийдан 6 миллионни йўқ қилиб юборилган эди) иккинчи жаҳон урушидан кейин яҳудий халқи учун бошпана давлат ташкил қилишни тақозо этди.

Англия Фаластинда ягона ёки икки давлат тузиш йўли билан араб — яҳудий қарама-қаршилиги муаммо-

сини ҳал қилишда кучсизлик қилиб қолди. (Ваҳоланки, у мусулмонлар ва ҳиндлар ўртасида қарама-қаршилик мавжуд бўлган Ҳиндистонда мазкур масалани ҳал этишга эришган эди). Шу боис Англия масалани Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ҳавола қилди. Аммо БМТ Бош Ассамблеяси ҳам мазкур муаммони ҳар томонлама ҳал қилиб беролмай, Фаластиндаги араб ва яҳудий аҳолининг сон жиҳатдан таркибини расман ҳисобга олишга асосланиб иш кўрди. 1947 йил 29 ноябрда БМТ Бош Ассамблеяси 181-сонли резолюцияни қабул қилди. Унга биноан 1948 йил 14 майдан бошлаб Англиянинг Фаластин устидан мандати бекор этилди. Бу ерда икки давлат — яҳудийлар давлати ва араблар давлати тузилиши, ҳам мусулмонларнинг, ҳам яҳудийларнинг муқаддас шаҳри бўлган Қуддус шаҳри мустақил маъмурий бирлик сифатида ажратиб қўйилиши лозим эди. Яҳудийлар давлатига 498 минг яҳудий ва 407 минг араб аҳоли яшайдиган 14,1 квадрат километр, араб давлатига эса 725 минг араб ва 10 минг яҳудий истиқомат қиладиган 11,1 квадрат километр ер ажратилди. Бош Ассамблея резолюцияси кўпчилик овоз билан маъқулланди, лекин ҳамма араб мамлакатлари бу резолюцияга қарши овоз берди.

181-сонли резолюция арабларни қониқтира олмасди, улар орасида узоқ йиллар давомида «яҳудийларни» денгизга улоқтириб юбориш», яъни яҳудийлар давлатини Фаластиндан чиқариб ташлаш ғояси кенг тарқалганди. Бу резолюция сгончи ташкилотларининг ҳам режаларига зид эди. Улар тобора кўпроқ яҳудийларни минтақага кўчириб олиб келишни рағбатлантирар ва уларни жойлаштириш учун янги-янги ерларни даъво қилар эди. Ашаддий яҳудий ва араб ташкилотлари 1948 йил 14 майдан олдин ва ундан кейин ҳам бошқа миллатга мансуб тинч аҳолига нисбатан кўпинча террор уюштириб, уни яшаб турган жойидан қувиб чиқаришга ҳаракат қиларди.

1948 йил 14 май куни яҳудийларнинг Исроил давлати тузилгани эълон этилди, унинг биринчи президенти Давид Бен Гурнон бўлди. Фаластинлик араблар эса 181-сонли резолюцияни тан олмаганликларини намойиш этиб, ўз давлатини тузишмади. Бунинг ўрнига 1948 йил 15 майда етти араб давлати — Миср, Иордания, Ливан, Сурия, Саудия Арабистони, Яман ва Ироқ Исроилга қарши уруш бошлашди. Аммо дуруст қуроолланган ва ҳозирлик кўрган Исроил қўшини арабларга зарба бер-

ди. БМТ талаби билан 1949 йил январида ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилди. Биринчи араб-исроил урушининг якунлари юзасидан қўшни араб давлатлари билан Исроил ўртасида тузилган сулҳ битимлари эса Фаластинда тузилмаган араб давлати ҳудудининг, айни вақтда Қуддус шаҳрининг ҳуқуқий жиҳатдан бўлинишини амалда мустаҳкамлади. 6,7 минг квадрат километр ер, жумладан Қуддуснинг ғарбий қисми — Исроилга, 5,5 минг квадрат километр ер (Иордон дарёсининг ғарбий қирғоғи ва Қуддуснинг шарқий қисми) — Иорданияга, 258 квадрат километр ер (Ғазо сектори) — Мисрга қўшилди. Уруш оқибатида Исроил назоратидаги ерлардан 900 минг араб қувғин қилиниб, қочоққа айланди.

«Совуқ уруш» туфайли Совет-Америка ўзаро қарама-қаршилик сиёсати Яқин Шарққа ҳам ёйилди. 50—60-йилларда СССР сўл араб тузумларига ҳомийлик қилиб, ҳарбий ва иқтисодий ёрдам кўрсатди. АҚШ эса (мамлакатдаги иқтисодий жиҳатдан қудратли яҳудий жамоаси тазйиқи остида) Исроил ва ўнг ҳамда араб монархия тузумларини ўз ҳомийлиги остига олди. «Таъсир доиралари»нинг АҚШ билан СССР ўртасида шу тарзда бўлиниши Яқин Шарқда тўхтовсиз юз бериб турган танглик вазиятига барқарорлик бахш этди, аммо умуман муаммонинг ҳал қилинишига кўмаклашмади.

1956 йилда Исроил Англия—Франция—Исроил учлигининг Мисрга қарши тажовузида (иккинчи араб-исроил урушида) фаол қатнашди. 1967 йилда эса Исроил учинчи араб — исроил урушини бошлаб, олти кун (5—10 июнь) ичида 60 минг квадрат километрлик жуда катта ҳудудни: Мисрдан — Ғазо сектори ва Синай ярим оролини, Иорданиядан, Иордан дарёсининг ғарбий қирғоғи ва Шарқий Қуддусни ҳамда Суриядан Жўлон тепаликларини босиб олди. 1967 йил ноябрида БМТ Хавфсизлик Кенгаши 242-резолуцияни қабул қилиб, Исроилдан 1967 йилда у босиб олган ҳудудлардан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетишни талаб этди. 1948—49-йилларда Исроилга қўшиб олинган ҳудудлар мазкур резолуцияда эслатилмаган эдики, бу эса уларнинг Исроилга тегшли эканлигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлади.

1967 йилда СССР Исроил билан дипломатик алоқаларини узиб, Миср, Сурия ва бошқа баъзи араб мамлакатларига уларнинг армияларини қайта қуроллаштиришда кенг миқёсда ёрдам беришга киришди. 1973 йилда Сурия ва Миср 1967 йилда босиб олган ҳудудларини ўз қўлида тутиб турган Исроилга ҳужум қилди. Аммо 20

кун давом этган тўртинчи араб-исроил уруши минтақадаги вазиятни айтарлик ўзгартирмади.

Айни вақтда уруш жаҳон иқтисодиётига жуда жиддий таъсир этди. Араб мамлакатлари Миср ва Сурия билан бирдамликларини изҳор қилиб, «нефть қуроли»ни ишга солди. Улар «арабларнинг душмани» — Исроил билан қалин иқтисодий алоқаларни қўллаб-қувватлаган Ғарб мамлакатларига нефть етказиб беришни тўхтатиб қўйди. Бу эса 1974—75-йилларда ғоят чуқур иқтисодий тангликни юзага келтирди. Аммо мазкур тadbир кутилган натижани бермади. Ғарб мамлакатлари узоқ истиқболда «нефть шантажи»дан ҳимояланиш учун ўз иқтисодиётларини тубдан қайта қуришни бошлаб юборишди, яъни энергия ва материал тежайдиган технологияларни кенг кўламда жорий этишди. Нефтни чет элларга экспорт этувчи араб мамлакатлари ҳам муайян вақтдан кейин Ғарбга нефть етказиб беришни қайтадан тиклаб, ютуққа эришди. Юқори нархларда сотилган нефть уларга жуда катта даромад келтира бошлади.

Яқин Шарқдаги тангликнинг бартараф этилиши. Исроилнинг ўзига хос хусусиятлари

Яқин Шарқда ўзаро курашда қатнашган томонлар тангликни бартараф этишнинг сиёсий услублари уёқда турсин, ҳатто куч ишлатишга асосланган услублари ҳам иш бермаслигига тобора кўпроқ амин бўла бошлади. Аммо тангликни ҳал қилишнинг ўзаро муросали тинч йўллари деярли мумкин бўлмаган ишни амалга оширишни, яъни араб ислом миллатчилигидан ва сионизмнинг қатор асосий ғояларидан воз кечишни тақозо этарди. Мазкур асосий мафкураларни «юмшатиш» жуда мушкул бўлиб, у 20 йилдан ортиқ вақтга чўзилди. Араб мамлакатларининг бирдамлик жабҳасини биринчи бўлиб Миср президенти Анвар Садат ёриб ўтди. У 70-йиллар ўрталарида Миср ташқи сиёсатида СССРдан юз ўгириб, АҚШ томон бурилиш ясади ҳамда Исроил билан яккама-якка музокара бошлашга аҳд қилди. 1978 йил сентябрида АҚШ президентининг Кемп — Дэвид қароргоҳида Миср президенти А. Садат, Исроил бош вазири М. Бегин ва АҚШ президенти Ж. Картер (гувоҳ сифатида) «Яқин Шарқдаги тинчлик доиралари» деган ҳужжатларни имзолашди. Унда Исроил босиб олган Иордан дарёси Ғарбий қирғоғида ва Ғазо сек-

тори ҳудудларида фаластинликларга чекланган доирада ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини бериш кўзда тутилди. 1979 йил март ойида эса Вашингтонда уч президент «Миср билан Исроил ўртасида сулҳ битимини тузишнинг доиралари» деб аталган яна бир ҳужжатга имзо чекишди. Унда уч йил ичида Исроил қўшинларини Синай ярим оролидан олиб чиқиб кетиш ва бу ҳудудни Мисрга топшириб, унда кўп миллатли, аввало америка кучларини жойлаштириш режаланди. Миср Исроил билан яқин иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларни ўрнатиши белгиланди. Шу йили М. Бегин ва А. Садатга Нобель тинчлик мукофоти берилди.

Араб дунёсида Мисрнинг мазкур иши хиёнаткорлик деб баҳоланди. Устига устак Исроил анча дадиллашиб, бутун Қуддус шаҳрини ўз пойтахти деб эълон этди БМТ Бош Ассамблеяси. буни БМТ Хавфсизлик Кенгаши 242-сонли резолюциясига зид деб топиб, Кемп-Дэвид битимларини тан олмади. Араб давлатларининг кўпчилиги Миср билан алоқаларини узиб, уни Араб давлатлари иттифоқидан чиқаришди. 1981 йил октябрида А. Садат ислом ақидапарастлари томонидан ўлдирилди.

Араб дунёси Исроил билан душманликни давом эттирди. 70-йиллардан бошлаб Фаластин муаммоси, яъни мустақил араб Фаластин давлатини тузиш муаммоси араблар учун асосий муаммо бўлиб қолди, у фаластинлик қочоқлар муаммосини ҳам ўз ичига оларди. Мазкур масала илгарироқ, 1948 йилдан кейин ҳам ягона араб миллий давлатини тузиш гоёси юзага келгач бир оз вақт четга суриб қўйилганди. 50-йилларда ва 60-йилларнинг бошларида Миср, Сурия ва Ироқнинг ягона давлат тузиш йўлидаги уринишлари барбод бўлди. Шундан сўнг яна алоҳида Фаластин давлатини тузиш масаласи кўндаланг бўлиб қолди. 1964 йилда қатор фаластин гуруҳларидан иборат Фаластин озодлик ташкилоти (ФОТ) тузилди. Аввалига бу ташкилот шундай давлатни бутун Фаластин ҳудудида тузишдан иборат ашаддий (экстремистик) вазифани ўз олдига қўйгандики, бу эса Исроил давлатини йўқ қилиб юбориш, демак эди. Фаластинликларнинг қолган гуруҳлари эса террорчилик ишларига қўл уришди. Шулардан бири 1972 йилги Мюнхен олимпиадасида бир гуруҳ Исроил спортчиларини ўлдириш бўлди. Фаластин террорчилик ҳаракати жаҳон жамоатчилиги диққат-эътиборини Фаластин муаммосига жалб этди.

1973 йил октябрида араб-исроил урушидан кейин

ФОТ аввалгидек БМТ Бош Ассамблеясининг 181-сонли резолюциясини тан олмаган ҳолда Ливан ва Сурия ҳудудидан Исроилга қарши қуроли курашни давом эттираркан, айни вақтда ўз олдига кўпроқ амалий вазифаларни қўя бошлади. 1974 йилда ФОТ келажакда исроилликлардан озод бўладиган Иордан дарёси Ғарбий қирғоғи ва Ғазо секторининг ҳар қандай қисмида Фаластин давлатини тузиш вазифасини илгари сурди. Бу ғоя БМТ ва кўпчилик араб давлатлари нуқтаи назарига мос бўлиб, Фаластин араб халқининг бирдан-бир қонуний вакили сифатида ФОТга халқаро обрў келтирди. Фаластин террорчилик ҳаракати сусая борди. 1974 йилда ФОТ БМТда кузатувчи мақомига эришди ва дунёнинг кўпгина мамлакатларида ўз ваколатхоналарини оча бошлади. Бой араб давлатлари ФОТ ҳамда Фаластин қаршилик ҳаракатининг қуроли кучларига кўп миқдорда молиявий ёрдам кўрсатишди. ФОТнинг 1969 йилдан раҳбари Ёсир Арофат (1929 йилда туғилган) СССР ва Шарқий Европа мамлакатлари билан алоқа ўрнатди.

80-йилларнинг охирида Совет—Америка муносабатларида ўзгариш содир бўлиб, бу икки давлат ўртасидаги қарама-қаршилик даражаси пасайди. Бирқанча араб мамлакатларининг сиёсатида ўзгариш рўй берди. Иордания подшоҳи Ҳусайн Бин Талал Иордан дарёси Ғарбий қирғоғини бошқариш даъволаридан воз кечди. Бу ерда 1987 йил декабрида мустақил Фаластин давлатини тузиш шиори остида Исроил босқинчиларига қарши халқ қўзғолони («интифода») бошланди. Бундай шароитда ФОТ ўз сиёсатида тубдан ўзгариш ясади. У 1988 йил 15 сентябрида, Фаластин Миллий кенгаши (қувғиндаги Фаластин парламенти)нинг Жазоир шаҳридаги сессиясида БМТ Бош Ассамблеяси 181-сонли резолюцияси ва БМТ Хавфсизлик Кенгаши 242-сонли резолюцияси асосида Фаластин араб давлати тузилганлигини эълон қилди. Бу билан Исроилнинг 1967 йил 5 июнига қадар эгаллаб турган ҳудуди чегараларида яшаш ҳуқуқи тан олинди. Араб давлатларининг кўпчилиги бу қарорни табриклашди.

Ўз сиёсатини ўзгартириш навбати Исроилга келди. Бу вақтга келиб Исроил сиёсчиларининг ғояларидан кўра кўпроқ ўз хавфсизлиги манфаатларини ёқлай бошлаган эди. Муттасил ҳарбий тағликдан безган исроилликлар орасида: «Тинчлик эвазига ер!» шиори кенг ом-

малашиб борди. АҚШ ҳам Фаластин муаммосини тинч йўл билан ҳал этишни қатъий талаб қилди.

1991 йил октябрида Мадрид (Испания) шаҳрида Араб—Исроил тинчлик конференцияси ўтказилди. 1993 ва 1995 йилларда эса Исроил ҳукумати билан ФОТ ўртасида икки муҳим битимга эришилди. Булар Газо сектори ва Ёрихонинг Фаластин назоратига ўтиши ҳақида ва Иордан дарёси Ғарбий қирғоғидаги йирик шаҳарларда Фаластин мухторияти ҳокимиятининг ўрнатилиши ҳақида тузилган битимлардир. Шарқий Қуддус — Фаластин мухторияти маркази бўлиши кўзда тутилди. Исроил Сурияга Жўлон тепаликларини қайтариб беришни таклиф этган бўлса-да, Сурия Исроил билан музокара юритишни рад этди.

Фаластин мухторияти ҳудудига Фаластин милицияси киритилиб, ўзини-ўзи бошқариш миллий органлари ташкил этила бошланди. Аммо бу — минтақада тинчликни ўрнатишдан иборат мураккаб жараённинг бошланиши эди, холос. Фаластин тақдири тўғрисида биз кузатаётган даврга қадар узил-кесил қарорлар қабул қилинмади. Жумладан, Қуддусда яҳудийлар билан араблар ўртасидаги муносабатларда ишончсизлик ва танглик сақланиб турди. Фаластинга 3,5 миллион қочоқни қайтариш масаласи ҳам ҳал этилмади.

Фаластин жангари гуруҳлари (ХАМАС ва бошқалар) элатлараро тўқнашувларни юзага келтирди. Исроил жангарилари ҳам сулҳни қабул қилишмади. Исроил — Фаластин можароларини бартараф этиш ташаббускори — Исроил бош вазири Ицхак Рабин 1995 йил ноябрида отиб ўлдирилди. Ёсир Арофат ҳаётига ҳам араб ақидапарастлари томонидан суиқасдлар уюштирилди. 1996—97-йилларда, айниқса Бош вазир Беньямин Нетаньяхунинг Шарқий Қуддусда яҳудийлар учун янги турар-жойлар қуришни бошлаш ҳақидаги қароридан сўнг мамлакатда танглик кучайди. Тинчлик жараёнини қайта бошлашга тўғри келди. 1999 йилда Фаластин муаммосини ҳал қилиш жараёнида кўп томонлама мулоқотлар ўтказилди.

Тинчлик жараёни давом этган ва келажакда қўшни араб давлатлари билан яқин алоқалар ўрнатилган ҳолда Исроил Яқин Шарқ минтақасида иқтисодий юксалишининг муҳим омилига айланиши мумкин. Исроил — ривожланган индустриал-аграр мамлакат ва айрим сифат ўлчамларига кўра Ғарб мамлакатларидан қолишмайди.

Ҳозирги Исроил аҳолиси — 5 миллион киши (2 миллиондан ортиқ аҳоли яшайдиган Фаластин мухториятининг ҳудуди бу ҳисобга кирмайди), уларнинг 80% — яҳудий. Расмий тиллари — иврит тили (қайта тикланган қадимги яҳудий тили, Исроилга кўчиб келганларга бу тил махсус равишда ўргатилади) ва араб тилидир.

Мисрнинг минтақадаги роли. Монархия тузумининг ағдарилиши

Миср Араб Республикаси араб мамлакатлари ичида энг йиригидир. Аҳолиси (62,6 миллион киши) жаҳондаги жами араб аҳолисининг учдан бир қисмини, иқтисодий имконияти ҳам араб мамлакатларида мавжуд шундай имкониятнинг талай бўлагини ташкил қилади. Миср араб оламининг географик жиҳатдан ҳам марказида жойлашган, унинг ички ва ташқи сиёсати кўпгина қўшни мамлакатларнинг «ўзини тутиши»га таъсир ўтказиб келади. Мисрда кўпгина диний ва дунёвий мафкуравий ҳамда сиёсий оқимлар юзага келиб, кейинчалик ундан ташқарига ёйилган.

Масалан, 1928 йилда Мисрда Мусулмон биродарлар уюшмаси пайдо бўлган. Ҳозирда эса у кучли ақидапараст мусулмон биродарлар ҳаракатига айланиб, деярли барча ислом мамлакатларида фаол иш юритади. «Ислом социализми» ва дунёвийроқ «араб социализми» деб аталган айрим ғояларнинг илдизи ҳам Мисрда бориб тақалади. Араб миллатчилиги ғояси ҳам шу ерда туғилиб, қўллаб-қувватланиб ўз амалий мужассамига эришди. 1945 йилда Араб давлатлари иттифоқи (АДИ) ни тузиш ташаббускори ҳам Миср эди, 1979 йилгача АДИ қароргоҳи Қохирада эди.

70-йиллар ўрталарига қадар араб дунёсининг Исроилга юзма-юз туришида ҳам Миср етакчилик қилди. 40-йиллардан бошлабоқ Исроилга қарши курашган умум араб «Жиҳод бўлинмалари» узоқ вақт давомида Мисрда ўз базаларига эга эди. Аммо Исроилга қарши уч марта қилинган уруш Мисрнинг ўз тақдирига ҳам жуда кучли таъсир ўтказди.

Биринчи гал бу таъсир 1948—49-йиллардаги уруш билан боғлиқ эди. Ушанда Миср қўшинлари сон жиҳатдан камроқ бўлса-да, аммо яхши қуролланган ва уюшган Исроил армиясидан енгилди. Фаластин жабҳасидаги Миср зобитлари орасида мавжуд монархия тузумига, сотқин амалдорларга, анъанавий фирқаларга,

аввало «Вафд» фирқасига қарши норозилик кайфиятлари кучайди. Улар «Озод зобитлар» деб номланган махфий ташкилот тузишди. Сотқинлар ва порахўрларга қарши кураш — уларнинг мақсади эди. Исроилга мадад бериб турган Буюк Британия аynи вақтда 1936 йилги шартнома бўйича Мисрнинг ҳам иттифоқчиси бўлиб, Сувайш канали зонасида ҳарбий базаси бор эди. Аynи мана шу омил мисрликлар газабини келтирди. Мамлакатда инглизларнинг яшаб туришига қарши намоёнлар бошланди.

Ниҳоят 1951 йилда Миср ҳукумати 1936 йилда муддати тугайдиган 1936 йилги шартномани бекор қилди. Лекин инглизлар ўз қўшинлари сонини кўпайтириб, Сувайш канали зонасида мисрлик намоёнчиларни ўққа тутди. Ҳукумат бирон-бир чора кўришга ожизлик қилди. 1952 йил январда намоёнчилар Қоҳирадаги хорижий ва ҳукумат муассасаларига, бой мисрликларнинг уйларига ўт қўйди. Монархия тузуми халққа қарши репрессияни кучайтирди.

Шундай шароитда «Озод зобитлар» уюшмаси 1952 йил 23 июлда қонсиз тўнтариш ясади. Подшоҳ Форуқ тахтдан воз кечди. Собиқ ҳукуматни ҳеч ким ҳимоя қилмади. Ҳокимият генерал Нажиб бошчилигидаги Инқилобий қўмондонлик кенгаши (ИҚК)нинг қўлига ўтди. Аммо ҳарбийлар муайян ҳаракат дастурини тузиб, уни амалга оширишни истамас эди. Улар орасида жуда хилма-хил мафкуралар — «Мусулмон биродарлар» мафкурасидан тортиб то коммунистлар мафкурасигача — тарафдорлари, ташқи сиёсатда АҚШдан тортиб СССРгача бўлган мамлакатларга мойил йўналишларни ёқловчилар бор эди. Бу кучларнинг ҳаммасини инглиз ва француз мустамлакачиларига қарши кайфиятгина бирлаштириб турарди.

Янги ҳукумат сиёсий партияларни тарқатиб юбориб, «Мусулмон биродарлар»ни таъқиб этди. 1952 йилда аграр ислоҳот ўтказиб, хусусий ер майдони 80 гектарга қадар чеклаб қўйилди. 1953 йилда Миср республика деб эълон этилди. Генерал Нажиб ташқи сиёсатда АҚШга мойил эди. Ислоҳотлар жамият ва армияни жунбушга келтирди. Кескинроқ ислоҳотлар ўтказиш талаби тобора кучайди. 1954 йил март ойида «Озод зобитлар» уюшмасининг асосчиларидан бири — Жамол Абдул Носир бошлиқ бир гуруҳ қатъияткор зобитлар Инқилобий қўмондонлик кенгашида устунликка эришди.

Жамол Абдул Носир (1918—70) майда мансабдор оиласида туғилган. Ҳарбий. Иккинчи жаҳон урушида ва 1948—49-йиллардаги араб-исроил урушида қатнашган. «Озод зобитлар» ташкилотига бошчилик қилиб, 1952 йилги тўнтаришни тайёрлаган. 1952 йил июль — октябрида — Миср ташқи ишлар вазири, 1952—54-йилларда — Бош вазир ўринбосари ва Ички ишлар вазири. 1954 йилда — ИҚК раиси. Шу йил февраль-мартда — муваққат бош вазир, 1954—1956 йилларда Миср бош вазири. 1956—58-йилларда — Миср президенти. 1958 йилдан — президент ва айни вақтда (1967 йилдан) — Бирлашган Араб Республикасининг бош вазири. Қўшилмаслик ҳаракатининг асосчиларидан бири. Совет иттифоқи қаҳрамони (1963), 1954 йилдан 1956 йил июлига қадар Англиянинг Сувайш канали зонасидан ўз қўшинини олиб чиқиб кетишига рози бўлишига эришган. Мисрда совет қуролини етказиб бериш тўғрисида СССР билан битим тузган. 1956 йил июлида Сувайш каналини Миср тасарруфига ўтказиш ҳақида декрет чиқарган.

1956 йил 30 октябрида Исроил қўшинлари Мисрда бостириб кирди. Эртаси куни Англия ва Франция Миср шаҳарларига бомба ёғдирди, 5 ноябрда эса Сувайш канали зонасига десант туширди. СССР тажоввузга дарҳол чек қўйилмаса, куч ишлатишини эълон қилди. 7 ноябрда ҳарбий ҳаракатлар тўхтатилди. 1956 йил декабрида — Англия ва Франция, 1957 йил мартда — Исроил Мисрдан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетди.

Исроил Ғарб мамлакатлари билан иттифоқ тузиб, Мисрда қарши уюштирган бу иккинчи тўқнашув Мисрнинг ички ҳамда ташқи сиёсатида жиддий ўзгариш ясади. Носир ўрнатган тузум СССРдан жуда катта ҳарбий ва иқтисодий мадад олиб турди. Асвон тўғонининг қурилиши Нил водийсида бепоён майдонларни суғориш имконини берди. Шунингдек қатор йирик саноат корхоналари қурилди. Носир Миср социализм қуриш мақсадини эълон қилди. Миср жамияти (гарчи унинг дунёвий тусда экани таъкидланса ҳам) «ислом социализми»ни эслатарди.

50-йиллар охири ва 60-йиллар бошларида Мисрдаги барча йирик ва ўрта ҳол саноат корхоналари давлат тасарруфига ўтказилди (миллийлаштирилди). Аввалгисидан ҳам кескинроқ ер-сув ислоҳоти ўтказилди, кооперация рағбатлантирилди. Бутун ҳокимият умум миллий раҳбар — Носир қўлида жамланди. Мухолифат, жумладан, коммунистлар ҳам таъқиб қилинди.

«Араб социализми»нинг мазкур модели барча арабларни ягона бир давлатга бирлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилиш лозим эди. 1958 йилда Миср билан Сурия бир давлатга — Бирлашган Араб Республикаси (БАР)га бирлашди. 1961 йилда Сурия БАРдан ажралиб чиқди. БАР Миср Араб Республикаси деб қайта номланди. Носир ўлимидан сўнг (1970) Мисрда «араб социализми»нинг Носир каби обрўли ва ашаддий тарафдори майдонга чиқмади.

Мисрнинг ташқи сиёсий йўли 1967 йилдаги урушда мағлубиятга учраганидан ва 1973 йилдаги Исроил билан урушда омади келмаганидан сўнг учинчи марта ўзгарди. Миср жамиятида АҚШга доимий пинҳона мойиллик мавжудлиги президент Анвар Садат (1970—81) сиёсатига таъсир кўрсатди. Мисрнинг АҚШдан ҳарбий ва иқтисодий соҳада катта ёрдам (80-йилларда йилига икки миллиард доллар) олиши, бозор иқтисодиётига хос ислохотлар ўтказиши ва Исроил билан сулҳ тузиши оқибатида араб мамлакатлари Мисрдан юз ўгирди. Бироқ мамлакат иқтисодий тараққиёт суръатларини тенглаштиришга, бир қатор ижтимоий муаммоларни ҳал этишга эришди.

Садатнинг вориси — 1981 йилдан президент Хусни Муборак 80-йиллар охирига келиб, кўпчилик араб мамлакатларининг Мисрга ишончини тиклашга муваффақ бўлди. 90-йилларда эса, Миср араб дунёсида яна етакчи ўрнини эгаллади. Шу билан бирга Мисрда ақидапараст ташкилотлар таъсири орта борди, уларнинг бир қисми террорчиликка қўл ура бошлади.

Туркиянинг урушдан кейинги тараққиёт хусусиятлари

Камол Отатурк асос солган туркчилик — турк дунёвий миллатчилилик мафкураси ва сиёсати анъаналари — Туркия Республикасининг асосчиси 1938 йилда вафот этганидан кейин ҳам жамиятга таъсир кўрсатишда давом этди. Ислом ақидапарастлиги ва пантуркизм ғояларининг тарафдорлари иккинчи ўринга суриб қўйилди, баъзан эса таъқиб қилинди. Отатурк йўли сақланиб қолишни мамлакатда яқка ўзи ҳукмронлик қилган Миллий республикачилар партияси (МРП) ва армия кафолатлади. Туркия таъсирида қўшни араб мамлакатлари миллий-озодлик ҳаракатида ҳам ўнг ёки сўл дунёвий миллатчилик ғояси устунликка эришди.

Туркия «ўз чегаралари доирасида тинч меҳнат қилиш»дан ва йирик халқаро можаролардан йироқ ту-

ришдан иборат Отатурк ғоясига содиқ қолиб, иккинчи жаҳон урушида бирон-бир томонда туриб қатнашишдан ўзини тийди, аммо ўз армиясини анча мустақамлашга мажбур бўлди. Аммо урушдан кейин у икки йўлдан бирини танлаб олишига тўғри келди. 1946 йил сентябрида СССР Қора денгиз бўғозларини «биргаликда мудофаа қилиш»га рози бўлишни Туркиядан қатъий талаб қилди. Бу эса ўша шароитда мазкур бўғозлар ва Туркия устидан совет назорати ўрнатилишини билдирарди. Ушбу талаб Туркиянинг Ғарб билан яқинлашувига сабаб бўлди. 1947 йилда АҚШ Туркияга «Трумэн доктринаси»га биноан ҳарбий ёрдам берди, 1948 йилда эса «Маршал режаси»га биноан иқтисодий мадад кўрсатди. Туркия Ғарб сиёсати доирасига кириб, 1952 йилда НАТОга аъзо бўлди ва бу ташкилотда бирдан-бир ислом мамлакати сифатида қатнаша бошлади.

Мамлакатнинг Ғарб томон йўналиши, хусусий секторга ажратилган америка сармоясининг оқиб келиши турк жамиятида ҳам ўзгариш ясади. 1945 йилда МРПдан ажралиб чиққан Демократик партия (ДП)нинг обрўи тобора орта борди. ДП демократия кўламини кенгайтириш, иқтисодиёт устидан давлат бошқарувини бекор қилиш, тадбиркорликка эркинлик бериш тарафдори эди. ДП 1950 йилги сайловда ғалабага эришди, унинг раҳбари Аднан Мендерес бош вазир бўлди.

Янги ҳукумат йирик хусусий бизнесни қўллаб-қувватлаш, МРП назорат қилиб келган партия-давлат тузилмаларини тарқатиб юбориш йўлини тутди. Иқтисодий тараққиёт жадаллашди. Хорижий кредит ва хусусий инвестициялар жалб этилиб, янги корхоналар қурилди. 50-йилларда ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиши 8% га етди. Аммо бундан ДПнинг илгариги таянчи ҳисобланган шаҳар ва қишлоқнинг ўрта ва майда мулкдорлари эмас, балки йирик сармоядорлар ютди. Пул қадрсизланиб, қимматчилик кучайди. Илгари давлат ғамхўрлик қилиб келган камбағал аҳоли қатламлари орасида норозилик ортди. Бундай шароитда сўл ва исломий оқимлар ва ташкилотлар фаоллашди. Улар Туркиянинг АҚШга мойил ташқи сиёсатидан, Корея урушида иштирокидан, Бағдод пакти (1959 йилдан — СЕНТО)да қатнашишидан ҳам норози эди. Шунда ҳукумат исломий оқимларга бир неча марта ён босди, аммо мухолифатчи кучлар, жумладан МРПга қарши репрессияни бошлаб юборди.

Жамиятда парчаланишнинг кучайишига, Отатурк ўрнатган давлат пойдеворининг емирилишига армия бефарқ қараб туrolмади. Мазкур жараён мамлакатни башорат қилиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин эди. 1960 йил 27 майда армия ҳарбий тўнтариш ясади. ДП тарқатиб юборилди. А. Мендерес эса суд қилиниб, осиб ўлдирилди. Аммо ҳарбийлар ўртасида ҳам бирлик йўқ эди. Ёш радикал зобитлар халққа ёқадиган ҳарбий диктатура ўрнатишни талаб қилдилар. Бундай диктатура аҳоли камбағал қатламларининг эҳтиёжини қондириш ҳақида ғамхўрлик қилиб, айни вақтда кучни ишга солиш йўли билан Туркия иқтисодиётини техник жиҳатдан замонавий изга кўчириши зарур эди. Аммо курашда катта зобитлар ва генералларнинг қўли баланд келди. Улар армия назорати остида ҳокимиятни фуқароларга топширишни афзал кўрди. Ҳарбийлар раҳбари Жамол Гурсел президент бўлди. 1961 йилги парламент сайловида армия ёрдамида МРП ютиб чиқди.

Кейинроқ юқоридаги воқеа яна қайтарилди. МРП тузган коалиция ҳукуматлари саноатда давлат секторини ва иқтисодиётда давлат бошқарувини мустаҳкамлади. 1965 йилги сайловда ДПнинг вориси Адолат партияси (АП) ютиб чиқди. Унинг лидери Сулаймон Демирэл тузган ҳукумат ҳар қандай йўллар билан хусусий бизнесни яна рағбатлантира бошлади. Бу ҳол 1969—70-йилларда юзага келган иқтисодий қийинчиликлар халқда норозилик туғдириб, сўл ва ўнг жангариларнинг кескин кучайишига қадар давом этди. 1971 йил мартда армия Демирэл ҳукуматини четлаштирди ва янги ҳукуматга раҳбарлик қилишни МРП вакилларига топширди. Мазкур ҳукумат саноатга ажратиладиган давлат сармояларини кўпайтирди. 1973—76-йилларда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари йилига 8% дан 16% га кўтарилди. Армия 1974 йилда Қибрис (Кипр) республикасидаги фуқаролар урушига аралашиб, Туркия жамиятида ўз обрўйини мустаҳкамлаб олди. Қибрислик грекларга қарши курашда Туркия қибрислик туркларни қўллаб-қувватлади. Уруш оролдаги мамлакатни амалда икки давлатга ажратиб юборди ва НАТОнинг икки аъзоси — Туркия билан Греция ўртасида можаро қелтириб чиқарди.

Туркия ички ҳаётида 70-йилларда гоҳ МРП, гоҳ АП биров устунликка эришди. Улар ўзаро тил бириктириб, коалиция ҳукуматларини тузар ва иқтисодий аҳвол

ёмонлашган вақтда жамиятдаги таъсирлари йўқола борарди. Бунинг оқибатида исломий Фароғат партиясининг обрўи жуда тез ўса борди ва айти вақтда ҳам ашаддий ўнг («Кўк бўрилар»), ҳам ашаддий сўл террорчи ташкилотлар фаоллашди. 1978—80-йилларда террорчилар айби билан 2300 дан ортиқ киши ҳалок бўлди. Ваҳоланки аввалги ўн йиллик мобайнида бундай қурбонлар сонни «катиғи» 500 га бўлган эди.

1980 йил сентябрида армия С. Демирэлнинг коалиция ҳукуматини ағдариб, мамлакатда фавқулодда ҳолат эълон этди. Ашаддий сўл ва ашаддий ўнг ташкилотлар тор-мор қилинди. Ислом ақидапарастлари репрессия этилди. Ҳарбийлар «демократиянинг носоз жойларини» тузатиш чораларини кўришди. 1982 йилда янги конституция қабул қилинди. Унга биноан эски партиялар тарқатилиб, янги партияларнинг фаолияти тартибга солинди ва уларда давлат хизматчилари, ҳарбийлар, ўқитувчилар, талабаларнинг қатнашуви тақиқланди. Собиқ парламент аъзоларининг партиялар тузиши ҳам манъ этилди. Матбуот фаолияти чеклаб қўйилди. Иш ташлашга ижозат берилмади. Президент ваколатлари ва армия қўмондонлигининг (махсус тузилган Миллий хавфсизлик кенгаши орқали) таъсири анча кенгайди. Ҳарбийлар армия бош штаби бошлиғи Қўнон Эвреннинг президент этиб сайланишига эришиб, янги партиялар тузишга ва 1983 йилда парламент сайлови ўтказишга рози бўлди.

Сайловда Турғут Узол бошлиқ Она ватан партиясининг қўли баланд келди. Узол Демирэл ҳукуматида бош вазир ўринбосари бўлиб ишлаётган вақтда эркин бозор иқтисодиётини ислоҳ қилиш режасини тузган ва у Халқаро валюта фонди томонидан маъқулланган эди. Энди Узол ҳукумат тепасига келгач армия ёрдамида ўз режасини амалга ошира бошлади. Туркия саноатининг экспорт маҳсулот ишлаб чиқаришга қатъий йўналтирган ҳолда эркин хусусий тадбиркорликка кенг йўл очди. Экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар учун кўплаб имтиёзлар белгиланиши натижасида 80-йилларда экспортнинг ўртача йиллик ўсиши 20% га, ялпи ички маҳсулот ортиши эса 7% га етди. Мамлакатга катта миқдорда хорижий инвестициялар оқиб кела бошлади. Саноат жадал суръатлар билан замонавий изга кўчирилди, бу эса нефть бойликлари бўлмаган Туркия учун жуда муҳим иш эди.

Она ватан партияси мустақкам мавқега эга бўлди. 1989 йилда Турғут Ўзол президент этиб сайланди. Конституциядаги партиялар фаолиятини чеклашга доир моддалар бекор қилинди. Туркия Ғарбга хос қиёфага кириб бораркан, Европа Иқтисодий ҳамжамиятига аъзо бўлиш истагини билдирди (1987). Аммо 90-йиллардаёқ иқтисодий ўсиш суръатлари сустлашиб, ижтимоий мушкулликлар орта борди. Мамлакатда курд террорчилиги авж олди. Курдларнинг (жами 20 миллион киши) ярмига яқини Туркияда, шунингдек Эрон, Ироқ ва Сурияда яшайди. Туркиядаги курдлар Ироқдаги каби юзаки мухториятга ҳам эга эмас. Сўл-жангари Курд ишчилар партияси туркларга қарши Туркияда ҳам, ундан ташқарида ҳам террорчилик ҳаракатларини уюштириб, қуролли кураш олиб борди.

Ислом ақидапарастлигининг кучайиши 90-йилларда яна бир мушкул муаммога айланди. 1995 йилги парламент сайловида Нажмиддин Эрбоқон бошчилигидаги исломий Фароғат партияси нисбатан кўпчилик овоз олди. 1996 йил ёзида эса Эрбоқон коалиция ҳукуматини бошқарди. Унинг таркибига ўнг либерал Тўғри йўл партияси кирди (мазкур партия 1983 йилда Сулаймон Демирэл томонидан тузилган бўлиб, уни 1996 йилдан Тансу Чилер бошқарарди). Эрбоқон жамият ҳаётини исломлаштириш бўйича батафсил дастурни олдинга сурди. Аммо 1997 йил майида олий мансабдор ҳарбийлар давлатнинг дунёвий тусини ўзгартириш соҳасидаги уринишлардан воз кечишни ультиматум тарзида талаб этди. Уша йил июлида Эрбоқон муддатидан аввал бош вазирлик лавозимини Тансу Чилерга бўшатиб берди. Ҳозирги вақтда ҳукуматга Эжевит бошчилик қилмоқда. Т. Ўзол вафотидан кейин 1993 йилда Сулаймон Демирэл мамлакат президенти этиб сайланди.

УРТА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ

Урта Шарқ ва Яқин Шарқ мамлакатлари (Исроилни истисно этганда) Шимолий Африка ва бошқа минтақаларнинг қатор мамлакатлари каби, ислом тамаддуни (цивилизацияси)га мансуб бўлиб, бошқа тамаддунга мансуб мамлакатлардан бирон-бир тарзда фарқланувчи ўзига хос хусусиятларга эга. Ислом дини кишиларда дунёни ҳис қилишда алоҳида жиҳатларнинг, оламнинг тузилиши, инсоннинг мақсад-вазифалари, турмуш тарзи ҳақида ўзгача тасаввурларнинг таркиб топишига имкон беради.

Ислом хусусий мулкчиликни рад этмаса ҳам, унга ишлаб чиқариш муносабатларига давлат мулкчилиги, давлат томонидан иқтисодиётнинг бошқарилиши ва даромадларнинг тақсимланиши кўпроқ хосдирки, айниқса шу боисдан 20-асрнинг 50—70-йилларида араб мамлакатларида «ислом социализми» деб аталган ғоялар кенг тарқалган эди. Аммо уларнинг амалга оширилиши, яъни хусусий тадбиркорликнинг чеклаб қўйилиши иқтисодий тараққиётни мушкуллаштирди, холос. Исломга хос шиорлар ажнабийларнинг хусусий мулкни давлат тасарруфига ўтказишда, иқтисодиётда қудратли давлат секторини барпо этишда айниқса кенг қўлланилди. Иқтисодиётни ислом меъёрларини рад этиб, хусусий капиталистик асосларга таяниб ривожлантиришга ҳаракат қилган мамлакатларда эса ижтимоий-иқтисодий аҳвол ёмонлашди. Бу эса ислом ақидапарастлиги (фундаментализми) юзага келиши учун замин ҳозирлади. 80-йилларда фаоллашган бу мафкуравий ва сиёсий оқим тарафдорлари Қуръонга ва исломнинг асл манбаларига қайтишни, кўп жиҳатдан ўзгариб кетган ижтимоий ҳаётни ана шу анъанавий манбалар негизида қайта қуришни талаб қила бошлади. «Ислом социализми», ақидапарастлик, оралиқ оқимлар, масалан, ислом консерватизми анъанавий ислом тамаддуни учун номақбул бўлган, Фарбга хос сиёсий ва иқтисодий ҳаёт ҳамда маънавий маданият меъёрларининг тарқалишига исло-

мий жамиятларнинг ўткир муносабатини акс эттирди. 20-асрнинг иккинчи ярми ва айниқса сўнгги чорагида кўпгина ислом мамлакатларида Ғарбга қарши кайфиятлар анча кучайди. Булар 70-йиллар охирида чуқурларзаларни бошидан кечирган Урта Шарқ мамлакатларига ҳам хос эди.

Покистоннинг урушдан кейинги ривожланиши

Покистон 1947 йил 15 августида Буюк Британиянинг доминионига айланди ва 1956 йилда конституция қабул қилингунига қадар инглиз генерал-губернатори томонидан бошқарилди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатда мураккаб миллий муаммоларни ҳал қилишга тўғри келди. Улардан бири Ҳиндистондан кўчириб юборилган етти миллион мусулмонни Шарқий ва Ғарбий Покистонда жойлаштириш эди. Иккинчи муаммо пуштун қабилалари билан боғлиқ бўлиб, улар яшайдиган ҳудуд ва кўчиб юрадиган жойлар 1893 йилда Англия билан Афғонистон ўртасидаги шартномага биноан сунъий равишда чегара билан ажратиб қўйилган эди. 1947 йилда ўтказилган референдумда Покистон пуштунлари ана шу давлат таркибига киришларини билдирди. Аммо Афғонистон бунга рози бўлмади, шу туфайли кейинги ўн йилликлар мобайнида икки мамлакат ўртасидаги муносабатлар мураккаблигича қолаверди.

Кашмир туфайли Покистоннинг Ҳиндистон билан муносабатлари ҳам можароларга сабаб бўлди. Вақти келиб, Шарқий Бенгалияда ҳам вазият кескин тус олди. Бу ерда маҳаллий аҳоли Ғарбий Покистондан юборилган ва этник жиҳатдан ўзига ёт бўлган фуқаро ва ҳарбий маъмурларга бўйсунини ҳам, ўзига тушунарсиз бўлган урду тилини давлат тили сифатида (1956 йилдан сўнг) қабул қилишни ҳам истамас эди.

Покистон диний аломатга биноан тузилгани сабабли ҳам ислом дини унинг ҳаётида алоҳида роль ўйнади. Сиёсий партиялар, жумладан Мусулмон иттифоқи (лигаси) айни ислом партияси бўлишга ҳаракат қилди. Мухолифат ҳам одатда ҳукуматларни етарли даражада исломчи эмаслиги учун танқид қилди. 1956 йил мартда қабул қилинган конституция мустақил Покистон Ислам республикаси тузилганини эътон қилди. Аммо мамлакат исломий эканлигини эъдон этиши билан Англиянинг узоқ йиллар давом этган маданий таъсири узил-

кесил йўққа чиқмади. Қўшнилари билан ташқи сиёсатда барқарор муносабат ўрната олмаган Покистон Буюк Британия ва АҚШга қараб сиёсат юритди. 1954 йилда Покистон ҳукумати АҚШ билан мудофаа мақсадларида ўзаро ёрдам тўғрисида битим тузди. Покистон СЕНТО ва СЕАТО каби ҳарбий блоклар таркибига кирди. Бу эса иқтисодий қолоқлик, ижтимоий ва миллий эҳдиётлар туфайли заифлашган жамиятда армия мавқеини жуда кучайтирди.

1958 йилда ҳарбийлар тўнғариш ясади. Генерал М. Айюбхон президент этиб эълон қилинди. У армия ва давлат идораларига таяниб, қатор ислохотлар, жумладан аграр ислохот ўтказди. «Яшил инқилоб» авж олди. Саноат тараққиёти тезлашди. Айюбхон 1962 ва 1965 йилги сайловларда дадил ғалаба қозонди. Аммо 60-йиллар охирига келиб, жамиятда ижтимоий табақаланиш кучайди. Иқтисодий ривожланишдан амалда сармоядорларгина манфаат кўрди. Жамият қуйи қатламларида, айниқса камситилган Шарқий Покистонда норозилик ҳаракати сиёсий тангликни келтириб чиқарди.

1969 йил мартда ҳокимият бош қўмондон — генерал Яҳёхон қўлига ўтди ва у мамлакатда ҳарбий ҳолат эълон қилди. 1970 йил декабрида Покистон тарихида биринчи марта ялпи сайловлар ўтказилиб, унда демократик ўзгаришлар дастурини олға сурган партиялар — Ғарбий Покистонда — Покистон халқ партияси (ПХП), Шарқий Покистонда — Халқ иттифоқи (лигаси) ғалаба қозонди. Айни шу партия Шарқий Покистонга мухторият (автономия) берилишини талаб қилиб чиқди. Яҳёхон тузумининг мухторият ҳаракатини босиш йўлидаги уриниш туфайли 1971 йил декабрида Ҳиндистон билан ҳарбий тўқнашув содир бўлди. Натижада Шарқий Покистон (Бангладеш) ажралиб чиқди. Ҳарбийлар ҳокимияти қулади.

Ҳокимият тепасига келган ПХП ҳукумати партия раҳбари Зулфиқор Али Бухуту «ислом социализми» руҳидаги ислохотларни бошлаб юборди. Унинг моҳиятини Бухуту қуйидагича ифодалади: «Ислом — эътиқодимиз. Демократия — давлатқуриш тузумимиз. Социализм — иқтисодиётимиз. Бутун ҳокимият — халққа!» Ислохот давомида банклар, оғир саноат корхоналари давлат тасарруфига ўтказилди, янги аграр ислохот ўтказилди, давлат идоралари анча янгиланди. Ислом давлат дини деб эълон этилди. Аммо мамлакат иқтисодий аҳволининг кўп жиҳатдан ёмонлашиши туфайли 1977

йилда ҳарбий тўнтариш ясалди. Генерал Зиёулҳақ ўта исломчи партияларга таяниб, Покистон жамиятини ялпи исломлаштира бошлади. Бошқарув, суд ва жазолаш тизими шариат асосида ташкил этилди. «Ислом — динимиз, иқтисодиётимиз, бошқарув тизимимиз!» деган ибора янги тузумнинг шиорига айланди. 1979 йилда Зулфиқор Али Бухуту қатъ этилди. Иқтисодиётда хусусий секторни ривожлантиришга эътибор берилди, бу эса саноат жадал ўсишини таъминлади. 1988 йилда Зиёулҳақ авнация ҳалокатига учради. Мамлакатда президент ва парламент сайловлари ўтказилди. Ҳукуматни ПХПнинг янги раҳбари, З. А. Бухутунинг қизи Беназир Бухуту бошқара бошлади. 1990 йилда у армия талаби билан беш вазирлик лавозимидан четлатилди. Ҳокимият исломчи партиялар блокнинг қўлига ўтди. 1993 йилда Беназир Бухуту яна ҳукумат тепасига келди ва 1996 йил ноябрида четлатилди. Янги ҳукуматни 1990 йилдаги каби яна Навоз Шариф тузди. 1999 йилда генерал Мушарраф бошлиқ ҳарбийлар Навоз Шарифни ағдариб ташлади.

Афғонистон иккинчи жаҳон урушидан кейин

Афғонистон урушдан кейин ҳам иқтисодий жиҳатдан жуда қолоқ мамлакат бўлиб қолаётганди. Унда енгил саноатга қарашли бир неча корхона бўлиб, уч минг нафар ишчи ишларди. Деҳқончилик қилинадиган ерларнинг тўртдан уч қисми заминдорларга тегишли, уларда асосан ижаракорлар ишларди. АҚШ бу мамлакатга бироз миқдорда ёрдам кўрсатарди. Ҳокимият подшоҳ Муҳаммад Зоҳиршоҳ қўлида, ҳукуматни эса 1946—53-йилларда унинг тоғаси Шоҳ Маҳмуд, 1953—63-йилларда амакисининг ўғли Муҳаммад Довуд бошқарган эди.

50-йиллар ўрталарида, «совуқ уруш» нафаси эса бошлаган даврда бу мамлакат ҳаётида ҳам айрим ўзгаришлар содир бўлди. Покистон билан пуштунлар масаласидаги низолар туфайли Афғонистон унинг Покистон ҳудудидан ўз товарларини олиб ўтишига чек қўйилди. Покистоннинг ҳарбий қудрати кучая бошлаган шароитда Довуд ҳукумати ташқи сиёсатдаги йўналишини Ғарбдан СССР томон бурди. Совет Иттифоқи Афғонистонга техника, молна ва Сошқа соҳаларда ёрдам кўрсатди. Енгил ва оғир саноат корхоналарини қуришга киришилди. Гарчи Афғонистон ҳукумати ўзининг

ташқи сиёсат соҳасида бетараф эканлигини таъкидлаётган бўлса-да, СССРга яқинлашуви Покистон ва Ғарб мамлакатлари билан муносабатларнинг янада мураккаблашувига сабаб бўлди.

1963 йилдаги ҳукумат алмашинуви Афғонистонга Покистон, АҚШ ва бошқа мамлакатлар билан яқин алоқаларни тиклаш имконини берди. Аммо капиталистик тараққиёт йўлидаги дастлабки жиддий қадамлар уйғона бошлаган жамиятдаги ички ижтимоий ва сиёсий зиддиятларни ўткирлаштириб юборди. Исломий кайфиятлар кучайди, аммо мамлакатни жиддий тарзда янгилаш мақсадини кўзлаган сиёсий кучлар ҳам шакллана бошлади. Бир томондан, бу — қўшни мамлакатлардан намуна олиб, иқтисодий ривожланишни жадаллаштиришга интилган сармоядор гуруҳлари бўлса, иккинчи томондан, бу — СССРда таълим олган зиёлилар, жумладан зобитларнинг вакиллари эдики, улар Афғонистон жамиятига «социализм» куртакларини пайванд қилишни истар эди. Айни шу кучлар 1965 йилда Афғонистон халқ-демократик партияси (АХДП)ни тузди.

Мазкур кучларнинг монархияга қарши заминда бирлашуви ҳарбий тўнтаришга сабаб бўлди. Подшоҳ ағдарилиб, тахтдан воз кечди. Афғонистон Республикаси эълон этилди, унинг исломий тусда эканлиги таъкидланди. Муҳаммад Довуд давлат бошлиғи ва бош вазир бўлди. Айрим демократик ўзгаришлар қилиниб, аграр ислоҳот ўтказилди. Довуд шахсий ҳокимиятини мустақамлашда давом этди. У 1977 йил конституциясига биноан жуда катта ваколатларга эга бўлиб, армия сафидаги сўлларни ҳам, айрим исломчиларни ҳам тақиб эта бошлади. Мамлакат янги ҳарбий тўнтариш ёқасига келиб қолди.

Афғонистондаги апрель тўнтариши. Фуқаролар уруши ва унинг оқибатлари

Муҳаммад Довуднинг авторитар тузуми кучая борган, бирдан-бир ҳукумат партиясидан бошқа ҳамма сиёсий партиялар фаолияти конституция бўйича ман қилинган шароитда махфий иш юритаётган АХДП 1977 йилда ўз сафларини бирлаштириб, қуроли исёнга ҳозирлик кўра бошлади. У АХДП аъзолари бўлган зобитларга умид боғлади. Бироқ ҳукумат фитнани фош этди. Партия раҳбарлари қамоққа олиниб, ўлим ёки узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм этилди. Ҳарбий-

ҳаво кучлари штаби бошлиғи полковник Абдулқодир бошчилигидаги ҳарбийлар додираб қолиб, 1977 йил 27 апрелида ҳарбий тўнтариш ясади. Довуд тузуми қулаб, АХДП раҳбарлари турмадан чиқарилди. Партия шу ондаёқ инқилобий шўро тузиб, 30 апрель куни мамлакатни Афғонистон Демократик республикаси (АДР) деб эълон этди ва инқилобий ҳукумат тузилганини хабар қилди. Тўнтариш Довудга мухолифатчи бўлган бошқа партиялар иштирокисиз амалга оширилгани сабабли уларни мамлакатни бошқариш ишига жалб этмасликка қарор қилинди. Жойлардаги ҳокимият армия ҳамда АХДПнинг маҳаллий ташкилотлари қўлига ўтди. Уларга бўйсунадиган жамоат ташкилотларини тузишга киришилди. Ислоҳотлар ўтказишда чуқур назарий ишланмалар умуман йўқлиги туфайли совет тажрибаси намуна қилиб олинди.

Довуд ҳукумати билан яхши қўшничилик муносабатларини ривожлантираётган совет раҳбарлиги учун Афғонистондаги тўнтариш кутилмаган иш бўлди, аммо у эҳтимолий иттифоқчини қўллаб-қувватлашга қарор қилди. «Афғонистонлик ўртоқлар»га ёрдам тарзида партия ходимлари юборилди. Бундай ходимлар сони СССР билан АДР ўртасида 1978 йил декабрида Дўстлик, яхши қўшничилик ва ҳамкорлик тўғрисида Шартнома тузилганидан кейин жуда тез кўпайди.

АХДП яхлит партия эмасди. У икки фракция асосида бирлашган бўлиб, ўз дохийларига эга эди. Булар — Нур Муҳаммад Тараккий (партия раҳбари) ва Ҳафизулла Амин бошлиқ «Халқ» ҳамда Бабрак Кармал бошлиқ «Парчам» («Байроқ») фракциялари эди. Мўътадилроқ «Парчам» аъзолари раҳбарликдан қисиб чиқарилиб, 1978 йил ёзида кўплари, жумладан Бабрак Кармал ҳам, хорижий мамлакатларга элчи сифатида жўнатилди. Радикал кайфиятдаги «Халқ» аъзолари Афғонистон жамиятининг асрий негизларини қўпоровчи ислоҳотларни ўтказишга киришди. Кўпгина ишлаб чиқариш воситалари давлат тасарруфига ўтказилди. Давлат савдо тизими яратилди. Ер заминдорлардан мусодара этилиб, деҳқонларга бўлиб берилди бошланди, бу эса барча одатларга зид иш бўлиб, деҳқонлар ер олишдан воз кеча бошлади. Диний таълим тизими дунёвий таълим тизими билан алмаштирилиб, ўғил болалар билан қиз болалар бирга ўқитила бошланди, қалин бериш бекор қилинди.

Жуда хилма-хил аҳоли қатламларида мазкур ўз-

гаришлар зўр норозилик туғдирди, чунки бундай «социализм» уларга тамомила ёт эди. Устига-устак расмий шахслар томонидан АХДПга аъзо бўлиб кириш учун «материализм» (аслида — даҳрийлик)ни ва «советизм» (шўровийлик), инқилобий ҳаракатда КПСС ва СССР раҳбарлик ролини тан олиш шарт, деб эълон қилинарди. Бу эса афгонлар назарида АХДПни исломга ёт ва советпараст қўғирчоқ ташкилотга айлантириб қўйганди. Бу ўринда жуда кўп совет маслаҳатчилари фаолияти ҳам ҳисобга олинарди. Гарчи мамлакат раҳбарлиги Савр (Апрель) инқилобининг мақсади — «ислом арконларини ҳимоя қилишдан иборат» деб таъкидлаган бўлса ҳам, ислом руҳонийлари ҳар турли чекловлар, ҳатто қатағонларга дучор этилди.

Афғонистон каби ислом мамлакатида (унда 15 миллион аҳолига 15 минг масжид ва 250 минг руҳоний тўғри келарди) дин янги тузумга қаршилик кўрсатиш байроғига айланди. Турли гуруҳларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий мақсадлари кўпинча бир-бирига зид бўлса-да, ислом шиорлари остида бирлашиб майдонга чиқди. Кўпинча этник негизда янги исломий партиялар тузила бошланди. Мухолифат Кобулдаги ҳукуматга қарши курашда Покхистон ва Эрондаги исломий тузумларнинг ҳарбий ва иқтисодий мададига таянарди. Араб монархия тузумлари ва АҚШ ҳам Афғонистонга ёрдам бериб турарди.

АХДП тузумига қарши дастлабки йирик қуролли ҳаракат 1979 йил март ойида Ҳирот шаҳрида содир бўлди. Бу ерда Эрон томонидан қўллаб-қувватланган шиалар (Афғонистондаги шиалар мамлакат аҳолисининг 18% ини ташкил этади) қўзғолон кўтарди. Узоқ йиллар давом этган фуқаролар уруши ана шундан бошланди. Бу кураш бутун мамлакатни аста-секин қамраб ола бошлади. Тараккий унга қарши туриш учун ҳеч бир кучга эга эмасди, шу боис у СССРга ҳарбий ёрдам сўраб, мурожаат этди. Тараккий 1979 йил сентябрида ҳалок бўлганидан кейин унинг ўрнига давлат бошлиғи лавозимини эгаллаган Хафизулло Амин ҳам (айтишлари-ча, Тараккийни худди шу Амин ўлдиртирган) бу илтимосни такрорлади. 1979 йил 27 декабрда совет раҳбарлиги Афғонистонга қўшин йўллаб, айни вақтда ўз десантчилари қўли билан Аминни йўқ қилди ва унинг ўрнига Бабрак Кармални ўтқазди.

Бабрак Кармал мўътадилроқ йўлдан бориб, ўтмишдаги «ҳаддан ошишлар»ни тузатишга, жамиятда АХДП

обрўсини оширишга ҳаракат қилди. Уруш эса тобора авж олиб, аввало совет қўшинларига қарши қаратилди. Юз минг кишилик совет армияси фақат йирик аҳоли пунктларинигина (шунда ҳам барчасини эмас) назорат қиларди. Кўпинча АДР армиясининг совет милтиқ ва тўплари билан қуролланган бутун бошли бўлинмалари мужоҳидлар тарафига ўтиб кетарди.

Урушни давом эттиришнинг ҳалокатли оқибатларини кўрган М. С. Горбачев бошчилигидаги янги совет раҳбарияти ниҳоят 1986 йилда ўз қўшинларини аста-секин Афғонистондан олиб чиқиб кетишга қарор қилди, аммо у ерда советларга дўстона тузум сақлаб қолиниши лозим эди. Бабрак ўрнини Нажибулло эгаллади. Энди мамлакат Афғонистон Республикаси деб атала бошлаган, унинг демократияга кўпроқ мойил конституцияси қабул қилинди. Мухолифат билан ярашиш йўлларини излашга киришилди, аммо унинг бир қисмигина Нажибулло билан алоқа боғлашга рози бўлди.

СССР Афғонистон армиясини мустаҳкамлаш чораларини кўриб, 1986 йил майдан 1989 йил 15 февралга қадар ўз қўшинларини бу мамлакатдан олиб чиқиб кетди.

Уруш Афғонистонга қимматга тушди, бир миллион киши ҳалок бўлиб, 3 миллион киши қочқинлар сафини тўлдирди, ҳаммаёқ вайрон бўлди.

Совет қўшинлари кетганидан сўнг ҳам фуқаролар уруши тугамади. Мухолифат АХДПнинг коалиция ҳукуматидаги устунлигига асло рози бўлмади. 1992 йил апрелида Нажибулло ҳукумати қулаб, унинг ўзи БМТнинг Кобулдаги ваколатхонасида яшириниб олди. Аммо ғалаба қозонган мухолифатнинг ҳам тили бир эмасди, у жумладан этник-ҳудудий аломатларга кўра бир-бири билан чиқиша олмади. Пуштунларнинг раҳбари Г. Ҳикматиёр, этник тожиклар раҳбарлари Б. Раббоний, А. Маъсуд, этник ўзбеклар раҳбари генерал Р. Дўстум ҳарбий кучни ҳам ишга солиб, коалиция ҳукуматида устунлик қилиш учун ўзаро кураш бошлашди.

Мамлакатдаги тўхтовсиз ҳарбий можаролар давомида четдан ёрдам олиб турган янги ҳарбий-сиёсий куч — мадрасаларнинг собиқ талабалари ҳаракати — толибонлар ҳаракати шакллана борди. Ислом шиорлари остида бирлашган ва яхши қуролланган толибонлар 1996 йилда ҳукумат ҳарбий кучларини тор-мор этиб, сентябрь ойида Кобулни эгаллади ва бу ерда қаттиқ тартиб ўрнатишди. Нажибулло осиб ўлдирилди. 1997 йил

майида эса толибонлар Дўстум қўшинларини мағлуб этиб, деярли бутун мамлакатни тўлиқ назорат қила бошлашди ва А. Маъсуд қўшинларининг қолдиқларига қарши курашмоқда. Ўзбекистон БМТ минбарида ва бошқа халқаро анжуманларда жафокаш Афғонистон днёрида тинчлик ўрнатиш таъаббусини бир неча марта кўтариб чиқди. 1999 йилда Тошкентда Афғонистондаги мухолифатчи кучлар вакилларининг учрашуви ўтказилиб, уларни муросага келтиришга ҳаракат қилинди. БМТ бу тадбирни қўллаб-қувватлади.

Эрон урушдан кейинги йилларда

Иккинчи жаҳон урушининг тугалланиши билан Эрондаги шоҳ тузуми қатор синовларни бошидан кечирди. Англия Эрон жанубидан ўз қўшинларини олиб чиқиб кетди, аммо СССР мамлакат шимолидаги қўшинларини олиб кетмади. У Эроннинг озарбайжон ва курд аҳоли яшайдиган минтақаларида «демократик партиялар» бошчилигида советларга мойил тузумларни зудлик билан тузишга киришди. У Эрон ҳукуматидан шу минтақаларни мухторият сифатида тан олишни, шу билан бирга марказий ҳукуматни «демократиялаш»ни талаб қилди. Шу мақсадда 1946 йилда Курдистон Демократик партияси тузилганлигини эълон этди.

Англия ва АҚШ бу тадбирларга дарҳол ўз муносабатини билдирди, улар мамлакат жануби — Ҳузистондаги мухторият ҳаракатини қўллаб-қувватлай бошлади (бу ерда араблар кўп бўлиб, Англия — Эрон нефть компанияси (АЭНК) концессиялари жойлашган эди). Фарб мамлакатлари тазинқи остида 1946 йил охирида совет қўшинлари Эрон Озарбайжони ва Курдистонидан олиб чиқиб кетилгач, марказий ҳукумат мазкур мухториятларга барҳам берди. Шоҳ армияси мухториятчиларни террор қила бошлади, улар СССРга қочишга мажбур бўлишди, кўпларини эса сталинчи тузум қатағон қилди.

Эрон ҳарбий соҳада АҚШ билан қатор битимлар тузди. Аммо Эронда, жумладан ислом байроғи остида миллатчиликнинг авж олиши туфайли Фарбга, аввало Англияга қарши кайфиятлар ҳам кучая борди. Нефть қазиб олиш ва уни қайта ишлаш соҳаларини давлат тасарруфига ўтказиш ғоялари кенг ёйила бошлади. 1949 йилда руҳонийлар, миллий сармоядорлар ва зиёлиларнинг вакилларидан иборат бўлган Халқ жабҳаси шу ғояларни ёқлаб чиқди. Америкаликлар ҳам АЭНКни ту-

гатишдан манфаатдор бўлиб, Эрон давлат нефть компаниясига таъсир ўтказишга умид бўғларди.

1951 йил 15 мартда Эрон мажлиси (парламенти) нефть саноатини миллийлаштирди, апрель охиридан эса Халқ жабҳасининг раҳбари М. Мосаддиқ ҳукуматни бошқара бошлади, ammo у америкаликларга ён босмади. Ҳукумат Фарб компанияларининг хизматини рад этиб, нефть конлари ва нефть ҳайдаш заводлари бошқарувини ўз қўлига олди. Эрондаги вазият жуда кескинлашди.

1953 йил августида ҳарбийлар Мосаддиқ ҳукуматини ағдарди, унинг ўзи эса судга тортилди. 1954 йил сентябрида янги ҳукумат Эрон жанубидаги нефть қазииш ва уни қайта ишлаш ҳуқуқини 25 йил муддатга махсус Халқаро нефть консорциумига топширди, у Фарбнинг саккизта нефть компаниясидан иборат қилиб тузилган эди. Эронга консорциум кўрадиган фойданинг 50% ажратиладиган бўлди.

1941 йилдан буён мамлакатни идора этаётган Эрон шоҳи Муҳаммад Ризо Паҳлавий ҳукумат фаолиятини ўз назорати остига олди. Эронга хорижий инвестициялар жалб этилди, нефть қазиб олиш кўпайди, армия мустаҳкамлана бошлади. 1955 йилда Эрон СЕНТО ҳарбий блокига қўшилди: АҚШ «учинчи дунё» тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларига эътибор бериб, ислохотлар ўтказилишини рағбатлантиришга киришди. Эрон шоҳи ҳам АҚШ таъсирида 1963 йил 7 январда «оқ инқилоб» ёки «шоҳ ва халқ инқилоби» бошланганини эълон қилди. 23 январда олтита асосий қонун лойиҳаси референдум орқали халқ томонидан маъқулланди. Мазкур лойиҳалар ер ислохоти ва ўрмонларни давлат қўлига ўтказишни, ер ислохотини молиялаш учун давлат завод ва фабрикаларини сотишни, корхоналар фойдасини тақсимлашда ишчилар қатнашувини, парламент сайловлари тўғрисидаги қонунга ўзгартишлар киритилишини, саводсизликка қарши кураш учун «маориф корпуси» тузилишини ўз ичига оларди. Кейинроқ ҳукумат яна олтита қонунни, жумладан «соғлиқни сақлаш корпуси»ни тузиш, сув манбаларини миллийлаштириш ҳақидаги қонунни қабул қилди. 1963 йилда аёллар сайлов ҳуқуқларига эга бўлди.

«Оқ инқилоб» нефть экспортдан тушаётган тобора кўп даромад билан кучланиб, жадал иқтисодий ўсиш учун қулай шарт-шароит яратди. 15 йил ичида Эрон ялли ички маҳсулоти 13 баравар кўпайди. 70-йиллар бо-

шида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш йилига 13—14% кўпайдики, бу эса Япония ва янги саноатлашган мамлакатлардаги даражадан юқори эди. Эрон индустриал-аграр мамлакатга айланди. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад саккиз баравар ортиб, 1,6 минг долларга етди.

Саноатнинг металлургия ва машинасозлик соҳалари айниқса тез ривожланди, енгил саноат ҳам маҳсулот ишлаб чиқаришни анча кўпайтирди. Қишлоқ хўжалигида техника ва ёлланма меҳнат кенг қўлланилган жойлардагина йирик ер эгаллиги сақланиб қолганди. Бошқа ҳолларда ер 10 йилга ижарачи деҳқонларга сотилиб, улар кооперативларга кириши мажбурий қилиб қўйилди. Давлат кооперативларни молниялаб, уларга уруғлик, иш қуроллари, пул ёрдами берди, маҳсулот харид этилишини ташкил этишни ўз зиммасига олди. Саводсизликка барҳам бериб борилди, олий таълим, фан, маданият тараққий этди. Авторитар давлат ислохотларни маблағ билан таъминловчи асосий инвестор ва ташкилотчи эди. Унинг нефть экспортдан олган даромади йилига 20 миллиард долларни ташкил этди. Мамлакат европача қиёфа касб эта бораётган эди, аммо айти шу ҳол ислом инқилобини янада тезлаштирди.

Эрондаги ислом инқилоби. Эрон-Ироқ уруши

Шоҳ ислохотлари Эрон жамиятида ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб юборди, аҳоли жуда кўпчилигининг дин муқаддаслаштирган аввалги турмуш тарзини, кишилар ўртасидаги анъанавий алоқаларни бузиб юборди. Миллионлаб одамлар (70-йилларда Эрон аҳолиси — 30 миллион эди, ҳозир — 65 миллиондан ортиқдир) ишончли тирикчилик манбаларидан маҳрум бўлди. Аграр ислохот туфайли кўплаб мавсумий ишчилар, хизматчилар, майда савдогар ва ҳунармандлар шаҳарларга кўчиб ўтишга мажбур бўлди. Техрон аҳолисининг ярми ўз кучини қаёққа қўйишни билмаган ана шундай кишилардан иборат эди. Анъанавий ўрта шаҳар қатламлари — савдогарлар, тижоратчилар, ҳунармандлар давлатга қарашли енгил саноат корхоналари билан рақобат орқасида камбағаллашиб, хонавайрон бўлиб қолди. Зиёлилар сонининг кўп марта ортиб кетиши сабабли уларнинг жамиятдаги мавқеи пасайиб кетди. Ўрта ва йирик сармоядорлар эса давлат ва коррупцияга берилган амалдорлар тазйиқидан безган эди. Ажнабий-

лар, жумладан америкалик ўн минг маслаҳатчи кўпгина имтиёзлардан фойдаланиши ҳам оммада норозилик уйғотарди.

Мамлакатда миллионлаб норози кишиларни уюштириб, кескин ҳаракат қилишга ундовчи кучлар ҳам мавжуд эдики, булар шунинг руҳонийлари эди. Руҳонийлар 1963 йилдаёқ «оқ инқилоб»ни қаттиқ танқид қилиб чиққан эди. Шоҳ эса руҳонийларни таъқиб остига олди, улар ерларининг бир қисмини ва бошқа маблағ воситаларини мусодара этиб, оятуллоҳ Руҳулло Мусовий Хумайнийни мамлакатдан қувғин қилди.

Ироқда яширинган Хумайний ва унинг Эрондаги сафдошлари шоҳ тузумига қарши ташвиқот уюштириб, уни исломга қарши сиёсат юритишда, Фарб олдида тиз чўкишда, мусулмонларга зулм қилишда айблашди. Эронда ҳар қандай мухолифат, жумладан, Халқ жабаҳаси тақиқланган шароитда масжидлар даҳлсизлик ҳуқуқидан фойдаланиб, шоҳ душманларини бирлаштирувчи марказларга айланиб қолди. Ислом ақидапарастлигига хос кайфият жамиятда, айниқса ўқувчи ёшлар орасида тобора кенг тарқала бошлади. Шоҳ тузуми хавфсизлик хизмати (САВАК) мухолифатчиларни қатағон қилиб, қамоққа олиши ва ўлимга маҳкум этиши оқибатида мазкур кайфият кучайиб бораверди.

1978 йилда шоҳ тузумидан норозилик оммавий намоёнлиқга айланди, ҳукумат уни қўшинлар—танк ва зирҳли машиналар воситасидагина тарқата олди. Минглаб кишиларнинг ҳалок бўлиши амалда бутун жамиятни шоҳга қарши жипслаштирди. Шу йил сентябрида Хумайний эълон этган «Шоҳга ўлим!» шиори шу ондаёқ аҳоли орасида кенг ёйилди. Шоҳ устумонлик қилишга уринди. У партияларнинг ошкора фаолият юритишига рухсат бериб, руҳонийлар билан тил топишга ҳаракат қилди. Аммо руҳонийлар шоҳга ён босмай, монархияга барҳам берилишини талаб эта бошлади. Октябрда ишчилар иш ташлади. Хумайний «Ислом республикаси» тузиш ғоясини олға сурди. 1979 йил 14 январда Хумайний Париждан туриб, Ислом инқилобий кенгаши (ИИК) тузилганини эълон этди, бу кенгаш муваққат ҳукуматни тайинлашни лозим эди.

16 январда шоҳ махфий равишда Эрондан қочди. 1 февралда Хумайний Техронга етиб келди. Сўл кучлар қатнашган қуролли қўзғолон натижасида шоҳ ҳукумати ағдарилиб, 12 февралда бутунлай ИИК қўлига ўтди. Махди Бозоргон муваққат ҳукуматни бошқарди. Инқи-

лоб ғалаба қозонди. Дастлаб турли кучлар, жумладан Халқ жабҳасидаги либераллар ҳам ИИК таркибига кирган эди. Аммо улар мамлакатни тамомила исломлаштириш сиёсатидан норози бўлиб, кўплари ИИКни тарк қилишди.

1979 йил 1 феввалида Хумайний Эрон Ислом республикаси (ЭИР) тузилганини эълон қилди, буни умумхалқ сўрови (референдуми) ҳам қўллаб-қувватлади. Янги тузум тарафдорлари Ислом республика партияси (ИРП)ни ташкил қилди. Бутун мамлакат бўйлаб маҳаллий ҳокимият органлари — ислом қўмиталари тузила бошланди. САВАҚ тарқатиб юборилди. Қулаган эски армиянинг ҳам қисман ўрнини эгаллаган Ислом инқилоби посбонлари корпуси янги тузумнинг ҳарбий таянчига айланди.

Ҳукумат энг йирик саноат корхоналарини давлат таъсирлигига ўтказди, хорижий компаниялар билан тузилган шартномалар бекор қилинди. Айни вақтда хусусий мулк сақланиб қолинди, «исломий иқтисодиёт» қонунқондалари, суд (маҳкама) жараёни ва эронликлар кундалик турмушига шарият меъёрлари яна жорий этилди, спиртли ичимлик, дискотекалар, Ғарб фильмлари тақиқланди ва ҳоказо. Мухолифат қатағонга учради.

1979 йил декабрида ўтказилган референдумда мамлакат конституцияси тасдиқланди. Унга биноан давлат органлари тизимидан юқори турувчи ЭИРнинг диний ва сиёсий раҳбари олий ҳокимиятни бошқариши белгиланди. Аввал оятуллоҳ Хумайний, унинг ўлиmidан сўнг (1989) — оятуллоҳ Сайид Али Хоманай шундай олий раҳбарлик лавозимини эгаллади. Мазкур раҳбардан кейин турувчи олий расмий шахс ва ижроия ҳокимиятининг раҳбари — президент ҳисобланади. 1980 йил январда — президент сайлови, май ойида мажлис (парламент) сайлови ўтказилди.

Ғарб ва Исроилга қарши кураш янги тузумни мустаҳкамлаш ҳамда унинг атрофида жамиятни жипслаштиришнинг энг муҳим воситасига айланди. АҚШ Эроннинг биринчи душмани деб эълон қилинди. 1979 йил ноябрида ислом талабалари Техрондаги АҚШ элчихонасини эгаллаб, то 1981 йил январига қадар уни ўз қўлларида ушлаб туришди. АҚШ билан можаро мамлакат ичидаги «ғарбпарастлик»ка барҳам беришда қўл келди.

Шу орада Ироқ-Эрон уруши бошланди. Саддам Хусайн тузуми ўз мамлакатада Эронга хос шиъа ақидапа-

растлиги кенг ёйилишидан хавфсиреди, чунки Ироқ аҳолисининг ярмидан кўпроғи мазкур мазҳабга мансубдир. Урушга айрим ҳудудий ва миллий муаммолар (хусусан курдлар муаммоси) баҳона бўлди. 1980 йил сентябрида Ироқ қўшинлари Эронга бостириб кирди. Инқилобдан сўнг мустаҳкам оёққа туриб олмаган Эрон қатор мағлубиятларга учради. Аммо ҳужумни тўхтатишга муваффақ бўлди. 1982 йил июлида Ироқ ўз армиясини Эрондан олиб чиқиб кетди. Шунда Эрон қўшини Ироқ чегарасини ёриб ўтди. Ҳумайний Саддам Ҳусайн устидан халқаро суд чақиришни талаб этиб, шу ҳолдагина уруш тўхтатилади, деб шарт қўйди. 1988 йилда музокара бошланди. 1990 йил августида сулҳ битими тузиш ҳақида келишувга эришилди.

Уруш Эронга қимматга тушди. 900 мингга яқин эронлик ҳалок бўлди. Мамлакат қайта ишловчи саноат корхоналари қувватининг 60% и ишдан чиқди. Ҳар йили урушга 13—14 миллиард доллар сарфланиб, бюджет маблағларининг 40% и бой берилди.

Урушнинг тўхтатилиши иқтисодиёт билан жиддий шуғулланиш учун имконият яратди. АҚШ ва бошқа давлатлар Эрон билан савдо соҳасида чекловлар жорий қилганига қарамай, у ўзга ўнлаб мамлакатларга нефть сотишга эришди. 90-йилларда иқтисодий ўсиш суръатлари йилига 7—8% га қадар ошди. Исломий тузум капитализм билан ислом ўртасида оралиқ йўл излай бошлади. 1989 ва 1993 йилги президент сайловида «мўътадил исломчилар» намояндаси А. А. Ҳошимий Рафсанжоний, 1997 йилги сайловда ҳам улар вакили Муҳаммад Ҳотамий галаба қозонди.

Ироқдаги Саддам Ҳусайн тузуми

Ироқ (аҳолиси — 18 миллион киши) 1932 йилдан буён мустақил мамлакат ҳисобланади, аммо 1958 йилгача унинг ички ва ташқи сиёсати Буюк Британия томонидан назорат қилинарди. 1955 йилда Ироқ СЕНТО блоки (Бағдод пакти)нинг ҳаммуассисларидан бири бўлди.

1958 йилда армия монархия тузумини қулатди. Ироқ СЕНТО таркибидан чиқди. Англия ҳарбий базалари тугатилди. 1968 йилги ҳарбий тўнтариш оқибатида Ироқда Араб социалистик уйғониш партияси (АСУП) ҳокимияти ўрнатилди. Бу партия 1947 йилда умумараб фирқаси сифатида тузилган эди. 50-йилларда унинг Ироқ-

даги бўлими ташкил этилди ва бу бўлим амалда мустақил партияга айланди. Ироқ АСУПи «араб социалистик, демократик, озод ва яхлит жамият» барпо этишни ўз мақсади, деб эълон этди. Генерал Аҳмад Ҳасан ал-Бакр бошлиқ бу тузум қатор саноат корхоналарини давлат тасарруфига ўтказди, деҳқонларни кооперативларга бирлаштиришга ҳаракат қилди, курдларга мухторият берди (1974), коммунистлар билан ҳамкорлик қилди.

1979 йилда Ал-Бакрнинг собиқ муовини Саддам Ҳусайн (1937 йилда туғилган) ҳокимиятнинг олий органи — Инқилобий қўмондонлик кенгашининг раиси ва мамлакат президенти бўлди. Ҳусайн қаттиққўллик билан ўз шахсий ҳокимиятини ўрнатиб, кўпгина сафдошларини йўқ қилди, компартия ва ҳар қандай мухолифат фаолиятини тақиқлади. Айни вақтда иқтисодий сиёсатни эркинлаштирди, хусусий мулкни тан олди, аммо «ислом социализми» руҳида иш юритиб, тадбиркорлик устидан давлат назоратини сақлаб қолди. У миллий қаҳрамон, ҳатто умумараб раҳбари бўлишга уриниб, Эронга уруш очди. Иқтисодий жиҳатдан Ироқ урушга тайёр эди. Нефть экспортидан давлат хазинасига ҳар йили 20 миллиард доллар тушарди. СССР Ироқни қурол-яроғ билан таъминлаб турарди. Эрон билан ёвлашган АҚШ ҳам Ироққа бироз ёрдам кўрсатарди. Ҳусайн бу урушда амалда ғалабага эришиб, мамлакат ва араб дунёсидаги обрўини беҳад ошди.

Шунда у янги бир авантюрага қўл урди. 1990 йил 1 августидан 2 августга ўтар кечаси Ироқ қўшинлари қўшни Кувайт амирлиги (аҳолиси икки миллион киши, Форс кўрфазида жойлашган) ҳудудига бостириб кирди ва бир неча кеча-кундуз давомида уни эгаллади. Ҳусайн: «Кувайт Ироқ билан батамом ва абадулабад қўшилди» деб эълон қилди. Мустамлакачилик йилларида Кувайт Ироқнинг Басра вилоятидан адолатсиз равишда ажратиб олинганини далил қилиб кўрсатди. Айни вақтда Ироқ қўшинлари Исроилга ракета ҳужуми уюштириб, жавоб зарбаси берилишини кутиб турди ҳамда Исроил қўшинлари фаластин ҳудудларидан, Сурия қўшинлари — Ливандан олиб чиқиб кетилсин, деб талаб қилди. Шу билан бирга Саддам Ҳусайн ҳар эҳтимолга қарши Эронга нисбатан ҳудудий даъволаридан воз кечиб, 15 август куни Эронни қониқтирадиган шартлар асосида сулҳ тузишни таклиф этди ва бир ҳафтадан сўнг ўз қўшинларини унинг ҳудудидан олиб чиқиб кетди.

Аmmo иш тамомила бошқача тус олди. Деярли барча араб мамлакатлари Кувайт билан бирдамлик изҳор этди. Исроил ўзини тийиб, Ироқнинг ракетадан ўққа туттишига қарши жавоб бермади. БМТ ва унинг Хавфсизлик Кенгаши Кувайтга қарши босқинни қоралаб, Ироқ қўшинлари Кувайтдан дарҳол олиб чиқиб кетилишини талаб қилди. СССР Ироққа қурол-яроғ етказиб беришни тўхтатиб, БМТнинг Ироққа қарши жазо чораларига қўшилди. БМТ қарори билан ўттизга яқин давлатнинг жангчиларидан иборат «кўп миллатли кучлар»нинг қўшинлари (улар асосан АҚШ, Буюк Британия ва Францияга қарашли эди) 1991 йил 17 январга ўтар кечаси Ироққа қарши ҳарбий ҳаракат бошлади. Февраль охирига келиб, Ироқнинг Кувайтдаги ҳамда жанубдаги кучлари тор-мор қилинди. Ҳарбий кучлар асосан авиация ва артиллерия воситаларини ишга солиб, амалда қурбон бермади. Ироқ қўшинлари эса чекинар экан, 600 дан ортиқ нефть қудуғини ёндириб юбориб, Кувайтга зўр моддий талафот етказди.

ШАРҚНИНГ ЯНГИ САНОАТЛАШГАН МАМЛАКАТЛАРИ

Жанубий Корея

Аҳолиси 45.757 минг киши. Расмий номи — Корея Республикаси. 1948 йилда АҚШ мадади билан тузилган. 1953 йил октябрида АҚШ билан Жанубий Корея ўртасида биргаликдаги мудофаа тўғрисидаги шартномага имзо чекилди, у америка қўшинларининг Корея Республикасида туришини қонунлаштирди. 1960 йилда «миллат отаси Ли Сун Маннинг авторитар тузumi қулади. Аммо шундан кейин мамлакатни бошқарган демократик ҳукумат атиги бир йил яшади, у 1961 йил май ойида ҳарбийлар томонидан ағдарилди. Генерал Пак Чжон Хининг авторитар тузumi ҳокимият тепасига келди. Худди шу генерал ҳукмронлиги даврида мамлакат жадал ривожланиб, «Корея мўъжизаси» содир бўлди.

60-йиллар бошида мамлакатда иқтисодий аҳвол жуда оғир эди. Корея икки қисмга бўлиб юборилганида бутун саноат ва хомашё корхоналари Шимолда эди. 1950—53-йиллардаги урушда қолган-қутган корхоналар вайрон бўлган эди. Аҳоли жуда камбағал бўлиб, кўп вақт дарахт пўстлоғи ва каламуш гўшти еб, кун кечирарди. Ҳарбий ҳукумат нима қилиб бўлса ҳам саноат ишлаб чиқаришини йўлга қўйиши зарур эди. Мамлакатда керакли сармоя ва хомашёнинг умуман йўқлиги туфайли 60-йиллар бошида импорт маҳсулотлари ўрнини боса оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи саноатни вужудга келтириш борасидаги уриниш беҳуда кетди. Шу боис 60-йилларнинг ўрталарида четга маҳсулот чиқаришга мўлжалланган енгил саноат, асосан тўқимачилик саноатини ташкил этиш йўлидан борилди. Ишчи кучи ғоят арзонлиги сабабли Жанубий Корея тўқимачилик маҳсулотлари жаҳон бозорида арзон сотилиб, рақобатга дош берди.

Аҳоли жуда қаттиқ меҳнат қилди. Иш ҳафтаси олти кун бўлиб, 12—13 соатдан ишланарди, маош кам эди. Ишчилар, жумладан репрессия қилинишдан қўрқиб, иш ҳақини оширишни деярли талаб қилишмасди. Ойликдан «тежаб қолинган» пулларни давлат янги тармоқлардаги янги корхоналарга сарфлашга мажбур этарди. Ҳукумат ва унинг ҳузурида ташкил этилган марказий разведка бошқармаси жаҳон бозоридаги вазият ҳамда жаҳонда яратилаётган янги технологияларни диққат билан кузатиб-ўрганиб борарди. Солиқ ва ёрдам пул тизimini ишга солиб, нарх-наво ҳамда ташқи савдо устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, саноат ва экспорт соҳаларини ривожлантириш ишларини моҳирона бошқарарди. Қайси фирма қайси бозорга қандай товар билан бориши юзасидан кўрсатма бериб турарди. Фан ва таълимни ривожлантириш тадбирлари бутун чоралар билан рағбатлантирилди.

80-йилларга келиб, Жанубий Корея жаҳон бозорига рўзгор электртехника буюмлари, денгиз кемалари, металлургия, пойабзал саноати маҳсулотлари, енгил автомобиллар етказиб берувчи асосий мамлакатлардан бири бўлиб қолди, ўз аэрокосмик саноатини ривожлантиришга киришди. «Самсунг», «Хюндай», «Дэу», «Лаки-Голдстар» каби корпорациялар жаҳон иқтисодиётида мустаҳкам мавқени эгаллаб, турли мамлакатларда ўз филиалларини ташкил қила бошлади.

1953—61-йилларда ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўртача ўсиш суръатлари 4,5% эди, бу кўрсаткич 60-йиллар ўрталарига келиб, 8,5% га, охирига келиб 11% га етди, кейинги ўн йилликлар ичида салкам 10% бўлди. Бир вақтлар дунёнинг энг қолоқ мамлакатларидан бири бўлган Жанубий Корея жаҳонда энг ривожланган 15 мамлакат сирасига кирди. Бу даврда аҳоли турмуш даражаси ҳам анча ошди.

Иқтисодиёт соҳалари ривожлангани сайин давлат улардаги жараёнларни бошқара олмай қолди. Йирик компаниялар, ўрта ва майда тадбиркорлар, сон жиҳатдан анча ўсган зиёлилар авторитар тузум ҳукмронлиги билан чиқиша олмай қолишди, ўзларига кўпроқ эркинлик берилишини талаб қила бошлашди. 70—80-йилларда талабаларнинг 200 га яқин галаёни бўлиб, ҳар гал маъмурлар томонидан шафқатсизлик билан бостирилди.

1979 йил октябрида Пак Чжон Хи ўлдирилганидан кейин ҳам авторитар тузум сақланиб қолди. 1980 йил май ойида Кванчжу шаҳридаги талабалар галаёни қон-

га ботирилди. Истеъфодаги генералларнинг (ҳарбийлар 1963 йилдан сиёсат билан шуғулланиш учун истеъфога чиқар эди) ҳукмронлигидан норозилик тобора кучайди. Натижада ҳукумат мамлакатда демократиялаш тадбирларини ўтказишга мажбур бўлди. 1987 йил декабрида биринчи умумхалқ президентлик сайлови ўтказилди. Истеъфодаги генерал Ро Де У президент бўлди. 1992 йилги президент сайловида эса ҳарбийлар ҳокимиятига қарши демократик фуқаролар муҳолифатининг раҳбари Ким Ен Самнинг қўли баланд келди.

Мамлакатда 1987 йилдан буён демократик конституция амал қилиб; сиёсий тизим битта ҳукмрон партиянинг ҳукмронлиги томон эволюция йўли билан силжиб бормоқда.

Тайвань

ХХРнинг таркибий қисми ҳисобланадиган Тайваннинг аҳолиси — 22 миллион киши. Расмий номи — Хитой Республикаси (1949 йил октябрига қадар қитъадаги Хитой давлати шундай деб аталарди). АҚШ кўмаги билан 1971 йилгача БМТ аъзоси бўлган. 1949 йилда Мао Цзэдун бошлиқ коммунистлар ҳокимият тепасига келгач, 2 миллион киши — гоминьданчилар, мулкдорлар ва зиёлиларнинг бир қисми қитъадан Тайвань оролига кўчиб келган. Чан Кайши ҳам оролга келиб, «президент» унвонини қайтариб олди.

У собиқ Хитой парламенти аъзоларидан амалда «умрининг охиригача» (расман — «қитъага қайтилганга қадар») парламент тузди. Оролда шу тариқа Гоминьдан ва унинг раҳбари Чан Кайши диктатураси ўрнатилди. 1975 йилда Чан Кайши ўлиmidан кейин президент лавозимини ўғли Цзян Цзинго (у 1927—37-йилларда СССРда яшаб, ВКП (б) фаолларидан бири бўлган) эгаллади. Чан Кайши тузуми АҚШ ҳарбий ҳимоясида яшаган, 1954 йилда икки ўртада ўзаро мудофаа ҳақида шартнома имзоланган эди. Кейинроқ шартнома Хитой Халқ Республикаси қатъий талаби билан АҚШ томонидан бекор қилинди. Аммо 60-йиллар охирига қадар АҚШ Тайвандан молиявий ёрдамини аямади.

Чан Кайши қитъадаги Хитойда коммунистлар ҳукмронлигига қадар ҳокимият тепасида турган гоминьдан тузумининг емирилишидан сабоқ олиб, Тайванда иқтисодиётни ривожлантиришга катта эътибор берди, давлат куч-қудратини шу соҳага қаратди. Аграр ислоҳот ўтказилди. Тайвань ороли японлар ҳукмронлиги даври

(1895—1945-йиллар)да шолн етиштиришга ихтисослашган эди. Бу анъана яна давом эттирилди. 50-йилларда оролда шолн етиштириш 1,5 баравар кўпайди ва уни экспорт қилиш ортди. Худди шу даврда импорт маҳсулоти ўрнини боса оладиган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари қурила бошланди. Аини вақтда кўп меҳнат талаб қиладиган ва экспортга мўлжалланган тўқимачилик маҳсулотлари, тайёр кийим-кечак, пойабзал, соябон, ўйинчоқ кабиларни ишлаб чиқариш ривожланди.

Тайвань саноати амалда 60-йиллар охиридан бошлаб жадал ривожлана бошлади. Бу пайтга келиб АҚШ оролга ёрдам бермай қўйганди. Енгил саноатдан ташқари машинасозлик, шунингдек илм-фан ютуқлари кўп қўлланиладиган ишлаб чиқариш тармоқлари ҳам яратилди. 1951 йилда экспорт қилинадиган маҳсулотлар ичида қишлоқ хўжалик маҳсулотининг улуши 92%, саноат улуши 8% ни ташкил этган эди, 1990 йилда бу нисбатнинг акси — 4,5% ва 95,5% бўлди. 30 йил ичида ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йиллик ўсиши 9% га етди. 90-йилларда Тайвань олтин валюта захиралари бўйича ҳатто Япониядан ўзиб кетди.

Тайвань иқтисодий тараққиётининг муҳим хусусияти йирик хусусий корпорациялар умуман йўқлигидир. Оролда 300 га яқин жуда йирик давлат компаниялари ва 770 минг майда хусусий тикувчилик фирмалари яратилди, уларнинг 150 минги ўз маҳсулотларини чет элларга чиқаради. Майда фирмаларнинг бозор талабларига жуда тез мослашиб, янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни қисқа муддат ичида йўлга қўя олиш қобилияти — Тайвань иқтисодиёти самарадорлигининг гарови бўлди. Иқтисодиётдаги ютуқлар демократиялаш жараёнлари бошланишига имкон берди. 1986 йилда муҳолифатдаги Демократик илфор партия тузилди. 1949 йилдан буён амалда бўлган «Фавқулодда ҳолат тўғрисидаги қонун» бекор этилди. 1986 йилда Цзян Цзинго ўлимидан сўнг демократик ислохотлар тезлашди. 1996 йил мартада тўғрида-тўғри президент сайловлари ўтказилиб, Гоминьдан раҳбари Ли Дэнхуэй ғалаба қозонди.

Сингапур

Аҳолиси — 3 миллион кишидан иборат, уларнинг 77% и — хитой миллатига мансуб. 1959 йилда Британия империяси доирасида ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқини

олди. 1963—65-йилларда Малайзия федерацияси таркибига кирган, 1965 йилда мустақил давлат бўлди. Халқ ҳаракати партияси мамлакатнинг шу тобгача доимий ҳукмрон (устунлик қилувчи) партияси ҳисобланади. Унинг раҳбари Ли Куан Ю 1959—90-йилларда бош вазир лавозимини эгаллаган. Сингапурни авторитар тузум бошқарган. 1967 йилда Англиянинг Сингапурдаги ҳарбий-денгиз ва ҳарбий-ҳаво базаларини олиб чиқиб кетиши мамлакатни қийин аҳволга солиб қўйди, чунки мазкур базаларда аҳолининг тўртдан уч қисми иш билан банд эди. Ҳукумат экспортга мўлжалланган товарлар ишлаб чиқарувчи саноатни вужудга келтириш йўлидан борди. Нефть ва каучукни қайта ишлаш, кемасозлик (танкерсозлик), электр-техника, электроника, нефть кимёси, енгил саноат тармоқлари ривожланди. Англия флотига хизмат кўрсатиш соҳасида тўпланган кўп йиллик тажриба бу соҳада иш берди. Сингапурнинг жуда қулай жойда — денгиз савдо йўллари чорраҳасида жойлашгани мамлакат тараққиётида асосий роль ўйнади, у Шарқий ва Жануби-шарқий Осиёнинг муҳим савдо марказига айланди. Сингапур, Нью-Йорк, Токио ва Гонконг сингари дунёнинг энг йирик молиявий маркази ҳамдир. Иқтисодий тараққиёт ва турмуш даражаси бўйича у Ғарбий Европа мамлакатлари билан тенглашди.

Гонгконг (Сянган)

Аҳолиси — 6,8 миллион киши. 1842 йилдан Англия мустамлакаси. Ҳудудининг бир қисмини Англия 1898 йилда 99 йил муддатга Хитойдан ижарага олган. Ижара муддати тугагани сабабли 1997 йил 1 июлда бутун Гонгконгнинг Хитой юрисдикциясига ўтиши борасидаги Хитой—Англия битими амалга оширилди.

Гонгконг Англия губернатори томонидан бошқариб келинган. 1985 йилда эса маҳаллий Қонун чиқарувчи мажлис депутатлари сонининг ярмидан кўпроғи биринчи марта сайланди.

Худди Сингапур каби Гонгконг ҳам асосан қулай жойда ўринлашгани сабабли жадал тараққий қилди. Ҳозир у дунёдаги энг йирик денгиз порти, минтақадаги муҳим савдо ва молия марказидир. Айниқса, кемасозлик, тўқимачилик, тикувчилик, электрон саноати ривожланган, шунингдек кийим-кечак, ўйинчоқ ва соат экспорт қилади. Айни вақтда Хитой экспортининг сав-

до базасидир. Хитой экспортининг 40% и Гонгконг орқали ўтади. Шу омиллар туфайли Гонгконгда турмуш даражаси ҳам Сингапурдаги каби жуда юқоридир.

Малайзия, Таиланд ва Индонезиянинг жадал иқтисодий тараққиёти

Мазкур мамлакатлар, юқорида таъкидлаганимиздек, янги саноатлашган мамлакатларнинг «иккинчи эшелони»ни ташкил этади. Аммо Малайзия, Таиланд ва Индонезияда тўртта янги саноатлашган мамлакатда етакчи ўрин эгаллаган ва экспортга мўлжалланган хомашёни қайта ишлайдиган саноат унчалик жадал ривожланмади. Сабаби — бу уч мамлакатда табиий ресурслар мўллингидир. Булар ҳам экспортга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқарувчи иқтисодиётни вужудга келтиришди, бироқ бунда кон саноати, қишлоқ хўжалиги, кейинроқ эса хомашёни қайта ишлаш саноати замонавий тармоқларининг маҳсулотларини чет элларга чиқариш асосий ўринни эгаллади.

Асосан мусулмонлар яшайдиган Малайзия ва Индонезияда, буддойилар мамлакати Таиландда иқтисодий тараққиётга эришишда маҳаллий хитой колониялари (уларни бу ерда «хуацяо» деб аташади) жуда муҳим роль ўйнади. Ота юрти — Хитойдаги тазйиқдан бутунлай халос бўлган, ўзи яшайдиган шу уч мамлакатнинг сиёсий ҳаётида қатнашишдан четлатилган хитойлар зўр уддабуронлик хислатларини намоён қилиб, маҳаллий тадбиркорлар учун ҳар жиҳатдан намуна бўлди. Оилавий, уруғ-аймоқ ва миллий алоқалар туфайли ўта жипслашган серғайрат хитойлардан «миллий» сармояни ҳимоя қилишга тўғри келар, ҳукумат кўпинча бу борада фармойиш бераркан, маҳаллий хитойларни чўчитиб қўймаслик учун эҳтиёткорона йўл тутишга мажбур бўлар эди. Малайзиядаги «Куока гуруҳи», Индонезиядаги «Салим гуруҳи» каби хитой уюшмалари энг йирик халқаро корпорацияларга айланди.

Малайзия федерацияси

Аҳолиси 17 миллиондан ортиқ. Малайя ҳамда Калимантон оролидаги Саравак ва Сабах ҳудудларидан иборат. 13 штатнинг 9 таси султонлик ҳисобланади. Мазкур тўққиз нафар ворис султонлардан ҳар 5 йилда бир марта Малайзия ҳукмдори сайланади. Бироқ ҳуку-

мат кўппартиялилик асосида умумхалқ томонидан сайлаб қўйиладиган парламент олдида масъулдир. 1974 йилдан бери мамлакат сиёсий ҳаракатидаги ҳукмрон мавқени Миллий фронт эгаллайди. Унинг таркибига Бирлашган малайя миллий ташкилоти бошчилик қиладиган 11 партия киради. Мамлакат аҳолисининг 55% и — малайялардан ва 34% и хитойлардан ташкил топган.

1971 йилда ҳукумат янги иқтисодий сиёсатни қабул қилди. Мақсад — саноатда малайя сармоясини 1970 йилдаги 2% дан 1990 йилда 30% га етказиш, хорижий, асосан инглиз сармоясини қисиб чиқариш эди. Аммо хитой тадбиркорлари бу сиёсатдан усталик билан фойдаланиб, мамлакат сармоясидаги ўз улушини 30% дан 60% га етказди. Узоқ вақт давомида иқтисодиётда каучук, қалай, нефть, хурмо мойи, ёғоч экспорти муҳим ўрнини эгаллаб келган эди. Аммо 80-йилларга келиб, радиоэлектроника, резина-техника саноати жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. 90-йиллардаёқ экспорт маҳсулотларининг учдан бир қисми электрон ва электр-техника буюмлари, аввало компьютерлар эди. Умуман 80—90-йилларда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш йилига 8—9% кўпайиб борди.

Таиланд

Аҳолиси — 57 миллион киши. Қирол — давлатнинг расмий бошлиғи ҳисобланади. Ҳукумат ўз фаолияти учун парламент олдида жавоб беради. Таиланд — Жануби-Шарқий Осиёда ҳеч қачон мустамлака бўлмаган бирдан-бир мамлакатдир. 1932 йил инқилоби натижасида конституциявий тузум ўрнатилди. Ҳокимият амалда давлат бюрократияси ва армия қўлида бўлиб, улар авторитар услублар билан мамлакатни идора этди. Бунда дини қонун-қоидалари асосида кун кечираётган халқ ҳокимият ишларига бефарқ қарарди. Армия юқори табақасига мансуб турли гуруҳлар эса ҳокимиятни ўзаро бўлишиб-тақсимлаб олган эди. Утган 60 йилда Таиландда 17 марта ҳарбий тўнтариш содир бўлди, аммо қон тўкилмади.

Маҳаллий хитойлар иқтисодиётда жуда фаол роль ўйнар, одатда ҳарбийлар тузган ҳукуматлар хитойлар ва улар сармоясига таянар эди. Мамлакат иқтисодий тараққиётини жадаллаштиришда АҚШ муҳим роль ўйнади. Вьетнам уруши йилларида АҚШ асосий ҳарбий-ҳаво кучлари Таиландда жойлаштирилган эди. Мазкур

ҳарбий базаларда хизмат кўрсатиш, АҚШ инвестицияларидан баҳраманд бўлиш каби омиллар иқтисодий фаоллигининг янги тармоқларини яратиш имконини берди. 60-йиллардаёқ ҳарбийлар ҳукумати замонавий саноат ишлаб чиқаришини рағбатлантириб, айни вақтда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилди, унинг экспорт имкониятларини кенгайтirdи. 70—80-йилларда Таиланд дунёда энг кўп шоли экспорт қилувчи мамлакатга айланди. Минерал хомашё, озиқ-овқат, тўқимачилик маҳсулотларининг янги турлари ҳам кўплаб миқдорда чет элларга чиқариб сотилди. 80-йилларда эса хорижий сармоя ва замонавий технология асосида электроника, электр-техника, кимё ва автомобиль йиғиш саноати жадал тараққий этиб, буларнинг маҳсулотлари ҳам экспорт қилинди. 80—90-йиллар атрофида ялпи ички маҳсулотнинг ўсиш суръатлари йилига 10—11% ни, саноатда эса — 13—14% ни ташкил қилди.

Мамлакатда тай миллатига мансуб тадбиркорлар, зпелилар сони тез орта борди, бу эса мамлакатни демократиялаш учун имконият туғдирди. 1973—76-йилларда демократик бошқарувнинг дастлабки тажрибаси муваффақият қозонмаган эди. 1992 йил май ойида эса армия ҳукуматга қарши ҳаракатларни шафқатсизлик билан бостириб, ўзини бутунлай обрўсизлантириб қўйди. Кейин эса Таиландда ҳам кўппартияли парламент тизими тез суръат булан мустаҳкамлана бошлади.

Индонезия

Мустақил Индонезиянинг биринчи президенти Аҳмад Сукарнодан (1967 йилдан) кейин ҳокимият тепасига келган генерал Сухарто (1921 йилда туғилган) ўтмишдоши барпо этган сиёсий тизимни ўзгартириб ўтирмади. То 1998 йилда кучли норозилик намоёнлари ва талаблари Сухартони президент лавозимидан истеъфога чиқишга мажбур этмагунига қадар у мунтазам равишда ҳар 5 йилда давлат бошлиғи этиб сайланди. Мамлакатда мухолифат йўқ, парламентда депутатлар ҳеч қачон у ёки бу масала бўйича овоз бермай, балки турли профессионал гуруҳлар ва партиялар билдирган фикр-мулоҳазаларни ўзаро «келиштириб», кун ўтказишарди. Ҳамма асосий муаммоларни ёлғиз президентнинг ўзи ҳал қилиб қўяқоларди. Армия унинг асосий суянчиги, расмий мафкура «панча шила» эди. Мансабдор шахсларнинг ҳар қандай қарорлари ва хатти-ҳаракатлари

мазкур мафкурага мос келиши ёки келмаслигига қараб баҳоланарди.

Узоқ вақт давомида иқтисодиёт нефть қазиб чиқариб, уни экспорт қилишнинг ўсиши ва ташқаридан қарз олиш хисобига ривожланиб келди. 80-йилларда Индонезия бошқа нефть қазиб олувчи мамлакатлардан фарқли ўлароқ, ундан келган даромадни истеъмол соҳасига эмас, балки саноатни ривожлантиришга, йўл, алоқа тизими, банк тармоғи каби ёрдамчи соҳаларни вужудга келтиришга сарфлади. Хорижий сармоя қўйилмалари жуда тез кўпайиб, 1994 йилда 24 миллиард долларга етди. Ялпи ички маҳсулот 1967 йилда жон бошига 50 доллар эди, 1995 йилда 800 долларга етди.

«Камбожа муаммоси» ва унинг ҳал этилиши

80-йилларда Камбожада сўл тузум мустақамланиб олди, уни полпотчилар (Камбожанинг собиқ қонхўр ҳукмдори Пол Пот тарафдорлари)дан 100 минг кишилик вьетнам армияси ҳимоя қиларди. СССР бу армияни таъминлашда, Камбожанинг иқтисодий ҳамда ижтимоий муаммоларини ҳал этишда ёрдам кўрсатар эди. 1981 йилда Миллий мажлисга сайлов ўтказилиб, янги конституция қабул қилинди.

Аммо Камбожа халқ-инқилобий партияси (КХИП) бошқараётган бу тузум умумхалқ томонидан қўллаб-қувватланмас эди. 1970 йилгача мамлакатни идора этган шаҳзода Народом Сианук, худди шу йили уни афдарган генерал Лон Нол тарафдорлари ҳукуматга қарши эди. Аммо КХИПнинг асосий душмани полпотчилар («қизил кхмерлар») бўлиб, улар Таиланд билан чегарадош 300 километр кенгликдаги каттагина ҳудудни назорат этиб, анъанага биноан маҳаллий аҳоли томонидан фаол қўллаб-қувватланар эди, улар Вьетнам ва мавжуд Пномпень тузумига қарши қуролли кураш олиб боришарди.

«Совуқ уруш» шароитида жами мухолифатни, жумладан «қизил кхмерлар»ни Фарб, Хитой ва Жануби-Шаркий Осиёдаги кўпгина мамлакатлар ёқларди. Маана шу кучлар кўмагида мухолифатдаги уч гуруҳ «Камбожа миллий ҳукумати» уюшмасига бирлашди, улар раҳбари Н. Сианук эди.

Аммо 80-йиллар охирида халқаро шароитнинг ўзгариши, СССР ва Вьетнамда ислохотлар ўтказилиши Кам-

божа муаммосини ҳал этиш йўлларини излаш имконини берди. 1989 йил ёзида Парижда 19 давлат, жумладан СССР, АҚШ, Хитой, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларининг ташқи ишлар вазирлари иштирокида халқаро конференция очилди ва у Камбожага оид кўп томонлама мулоқотни бошлади. Уша йил сентябрь ойида Вьетнам ўз қўшинларини Камбожадан олиб чиқди. Камбожадаги тўрт томон (уч мухолифат ва ҳукумат тарафдорлари) миллий яраш шартлари ҳақида музокара юритишди. 1990 йил июнида Камбожа ҳукуматининг бошлиғи Хун Сен ва Н. Сианук ҳукумат ва мухолифат вакилларидан иборат Камбоджа Олий миллий кенгашини тузиш тўғрисида келишиб олишди, аммо раҳбарлик лавозимлари борасида баҳслар бошланиб кетгани сабабли бу кенгаш иш бошлай олмади.

1991 йил октябрида Париж сулҳ конференциясининг охириги босқичида миллий яраш, урушаётган томонларни қуролсизлантириш ва БМТ ҳамда бу ташкилот тинчлик ўрнатувчи кучларининг бошчилигида ялпи сайлов ўтказиш тартиблари ишлаб чиқилди. 1991 йил ноябрида Н. Сианук мамлакат пойтахти Пномпенда қизгин кунлик олинди. 1993 йил май ойида сайлов ўтказилди. Уни бойкот қилган «қизил кхмерлар» сайловда қатнашмади. Сайловда Сианук ва Хун Сен тарафдорлари ғалабага эришди. Народом Сианук давлат бошлиғи бўлди. 1993 йилда Камбожа яна қироллик мамлакатига айланди. Полпотчиларнинг тарқоқ ва занфлашган кучлари шундан кейинги йилларда ҳам террорчилик ҳаракатларини уюштириб, тинчлик жараёнига путур етказишга уринди. Сианук ва Хун Сен тарафдорлари ўртасидаги келишув ҳам узоқ давом қилмади. 1997 йил июлида Хун Сен мамлакатда ҳарбий назорат ўрнатди.

Вьетнамдаги иқтисодий ислохотлар

1975 йилда Вьетнам бирлашганидан кейин жамиятнинг коммунистик модели мамлакат жанубида ҳам жорий этила бошлади ва натижада бу ерда ҳам иқтисодиёт соҳаси оқсай бошлади. Асосан СССРдан олинган ташқи қарзлар бюджет тушумларининг 25—30% ини ташкил этарди.

Вьетнам Компартияси 6-съезди (1986 йил декабр)дан кейин иқтисодий сиёсатда бурилиш содир бўлди. Ислохотлар Хитойда амалга оширилаётган ислохотлар-

га кўп жиҳатдан ўхшарди. Иқтисодий тармоқларни марказий режалаш соҳаси қисқартирилди. Корхоналар ва қуйи ҳокимият ташкилотларига эркинлик берилди. Майда хусусий корхоналар фаолиятини чеклашлар бекор қилинди. 1987 йилда хорижий сармоядан фойдаланиш учун яхши шарт-шароит яратиб бериш тўғрисида қонун чиқарилди. Партиянинг 7-съезди (1991 йил) бозор иқтисодиёти соҳасидаги ислоҳотлар ҳамда давлат томонидан тартибга солиб туриладиган кўп укладли иқтисодиёт яратиш йўлини тасдиқлади. Конституцияга хусусий мулк ҳақидаги модда киритилди.

Деҳқонларга ўз маҳсулотини ўзи тасарруф этиш ва уни бозор нархларида сотиш ҳуқуқи берилди. Деҳқонлар шу даражада кўп шоли етиштирдиларки, натижада Вьетнам шолини экспорт қилиш бўйича дунёда учинчи ўринга чиқди. Аввалги йилларда пулнинг қадрсизланиши минг фоизга етган бўлса, 1989 йилга келиб бу жараён бутунлай тухтатилди. Аммо ислоҳотлар оқибатида талай мушкулликлар ҳам туғилди. Ишсизлик кўпайиб, давлат молиявий ёрдамсиз қолган корхоналар банкрот бўлди. Маҳсулотни сотишда ҳам қийинчиликлар юзага келди.

Вьетнам қўшинларининг Камбожадан олиб чиқиб кетилиши унинг халқаро мавқеини оширди. Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларидан хусусий инвестициялар оқиб кела бошлади. 1991 йилдаёқ улар миқдори 2,3 миллиард долларга етди. Айниқса, мамлакат жанубида саноат соҳалари жонланиб, тадбиркорлик фаоллашди. 20—30-йилларда «Шарқнинг Парижи» деб таърифланган Хошимин (собик Сайгон)да ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши 90-йиллар ўрталарига келиб йилга 14% га, мамлакат бўйича эса ялпи ички маҳсулот ўсиши йилга 8—9% га етди.

Хитойдаги каби Вьетнамда ҳам авторитар коммунистик тузум мавжуд. Хошиминда бозор иқтисодиёти соҳасида ислоҳотларни амалга ошираётган компартиянинг янги аъзолари сони кўпайди. Вьетнам ёш саноатлашган мамлакатларнинг тадбиркорларини ўзига жалб эта бошлади. Улар фикрича, Хитойдан ўзлаштирилган конфуцийчилик маданияти ишлаб чиқаришнинг қатор соҳаларида тез орада Вьетнамга «аждаҳочалар» билан тезда тенглашиш имконини бериши мумкин. Аҳоли сони ўсиши (90 миллион киши) ҳам унинг иқтисодий тараққиётида муҳим омилдир.

Осиё-Тинч океан минтақасидаги интеграция жараёнлари

Осиё-Тинч океан минтақаси кенг кўламда Тинч океан қирғоғи бўйида ёки унинг яқинида жойлашган ҳамма давлатларни, жумладан Лотин Америкаси давлатларини қамраб олади. Аммо кўпинча Осиё-Тинч океан минтақаси дейилганда Осиё мамлакатлари, шунингдек Австралия, Янги Зеландия ва АҚШ тушунилади.

Минтақадаги интеграция жараёнлари бир неча йўналишда давом этмоқда. Сиёсий соҳадаги интеграция эса жуда суст бормоқда. Ҳозирги шароитда АҚШ, Австралия ва Янги Зеландиянинг ҳарбий-сиёсий блоки (АНЗЮС) унчалик роль ўйнамай қолди. 1977 йилда ёқ Жануби-Шарқий Осиё шартномаси ташкилоти (СЕАТО) тарқалиб кетди. 1967 йилда Хитой билан Вьетнамни яққалаб қўйиш мақсадида тузилган Жануби-Шарқий Осиё давлатлари уюшмаси (АСЕАН) фаолиятида илгари асосий ўринни эгаллаган сиёсий жиҳатлар бугунги кунда ўз аҳамиятини йўқотди.

Умумий цивилизация хусусиятлари ва маданий-тарихий анъаналарга эга бўлган мамлакатларнинг янада кенгроқ алоқаларини жадал ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилаётир. Бундай мамлакатлар сирасига Япония, Жанубий Корея, қисман Вьетнам, Хитой, Тайвань, Сингапур киради. Аммо Япониянинг бу минтақада ҳам устунлик қилиш борасида Хитой билан рақобати кучаймоқда. Ундан ташқари Япония АСЕАНга аъзо мамлакатлар — Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Филиппин, Бруней, Вьетнам билан иттифоқчилик муносабатларини йўлга қўйишга интиломоқда. 1993 йил январда Япониянинг бош вазири Кинти Миядзава Бангкок (Таиланд пойтахти)да сўзга чиқиб, АСЕАНга «бир ёқадан бош чиқариб, бирга ҳаракат қилиш»ни таклиф этди. Мазкур таклиф тез орада «Миядзава доктринаси» деган ном олди. Бундай бирлашманинг биринчи галдаги вазифаси муштарак куч-ғайрат билан Ҳинди-Хитой (Вьетнам, Лаос, Камбожа)ни минтақадаги бошқа мамлакатлар даражасига етказишдан иборат бўлиши керак эди.

Минтақада кўпгина бошқа бирлашув ташаббуслари ҳам олға сурилди. Аммо муҳими шуки, кейинги йилларда Осиё-Тинч океан минтақасидаги Осиё мамлакатлари ташқи иқтисодий алоқаларни кучайтириб, ҳамкорлик асосида иқтисодий ривожланишга ўзаро имкон яратмоқ-

да. Масалан, 1986 йилдан 1990 йилгача шу минтақадаги мамлакатларнинг АСЕАНга аъзо мамлакатларнинг иқтисодиётига қўйган хорижий инвестиция улуши 19% дан 39% га етди. Ёш саноатлашган мамлакатларнинг ўзаро хусусий инвестиция қўйиши 50% ни ташкил қилди. Агар илгари Япония сармоясини ва технологиясини ёш саноатлашган мамлакатлар иқтисодий даражасини кўтаришга ёрдам берган бўлса, эндиликда ёш саноатлашган мамлакатлар Хитой ва АСЕАНга аъзо мамлакатлар иқтисодиётига капитал маблағ қўйиб, уни юқорироқ даражага кўтармоқда. Шарқий Осиёда талай мамлакатларнинг жуда катта иқтисодий гуруҳи ташкил топмоқдаки, у Европа ва Шимолий Америка билан рақобат қила бошлади.

ЛОТИН АМЕРИКАСИ МАМЛАКАТЛАРИ

ИЖТИМОИЙ-СИЕСИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЕТ БОСҚИЧЛАРИ

Лотин Америкасининг ўзига хос жиҳатлари

Урушдан кейинги даврда Лотин Америкаси мамлакатлари бутун «учинчи дунё» учун хос бўлган вазифаларни — ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланиш йўллари ва воситаларини излашга, иқтисодий қолоқликни бартараф этишга, тобора ўткирлашиб борган ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга мажбур бўлди. Бу давлатларни Европа маданиятининг, тўғрироғи унинг Жанубий Европага, испан-португалларга хос турининг ворислари XIX аср бошидаёқ яратган эди. Улар ҳам Европа маданиятига ёт бўлган Осиё ва Африка мамлакатлари дуч келган муаммолар билан юзма-юз келишди. Аммо Лотин Америкаси АҚШ йўлидан бормади. Бунинг сабаблари қуйидагича: -

Лотин Америкаси маданияти ўрта асрлардаги Испания ва Португалиянинг католиклар динига мансуб халқлари маданияти билан индейлар Америкасининг мустамлакага хос шаклдаги маданиятининг симбиози (биргаликда яшаш, аммо қўшилиб-бирикиб кетиши эмас) сифатида шаклланган эди. Мазкур маданият аввал бошданок Шимолий Америка ва Ғарбий Европа маданиятидан фарқ қиларди. Бу икки минтақа маданиятига протестантлик дини кучли таъсир этган ва у жамоачилikka эмас, балки фақат Худо олдида масъул бўлган якка шахсларнинг фаоллиги ва ташаббускорлик фазилатларига умид боғлаган маданият эди. Бундай шахс ўз фаолиятида иложи борича кўпроқ муваффақият қозонишга астойдил ҳаракат қилиб, давлат ҳокимиятини ма-на шу муваффақиятни таъминлашга даъват этилган восита деб биларди, бинобарин бу омил жамиятни иқтисодий ва сиёсий соҳаларда муқаррар равишда демократиялаш сари етаклайди.

Мазкур даврга хос муҳим хусусият ва асосий зиддият шундан иборат эдики, давлат саноат ва нуфузли тардбиркорлик вужудга келишига ҳар жиҳатдан кўмаклашиб, айни вақтда ишчилар синфининг сони ўсишига ҳам имкон яратди, кенг аҳоли қатламларини сиёсатга жалб этди. Булар эса ўз навбатида давлатдан ҳамда тардбиркорлардан ўз ижтимоий эҳтиёжларини таъмин қилишни талаб қилиб чиқа бошлади. Худди Шарқ мамлакатларидаги каби Латин Америкасида ҳам давлат икки муаммодан бирини ҳал қилиши, яъни ҳар қандай воситалар билан мамлакатнинг жадал тараққиётини таъминлаши ёхуд ривожланиш суръатларига путур етказиб, ижтимоий масалалар билан шуғулланиши лозим бўлиб қолган эди. Ана шу иккиланиш ҳолати қитъанинг урушдан кейинги бутун тарихини то ҳозирги кунгача белгилаб келаётир. Қайси кучлар устун келса, «тарози палласи» ўша ёққа оғар эди. Сўл кучлар ҳокимият тепасига келган вақтда аҳолининг ижтимоий талабларини қондиришга (иш ҳақини оширишга, аграр ислоҳот ўтказишга, уй-жой қуришга, таълим ва соғлиқни сақлаш ишларига) кўпроқ аҳамият берар, шу мақсадда мулкдорларга қўшимча солиқлар жорий этар, даромад келтирувчи ишлаб чиқариш соҳаларини давлат тасарруфига ўтказар, давлат иқтисодий секторини кенгайтириб, хорижий компаниялар фаолиятини чеклаб қўяр эди. Унг кучларнинг ҳукумати энг қашшоқ қатламлар қаршилигини куч билан бостириб, асосан ишлаб чиқаришга эътибор берар, шу ниятда, айниқса хусусий сармояга нисбатан қўлланилган чекловларни бекор қилиб, чет эллардан кўп миқдорда қарз олар ва сўллар каби давлатга қарашли йирик корхоналар курар эди.

Кўпинча ҳарбий режимлар ҳукмронлик қиларди. 1945—70-йиллардагина қитъада 75 марта ҳарбий тўнтариниш уюштирилди. Армия — давлатнинг бу энг қудратли ташкилоти — алоҳида, мустаҳкам жиҳланган кастага хос хусусиятларга эга бўлиб, ҳар гал жамият ёки давлат барқарорлигига хавф туғилган пайтда осонгина ҳокимиятни ўз қўлига оларди. Сўнгра ё узоқ вақтгача ўз диктатурасини (кўпинча унг кучларнинг) ўрнатар ёки ўз назорат остида ҳокимиятни фуқаролар ҳукумати қўлига топширар эди.

Урушдан кейинги Латин Америкасида унг ва сўл кучлар билан бир қаторда марказчи партиялар ва ҳаракатлар ҳам фаолият юритар, тараққиёт вазифалари-

ни ижтимоий янгилашиш вазифалари билан қўшиб олиб бориш, жамиятда тинч-тотувликка эришиш учун ишти-лар, миллий ислохотчилик мафкураси байроғи остида ҳаракат қиларди. Мазкур мафкурага биноан мамлакат тараққиётини тезлаштириш, унинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, ижтимоий адолатни таъминлаш йўлида мил-латнинг синфлараро бирлигига эришиш зарур эди. «Им-периализмга қарши, коммунизмга қарши, демократия ва ижтимоий тотувлик учун курашайлик!» — миллий ис-лохотчи партиялар шiori ана шундай эди. Бироқ улар экспортдан, масалан, нефть экспортдан кўплаб даромад оладиган мамлакатлар (Мексика, Венесуэла)дагина ўз вазифаларини амалга ошира олди, чунки айни шу даро-мадлар марказчи кучлар олдинга сурган вазифаларни айни бир вақтда ҳал этиш имконини берарди.

Лотин Америкасидаги мавжуд тузумлар, жумладан ҳарбий ва миллий-ислохотчи тузумлар сиёсий, ижтимо-ий, этник зиддиятлар ичида қолган жамиятни бирлаш-тириш учун корпоративчилик ғояларини сингдиришга уринишарди (Корпоративчилик — кўп сонли ижтимоий гуруҳлар, яъни бирон ҳудуд аҳолиси, касб-ҳунар эгалар-и ёки ишлаб чиқариш ходимларидан иборат гуруҳлар-ни давлат раҳнамолиги остида ягона корпорацияларга бирлаштириш, демакдир). Корпоративчилик, патерна-лизм ва каудильоичлик Лотин Америкасида ўзига хос равишда қўшилиб кетган эди. Популизм (халқ орасида турли йўллар билан обрў қозонишдан иборат ғоя) ом-мавий («халқ») миллатчилик ҳаракатларининг мафку-раси ва амалий фаолиятини ўз ичига олиб, буларга умум тан олган йўлбошчи раҳномалик қиларди. Бу ҳа-ракатлар ўз навбатида аҳоли томонидан «умуммиллий каудильо» сиёсий ҳокимиятнинг қўллаб-қувватланиши-ни ташкил этиш ҳамда шу аҳолини сафарбар қилишга мўлжаллаб уюштирилар эди. Бразилиядаги Ж. Варгас, Аргентинадаги Х. Д. Перон, Кубадаги Ф. Кастро тузум-лари популизм ғоясига асосланган тузум бўлиб, унинг унсурлари кўпгина бошқа тузумларга ҳам хос эди.

Лотин Америкаси жамиятининг анъаналари эса Ғарбий Европа ва АҚШ анъаналаридан фарқланиб, кўп жиҳатдан Шарқ анъаналарига ўхшаб кетар ва ўзига хос пирамида шаклини эслатар эди. Унинг негиз-ини бўйсунмишга одатланган, ҳуқуқсиз индейс жамоа-лари, 19-асрга келиб қулликдан озод қилинган негр аҳолиси ташкил қиларди. Жамиятда фаолроқ роль ўй-найдиган оқ танли ва дурагай (метис) аҳоли эса ҳо-

кимиятга таъсир этадиган даражада реал имкониятга эга эмасди. Пирамиданинг чўққиси ҳамма нарсани белгилаб, ҳал этиб берадиган жуда кучли давлатда муассамлашган эди. Илгари бу ҳокимият ваколатлари қироллик мустамлака маъмурияти қўлида бўлган бўлса, 19-асрда унинг ўрнини янги давлат муассасалари эгаллади. Мазкур муассасалар (яъни кучли президентлик ҳокимияти, икки палатали парламент, расман мустақил суд ҳокимияти) конституция билан бирга АҚШ демократик тизимдан нусха олиниб шакллантирилган, бу тизим эса лотин америкаликлар учун ҳамма вақт намуна бўлиб келган эди. Аммо Лотин Америкасида бу муассасалар маҳаллий олигархия турли гуруҳлари томонидан тўла назорат қилинар, катта ер-сув мулклари, қазилма конлар, хомашё ва озиқ-овқат маҳсулотларини четга чиқариш ҳамда саноат товарларини четдан келтириш ишлари ҳам шу олигархия қўлида жамланган эди.

Худди Шарқдаги каби, Лотин Америкасида ҳам ҳокимият билан аҳоли оммаси ўртасидаги муносабатлар патернализм асосига қурилган, бу эса «демократик» ҳокимиятга сўзсиз бўйсуннишни ва унинг «ээгу иродаси»дан умидвор бўлиб яшашни кўзда тутар эди. Католицизм дини ва католик черкови мазкур тартиботни муқаддаслаштириб, унга «уйғунлик» бахш этишга ҳаракат қиларди. Каудильочилик (испанча «каудильо» — «дохий», «йўлбошчи» сўзидан олинган) сиёсий ҳокимиятни шакллантириш ва унга қисман қуйидан таъсир ўтказишнинг энг муҳим воситаси эди (Каудильочилик бир гуруҳ кишиларнинг кучли ва обрўли раҳбар атрофида бирлашиш анъанасидан иборат бўлиб, улар каудильо ҳокимиятга эришган тақдирда унинг ортидан мансаб пиллапоясидан кўтарилиб боришга ёки ҳомийлигини қозонишга интилишарди).

Тадбиркор — заминдорлар олигархияси ва у билан боғлиқ хорижий сармоядорларнинг Лотин Америкаси мамлакатлари сиёсий ва иқтисодий ҳаёти устидан зўравонлик сиёсатини юритиши, миллий бойликлардан якка ўзи фойдаланишга интилиши маҳаллий хомашёни қайта ишлаб чиқариш саноати ҳамда миллий тадбиркорликнинг шаклланишига тўсқинлик қилди, кўпчилик аҳолининг қашшоқлик ҳолатини сақлаб қолди. Айниқса, 20-асрнинг 30-йилларида вазият жуда кескинлашди. Жаҳон бўйлаб танглик содир бўлиши туфайли маҳсулот экспорт қилиш бирдан камайиб кетди. Натижада

мазкур мамлакатлар пулсиз-молиясиз, импорт товарларисиз қолди.

Энди Лотин Америкаси иқтисодий тараққиётини тубдан қайта йўналтириш, унинг хомашё ва озиқ-овқат маҳсулотларини четга олиб-чиқиб кетувчи Ғарб сармоядорларига қарамлигини тугатиш, четдан келтириладиган саноат товарларини ўзида мустақил ишлаб чиқариш лозим эди. Миллий тадбиркорлик умуман заиф бўлган бир шароитда юқоридаги вазифаларни бажаришни давлат ўз зиммасига олиши, у кенг кўламдаги ижтимоий кучлар иштирок этадиган қилиб қайта тузилган бўлиши шарт эди. Натижада кўпгина мамлакатларда олигархия ҳокимиятдан четлаштирилди. 30—40-йилларда тузилган бу янги давлатлар мамлакатни саноатлаштириш муаммолари билан яқиндан шуғуллана бошлади. Илгарироқ фақат Аргентина ушбу вазифани қисман ҳал этишга интилиб, Европадан малакали ишчилар ва тадбиркорларнинг кўчиб келишини рағбатлантирган эди.

Шаклланиб келаётган йирик, ўрта ва кўпинча майда миллий тадбиркорлик мамлакатни саноатлаштириш соҳасида давлатнинг бевосита таянчи эди. Давлатнинг асосий кучи — армия эса сон жиҳатдан кўпайди, у қудратли ҳарбий техникага эга бўлиб, жамият ҳаётида тора катта роль ўйнай бошлади. Давлатнинг расмий мафкураси — миллатчилик эди, унга биноан умуммиллий манфаатлар хусусий манфаатлардан устунлиги, иқтисодий мустақилликка эришиш вазифаси устувор вазифа эканлиги эълон қилинди. Шу тариқа Лотин Америка мамлакатлари ички ҳаётининг ҳамма соҳаларида давлатнинг устунлик даври бошланди, у эллик йил давом этди.

Иккинчи жаҳон уруши даврида ва урушдан кейинги йилларда Лотин Америкаси мамлакатлари иқтисодий тараққиётининг жадаллашуви

30—40-йилларда Лотин Америкасидаги мамлакатларнинг кўпчилиги импорт қилинадиган товарлар ўрнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи маҳаллий саноатни ривожлантириш йўлини танлади. Илгари четдан келтириладиган шу товарларни мазкур мамлакатларнинг ўзида ишлаб чиқариш иқтисодий мустақилликни таъминлаши ва айни вақтда аҳоли турмуш даража-

сини ошириши лозим эди. Бу йўл ўша вақтда жуда машҳур бўлган «илфор мамлакатларга етиб олиш учун ривожланиш» назариясига жуда мос эди. Унга кўра, қолоқ мамлакатлар давлатнинг мақсад сари йўналтирилган қаттиққўллик сиёсатига таяниб, саноати ривожланган мамлакатларга етиб олиши ва тенглашиши зарур эди.

Иккинчи жаҳон уруши бунинг учун дастлабки қулай шарт-шароит яратди. Жаҳон бозорида қишлоқ хўжалик-хомашё маҳсулотларининг нархлари кескин тошиб кетди. Лотин Америкаси маҳсулот экспортининг қиймати 1938 йилдан 1948 йилгача қарийб тўрт марта ошди, ваҳоланки экспорт жисмоний ҳажмининг ўсиши атиги 16% ни ташкил этганди. 1939—45-йилларда минтақадаги олтин валюта захиралари беш баравар кўпайди. Уруш гирдобидида қолган мамлакатлардан маҳсулотларни импорт қилиш анча камайгани туфайли қитъанинг ўзида шу маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган саноат корхоналарини қуриш жадаллашиб, улар сони айрим мамлакатларда икки баравар ортди, саноат ишлаб чиқариши эса 30% дан 50% гача юксалди.

Урушдан кейинги даврда ҳам қулай ташқи иқтисодий шароит сақланиб қолди, бу эса Лотин Америкаси мамлакатларига юқоридаги каби саноат корхоналарини кўпроқ қуриш имконини берди. Бу ишда давлат етакчи роль ўйнади. У маҳсулот ишлаб чиқарувчи тадбиркорларни ҳимоя этиб, хорижий сармоядан фойдаланишни чеклаб қўйди, қатор мамлакатларда даромад келтирувчи кончилик соҳасини ўз тасарруфига олди. Барча саноат инвестициялари учдан бир қисми давлат ҳисобидан бўлиб, улар энг муҳим базавий соҳаларда жамланди. Натижада айрим мамлакатлар асосан аграр мамлакатдан аграр-индустриал мамлакатга айланди. 1945—55-йилларда қитъада саноат ишлаб чиқаришининг ўртача йиллик ўсиши 6,3% ни ташкил этди. 1958 йилда ишлаб чиқариш ҳажми урушдан аввалги даражадан қарийб уч баравар ўсди.

Аммо қайта ишлаш саноатида кенг истеъмол товарларини ишлаб чиқариш устунлик қилиб, улар техник даражаси паст бўлган жуда кўп майда ва ўрта корхоналарда тайёрланар эди. Импортга қарамлик ҳам камаймади, енгил саноат корхоналари учун четдан кўп-лаб машина ва асбоб-ускуна келтирила бошланди. Нисбатан йирик ички бозорга эга бўлган ва саноатлашиш йўлида анча илгарилаб кетган Бразилия, Мексика, Ар-

генти́на каби энг катта мамлакатлар ва камроқ даражада саноатлашган Колумбия, Венесуэла, Чили, Перу, Уругвай ҳам оғир саноатнинг қимматбаҳо соҳаларини (машинасозлик, металлургия, энергетикани) вужудга келтириш имконига қисман эга бўлиб қолди. Илгари ҳам шу каби корхоналар қурилган эди, энди зарур моддий-техник ресурслар, ходимлар ва тажрибанинг йўқлигини бартараф қилиш лозим эди. Мана шуларнинг ҳаммаси ривожланган мамлакатлардаги компанияларда ва улар тузган халқаро молия ташкилотлари (Халқаро валюта фонди, Халқаро реконструкция ва ривожланиш банки ва ҳоказолар)да етарлича бор эди. Аммо Ғарб мамлакатлари ва уларнинг етакчиси — АҚШ Лотин Америкасидаги ўз бозорларидан маҳрум бўлишни ва янги рақобатчилар орттиришни хоҳламас эди, албатта. Лотин америкаликларда эса Ғарб тажрибаси, билими ва маҳоратини изчиллик ва уюшқоқлик билан эгаллаш учун зарур хислатлар етишмасди. Лотин Америкасида саноатни янада ривожлантиришнинг биргина имкони бор эди, бу ҳам бўлса, қудратли хорижий сармоядорлар назорати остида, улар манфаатларини ҳисобга олган ҳолда иш юритиш эди.

50-йиллар иккинчи ярмидан бошлаб АҚШ ва унинг компаниялари (улар илгарироқ ўз ғарбий европалик рақобатчиларини Лотин Америкасидан қисиб чиқаришганди) Жанубий Америка мамлакатларидаги саноатлашиш жараёнига фаолроқ киришди. Биринчидан, қитъадаги мамлакатларга муайян сиёсий шартлар билан кредит ва қарзлар берилди; иккинчидан, оғир саноат соҳасига бевосита хусусий инвестициялар қўйилди.

1960 йилда АҚШнинг фақат бевосита хусусий сармоя қўйилмалари тўққиз миллиард долларни (барча хорижий инвестицияларнинг тўртдан уч қисмини), қитъа мамлакатлари давлат қарзлари эса 6,6 миллиард долларни ташкил қилди. Лотин Америкаси саноати ана шундай зиддиятли шароитда ривожлана борди. 1950 йилдан 1980 йилгача ялли ички маҳсулотнинг йиллик кўпайиши ўртача 5,5% га етди, бу эса ривожланган Ғарб мамлакатларидаги даражадан (4,3%) юқори эди. Аммо аҳоли сони тез орта бориши туфайли жон бошига ялли ички маҳсулот миқдори сустроқ (Ғарбда — 3,1% бўлса, Лотин Америкасида — 2,6%) кўпайди. Айни мазкур энг муҳим иқтисодий кўрсаткич бўйича Лотин Америкаси мамлакатлари Ғарбга етиб олиш уёқда турсин, балки ундан тобора орқада қолаверди.

Қитъада АҚШ таъсирининг кучайиши. Америка давлатлари ташкилотининг тузилиши

Лотин Америкасининг савдо-сотиқ, ташқи қарз ҳамда инвестиция соҳасидаги асосий шериги АҚШ бўлиб, унинг иқтисодий таъсири ўсиши мазкур минтақадаги сиёсий устунлигини ҳам кучайтирди. 40-йилларда бундай устунлик иккинчи жаҳон уруши даврида яратилган янги ташкилий ва ҳуқуқий шаклларни олди. Масалан, АҚШ ва Лотин Америкасининг 20 мамлакати бетарафлик ва 300-миля зонада хавфсизликни ўрнатиш ҳақида (1939 октябр); эҳтимолий ташқи тажовузга қаршилик кўрсатиш ҳақида (1940 йил июль) биргаликда қарорлар қабул қилди; шу мамлакатлар 1945 йил апрелида «Рим—Берлин—Токио ўқи» давлатларига қарши уруш эълон этишди; Ғарбий ярим шарни биргаликда мудофаа қилиш учун ресурсларни сафарбар қилиш ҳамда Америкааро мудофаа кенгаши тузиш ҳақида қарор чиқарди. 1942 йил январидан бошлаб то уруш охиригача АҚШ Лотин Америкасида 92 та йирик ҳарбий база қурди (кейинчалик улар йиғиштириб-олиб кетилди); урушдан кейин ҳам биргаликда мудофаа тизimini сақлаб қолиш ва хорижий, яъни Америка сармоясини кафолатлаш тўғрисидаги қарорга имзо чекилди (1945 йил март).

1947 йил 2 сентябрда АҚШ ва Лотин Америкасидаги 20 мамлакат ўзаро ёрдам тўғрисида Америкааро шартномани (Рио де-Жанейро Шартномасини) имзолашди. Унда Ғарбий ярим шардаги тинчликка ташқи ёки ички хавф туғилгудек бўлса, ўзаро ҳамкорлик қилиш ва қуролли кучларни ишга солиш кўзда тутилган эди. Бу — иккинчи жаҳон урушидан кейин тузилган биринчи ҳарбий-сиёсий блок эди. 1951—55-йилларда ушбу шартнома АҚШ билан Лотин Америкасидаги 12 давлат ўртасида ҳарбий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги икки томонлама шартномалар билан тўлдирилди. 1948 йил 30 апрелда Богота (Колумбия) шаҳрида ўтказилган навбатдаги Америкааро конференция Америка давлатлари ташкилоти (АДТ)нинг Уставини қабул этди ва бу билан янги сиёсий иттифоқни тузиш ишлари якунланди. Қуйидагилар АДТнинг мақсадлари деб эълон қилинди: қитъада тинчлик ва хавфсизликни сақлаш; эҳтимолий тажовузга қарши биргаликда ҳаракат қилиш; ташкилот аъзолари бўлган мамлакатларнинг ижтимоий, иқтисодий, илмий ва маданий тараққиётига кўмаклашиш ва

ҳоказо. Америкааро давлат бошлиқларининг ҳар беш йилда чақириладиган конференцияси АДТнинг олий органи, АДТ Кенгаши эса — доимий ижроия органи деб эълон қилинди. Аввалроқ тузилган Америкааро ҳарбий ташкилот ва бошқа ташкилотлар АДТнинг таркибий бўлинмаларига айлантирилди.

Кейинчалик 1970, 1973 ва 1985 йилларда АДТ Уставига ўзгартишлар киритилиб, ҳамкорликнинг ҳарбий жиҳатларига камроқ эътибор қилинди, ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари кучайтирилди ва бу билан АДТ аъзоларининг тенг ҳуқуқлигига урғу берилди. 1970 йилдан бошлаб Бош Ассамблея АДТнинг асосий органи бўлиб қолди.

1959 йил Куба инқилоби

Кубадаги инқилобий ҳаракат ғалаба билан якунлангани Лотин Америкасининг урушдан кейинги тарихий жараёнига жиддий таъсир этди. Бу инқилобнинг диққатга сазовор жиҳати шунда эдики, у Лотин Америкасидаги кўпчилик мамлакатларга нисбатан анча тезкор суръатлар билан ривожланаётган ва истеъмол даражаси ўсаётган мамлакатда содир бўлган эди. Аммо Куба ороли иқтисодиёти шакарқамиш етиштириш ва қанд хомашёси ишлаб чиқаришгагина мўлжалланган, иқтисодий соҳанинг аҳволи, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми Куба шакарининг асосий истеъмолчиси бўлган АҚШга юз фоиз боғлиқ эди. АҚШ бу маҳсулотни жаҳон бозоридагидан қимматроқ нархда, белгиланган миқдорда (квотада) харид қилар ва бунинг эвазига Кубага нефть ва зарур саноат моллари етказиб берар эди. 50-йиллар бошига келиб, орол иқтисодиётига бир миллиард доллар маблағ сарфлаган америкаликлар қанд ишлаб чиқариш ва бошқа хўжалик тармоқларининг ярмини назорат этиб турарди. 1952 йилда ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган генерал Ф. Батиста диктатураси кубаликлар нафратини қўзғотарди. Шу боис улар 1956 йилда Фидель Кастро бошлиқ қўзғолончилар армияси авж олдирган партизанлик урушига умид боғлар эди.

Фидель Кастро Рус 1926 йилда йирик заминдор оиласида туғилган. Гавана университети юридик факультетини битириб, ҳуқуқ доктори илмий даражасини олган. Талабаларнинг инқилобий ҳаракатида иштирок этиб, Куба халқ партиясининг сўл қаноти раҳбарларидан бири бўлган. 1952 йилда Ф. Батиста устидан суд

жараёнини уюштиришга уринган. 1953 йил 26 июлида ёш ватанпарварлар гуруҳининг Сантьяго-де-Куба шаҳридаги «Монкада» казармасига ҳужумини ташкил қилган ва бу жинояти учун 15 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этилган. 1955 йилда афв қилиниб, чет элга кетган. 1956 йил декабрида исёнчилар армиясига айланган бир гуруҳ ватанпарвар ёшларга раҳбарлик қилиб, диктатурага қарши қуроли кураш бошлаган. АҚШ эса Куба ажралиб чиқмайди, деб ҳисоблаб, Батистани ҳимоя қилмади, янги тузумнинг халқ томонидан қўллаб-қувватланиши ўзининг (АҚШнинг) оролдаги мавқеини кучайтиради, деб ўйлади. Исёнчиларнинг кичик-кичик қуроли дасталари ҳужуми ҳукумат армиясини таҳликага солиб қўйди. 1959 йил 1 январидан инқилоб ғалабага эришди. Исёнчилар армияси атрофида жипслашган сўл кучлар ҳокимиятни эгаллади. Шу йили 16 февралда Ф. Кастро инқилобий ҳукуматнинг бош вазири бўлди. У ўз раҳбарлиги остида 1961 йилда Бирлашган инқилобий ташкилотлар партиясини тузди. 1962 йилда эса бу партия Куба социалистик инқилоби ягона партияси, 1965 йилда эса Куба коммунистик партияси қилиб қайта ташкил этилди. Ф. Кастро — 1965 йилдан — шу партия бош қотиби, 1976 йилдан — Давлат кенгаши ва Вазирлар кенгаши раиси ҳисобланади.

Ҳукумат дастлаб қатор ислоҳотлар ўтказди (1940 йилги конституцияни тиклади, барча партияларни легаллаштирди, чекланган аграр ислоҳотни амалга оширди, уй-жой ҳақини, бир неча товар ва хизматлар нархини камайтирди). Айни вақтда корпоративчилик ва диктаторлик тусидаги тузум шакллана борди. «Умумхалқ доҳийси»ни қўллаб-қувватлаб турган омма тузум томонидан кенг кўламли ва қарийб барча аҳолини қамраб олган жамоат ташкилотларига бирлаштирилди. Бу ташкилотлар инқилобни ҳимоя этиш комитетларидан, халқ кўнгиллилар армиясидан, касаба уюшмалари, ёшлар ва аёлларнинг бирлашмалари ва бошқалардан иборат эди. Энг муҳими сиёсий қарорлар Кастро томонидан эълон қилиниб, Гаванадаги кўп минг кишилик митингларда «маъқулланарди». Бундай митингларда баъзан икки миллионгача аҳоли, яъни мамлакат фуқароларининг салкам учдан бир қисми қатнашарди. «Доҳий» билан «уюшган омма» ўртасидаги кўприк вазифасини исёнчилар армиясининг қўмондонлари, радикал сиёсий ташкилотлар бажарар эди (булар кейинроқ ягона партияга бирлаштирилди).

Аммо Куба иқтисодиёти мустақил равишда ривожлана олмасди. 1960 йилда СССР Ғарбий ярим шарда мустақкам таянчга эҳтиёж сезиб, имтиёзли шартларда Куба шакарини харид қилиш эвазига нефть, асбоб-ускуна, товар етказиб бериш, техник ва ҳарбий ёрдам кўрсатишга тайёр эканлигини билдирди. Худди шу йили Кастро Кубадаги бутун АҚШ ва йирик хусусий мулкни давлат тасарруфига ўтказди, Кубанинг давлат ўз қўлига олган бутун иқтисодиётини СССРга боғлиқ қилиб қўйди. 1961 йил 16 апрелида АҚШ Кубага қарши тажовуз уюштирди. Айни вақтда Кастро Гаванадаги митингда Куба инқилобининг социалистик тусда эканлигини эълон қилди. СССР Кубада ядро ракеталари ва ҳарбий қисмларни жойлаштирди, бу эса 1962 йилда Кариб танглигини юзага келтирди.

Куба ҳукумати мамлакатда хусусий мулкка барҳам бериб, мухолифатни қувиб чиқариб, оролда узил-кесил мустақкамланиб олди. СССРнинг бир неча миллиард долларлик ёрдами Кастрога кўпгина ижтимоий муаммоларни ҳал этиш имконини берди. Аммо иқтисодиёт Лотин Америкасидаги ўртача даражадан сустроқ ривожланди. 70-йиллар иккинчи ярмида шакар ишлаб чиқаришга ихтисослашувга чек қўйилди. Куба компартиясининг 1-съезди чақирилди. Кубадаги тузум кўпроқ совет тузумига ўхшаб қолди. СССР қулаганидан кейин совет ёрдами тўхтади Куба жуда мураккаб иқтисодий аҳволга тушиб қолди. Аммо халқнинг кўпчилиги аввалгидек мавжуд тузумга ишончни сақлаб қолган эди. Кастро ҳукумати хусусий мулкчиликка бирмунча эрк бериб, жумладан хорижий сармойани жалб қилиб, аста-секин либерализм руҳидаги ислохотларни амалга ошира бошлади.

«Тараққиёт учун иттифоқ»

Пировард оқибатда Куба Лотин Америкаси учун намуна бўла олмади. Аммо 60—70-йилларда Куба инқилоби қитъадаги сиёсий жараёнларга жиддий таъсир этганди. Ашаддий сўл кучлар бир неча мамлакатда партизанлик курашини авж олтирди. СССР ва Хитойнинг ҳам Лотин Америкасидаги воқеаларга «қизиқиши» кучайди.

Бундай шароитда АҚШ ўз стратегиясини ўзгартирди. Президент Жон Кеннеди «Тараққиёт учун иттифоқ» деб аталган янги сиёсат доирасида қитъа мамлакатларига ёрдам кўрсатиш дастурини эълон қилди. 1961 йил

августда Гунта-Дель-Эсте шахрида (Уругвай) ўтказилган Америкааро иқтисодий конференцияда 19 давлат мазкур дастурни қабул қилди. Дастурнинг мақсади минтақа иқтисодий ривожланишини тезлаштиришдан ва аҳоли турмуш даражасини оширишдан иборат эди. Бунинг учун саноатлаштириш жараёнини тезлаштириш, кўп тармоқли иқтисодиётни вужудга келтириш, ялпички маҳсулотнинг йиллик ўсишини аҳоли жон бошига 2,5% га етказишни таъминлаш, аграр ва солиқ соҳаларида ислоҳот ўтказиш, турар-жой қурилишини авж олдириш, маориф ва соғлиқни сақлаш тизимини яхшилаш мўлжалланган эди. АҚШ айни шу мақсадлар учун ўн йил давомида 20 миллиард доллар ажратишга ваъда берди. 80 миллиард долларни Латин Америкаси мамлакатларининг ўзлари қидириб топиши зарур эди. Қитъадаги мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий интеграцияси бошланди.

«Тараққиёт учун иттифоқ» сиёсатини «тинч инқилоб», «эркинлик шаронтидаги инқилоб» деб аташди. АҚШ асосан миллий-ислоҳотчи партияларга умид боғлаб, конституциявий асосда тузилган ҳукуматларгагина ёрдам кўрсатишини, улар Куба инқилобидан юз ўгиришни лозимлигини шарт қилиб қўйди. Куба яккалаб қўйилди. 14 мамлакатда аграр ислоҳот ўтказилиб, бўш ётган ерлар деҳқонларга бўлиб берилди, улар кредит эвазига техника билан таъминланди. 1967 йилга келиб 186 минг мактаб биноси қурилиб, 800 минг ўқитувчи тайёрланди. Йўллар, электр станциялар, сув таъминоти ва канализация тармоқлари бунёд этилди. Қурилиш ишларига ҳамма жойда армия жалб қилинди.

**Латин Америкаси мамлакатлари сиёсий ҳаётининг
беқарорлиги: ҳарбий тўнтаришлар, диктаторлик
тузумлари**

60—70-йилларда қитъанинг кўпгина мамлакатларида қуролли партизанлар кураши авж олиб кетди. Унинг мафкурачиси Эрнесто Че Гевара эди.

Эрнесто Гевара де Ла Серна (Че Гевара) (1928—1967) Аргентинада меъмор оиласида туғилган. 1953—56 йилларда қитъадаги қатор мамлакатларга сафар қилиб, уларнинг ижтимоий-сиёсий шароити, инқилобий ҳаракатлари муаммоларини ўрганган. 1956—58 йилларда Куба исёнчилар армиясининг раҳбарларидан бири бўлган. Сўнг Куба Миллий банки президенти (1959—61), саноат вазири (1961—65) лавозимларида ишлаган. Бир

неча китоб ёзиб, уларда Кубадаги исёнчиларнинг кураши тажрибаларини умумлаштириб, қитъада партизанлик ҳаракати стратегиясини ишлаб чиққан. «Партизанлар ўчоғи» инқилобинини бошлаш ғоясини олдинга сурган. Унинг фикрича, кўплаб ана шундай «ўчоқлар», «кўплаб Вьетнамлар» ҳам ички аксилинқилобий кучларни, ҳам АҚШнинг ҳарбий қудрати устидан инқилоб галабасини таъминлайди. Че Геваранинг ўзи 1966 йилда бир гуруҳ кубаликлар билан бирга Боливияда қуролли кураш бошлаб, шу ерда 1967 йил октябрида ҳалок бўлди, унинг «назария»си эса пучга чиқди. Партизанлик ҳаракатларини аҳоли кенг қўллаб-қувватланмади ва армия бостирди. Фақат Никарагуада Сандиночилар миллий озодлик fronti 1979 йилда Сомоса олигархия диктатурасини ағдариб, галабага эриша олди. 1970 йилда Чилида Халқ бирлиги блокнини тузган бирлашган сўл кучлар парламент сайловлари натижасида ҳокимият тегасига келди. Социалист Сальвадор Альенде ҳукумати (1970—73) радикал аграр ислоҳот ҳамда демократик ижтимоий ўзгаришларни амалга оширди, мис конларини, ёқилғи захираларини, кўплаб корхоналарни давлат тасаруфига ўтказди. Аммо бу тадбирлар мамлакат иқтисодий ҳаётини издан чиқарди ва Альенде ҳукумати 1973 сентябрида ҳарбий тўнтариш йўли билан ағдариб ташланди. Перу (1968), Эквадор ва Гондурас (1972), Боливия (1970)даги тўнтаришлар оқибатида ўрнатилган ҳарбий сўл тузумлар ҳам шу йўналишда, аммо камроқ радикал тусдаги сиёсат юритишди. Орадан бир неча йил ўтиб улар ҳам омма томонидан қўллаб-қувватланмай, ўнг кучларнинг ҳарбий диктатураси билан алмашинди. 1976 йилда — Аргентинада, бундан илгари Бразилияда (1964) ва Парагвайда (1954) шундай ҳарбий тўнтаришлар содир бўлди. Фақат Панамадаги шундай тузум 80-йиллар охиригача умр кўрди, чунки у Панама каналининг мамлакатга қайтариб берилиши учун курашда муваффақият қозонган эди. (АҚШ 1999 йил 31 декабрда мазкур канални Панама ихтиёрига топширди).

70-йиллар ўрталарида фақат Венесуэла билан Колумбиядагина демократик ҳукуматлар сақланиб қолганди. Қолган мамлакатларда ўнг кучлар диктатураси қаршилик кўрсатган ўн минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритди, сиёсий сабабларга биноан бундан ҳам кўп одамлар турмага ташланди.

70-йилларда қитъада иқтисодий соҳада аҳвол ўз-

гарди. АҚШ 1969 йилдан бошлаб амалда «Тараққиёт учун иттифоқ» дастуридан воз кечиб, «Янги халқаро меҳнат тақсимоти» деб аталган стратегиясини амалга ошира бошлади. Унда қуйидаги тадбирлар кўзда тутилганди: қитъада хом ашёни қайта ишлайдиган тармоқларни жадал ривожлантириш; кўп меҳнат талаб қиладигай ораллиқ ишлаб чиқариш босқичларини (масалан, автомобиль моторларини тайёрлаш) АҚШга кўчириш; қитъада «учинчи дунё» эҳтиёжи учун зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришни авж олдириш. Кўпчилик мамлакатлар экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун саноатлаштириш жараёнини амалга оширишда мазкур имкониятдан фойдаланишди. Улар янги дастурни амалга оширувчи асосий омил — хорижий сармоя учун ўз эшикларини кенг очиб қўйишди. Айни вақтда оғир саноат қатор тармоқларини ривожлантиришга киришди. Бунинг учун эса тайёр хорижий кредитлардан фойдаланилди. Ана шу ташқи қарзлар ёрдамида миллий буржуазия ишлаб чиқаришни ривожлантирди.

Лотин Америкаси мамлакатларидаги барча ҳукуматлар орасида фақат генерал Аугусто Пиночет (1973—1989) бошлиқ Чили ҳарбий хунтаси иқтисодиётни тубдан қайта қуриш билан шуғулланди. Хунта ҳар қандай мухолифат кучларини шафқатсиз қатағон қилиб, жамиятни ташкил этишда корпоратив асосларни жорий этди ҳамда дунёда биринчи бўлиб, иқтисодий ривожланишнинг янги либерал моделини татбиқ этди. Давлат мулки аста-секин хусусийлаштирилиб, божхона тўсиқлари ҳамда хорижий инвестиция ва «бозор кучларининг эркин ўйини» йўлидаги барча ғовларни олиб ташлади. Чили фуқароларининг турмуш даражаси анча пасайиб кетди, аммо иқтисодиётнинг келажакда самарали ривожланиши учун негиз яратилди.

80—90-йиллардаги иқтисодий қийинчиликлар

80-йилларга келиб давлатнинг ялпи бошқаришига, давлат секторининг кенгайишига асосланган аввалги иқтисодий стратегиянинг умри битди. Сабаби — Марказий Америкадаги ва бошқа баъзи мамлакатларни истисно қилганда, Лотин Америкаси мамлакатлари оддий кенг истеъмол товарлари билан ўзларини ўзлари таъмин эта бошлаган эди. Аммо бу ўсиш ташқи қарзлар жуда тез кўпайиши билан бир пайтда (улар 1975 йил-

даги 89 миллиард доллардан 1980 йилда 222 миллиард долларга етган эди) қарзларни тўлаш билан боғлиқ янги муаммоларни юзага келтирди.

Зўр иқтисодий танглик бошланиб, АҚШ берилган қарз эвазига олинадиган банк фонзининг ҳисоб ставкасини 20%га қадар оширган пайтда аҳвол кескин ёмонлашди. Лотин Америкасидан АҚШга томон сармоя оқиб кела бошлади. Танглик туфайли экспортнинг издан чиқиши оқибатида валюта даромадлари камайиб кетди. Берилган кредитлар эвазига банк фонзларининг оширилиши ўз-ўзидан ташқи қарзларнинг ҳам ортиб кетишига сабаб бўлди, чунки Лотин Америкаси мамлакатлари хориждан янги кредитлар олишга мажбур бўлиб, улар эвазига ҳудди юқоридаги каби фонз тўловларини тўлаши зарур эди. Ривожланиш, ижтимоий эҳтиёжлар, қуролланиш ва ҳоказолар учун олинган ташқи қарзларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, бу мамлакатларнинг ташқи қарзи 1996 йилда 574 миллиард долларга ятди. Бу қарзларнинг 70% га яқини Бразилия, Мексика ва Аргентина ҳиссасига тўғри келарди. Шундай шароитда ташқи қарз берувчи ташкилотлар (Халқаро валюта фонди, Халқаро ривожланиш ва реконструкция банки) қарзларнинг кафолатли қайтариб берилишини таъминлаш учун янги либерализм руҳидаги тубли ислоҳотлар ўтказилишини талаб этди, шундай шарт билангина янги қарз беришни ваъда қилди. Миллий иқтисодиётни ислоҳ этишдан иборат узоқ ва машаққатли жараён бошланди, у қуйидагилардан иборат эди: иқтисодиётда давлат секторини, ижтимоий эҳтиёжлар ва бошқарув ходимларини таъминлаш учун сарфланадиган давлат ички харажатларини қисқартириш; давлат корхоналарини, айниқса, зарар кўриб ишлаётган корхоналарни имкон қадар хусусийлаштириш; инвестиция қўйиш, кредит олиш, валюта ва ташқи савдо амалиётига давлат аралашувини кескин камайтириш; хусусий хорижий ва миллий сармоя учун энг қулай шарт-шароит яратиш.

Шундай қилиб иқтисодиётнинг давлат томонидан фаол бошқарилиши даври (у ярим аср давом этди) тугаб бормокда эди. Энди иқтисодиёт тараққиёти ривожланган мамлакатлардаги сингари эркин бозор «тебраниши» самарасидан иборат бўлиши лозим эди. Аммо Лотин Америкаси ривожланган мамлакатлардан умумий иқтисодий жиҳатдан суст ривожланиши, ташқи қарзларнинг ҳаддан ортиқ кўплиги, кўп сонли аҳоли гуруҳларининг қашшоқлиги, ҳал этилмаган ижтимоий муаммолар-

нинг ниҳоятда мўллиги билан фарқланарди. Ҳукуматларнинг бирон-бир даражада ижтимоий соҳадаги аҳволни яхшилаши учун эса давлат қўшимча харажатлар қилишга мажбур бўлар, бу эса нарх-наво ошиб, пул қадрсизланишини бадтар кучайтирарди. 1989 йилга келиб, Лотин Америкасида пул қадрсизланиши ўртача 1200% га етган эди. Йирик хорижий сармоя иқтисодиётни соғломлаштиради, деб умид қилинса-да, у Лотин Америкасига ўз-ўзидан оқиб келмасди, қитъанинг ўзи эса иқтисодий қийинчиликлар гирдобида қолиб кетганди.

80-йилларда ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиши 1,3% (ривожланган мамлакатларда — 3%, Осиёнинг янги sanoатлашган мамлакатларида — 6,6%) ни ташкил этди, аҳоли жон бошига эса бу кўрсаткич ҳатто 10% камайди. Лотин америкаликлар янада қашшоқлашди ва шу ўн йиллик «беҳуда кетган ўн йиллик» деб таърифланди. Ислоҳотлар илгарироқ амалга оширилган Чилидагина иқтисодиёт тез суръатлар билан юксалиб, ялпи ички маҳсулотнинг кўпайиши 8,5% га етди.

80-йиллар охири ва 90-йиллар бошларида Лотин Америкаси мамлакатларининг, жумладан, энг йирикларининг ҳукуматлари пул қадрсизланишига чек қўйиш учун қатъий чоралар кўришди. Энди корхоналарни хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ижтимоий эҳтиёжларга сарфланарди. 1995 йилда пул қадрсизланиши атиги 25% бўлди. Қитъага четдан хусусий сармоя оқиб кела бошлади. 1991—94 йиллар мобайнида ялпи ички маҳсулотнинг кўпайиш суръатлари йилига 3% дан ортди. Иқтисодиёт янги либерализм асосида тараққий қилаётгандек бўлиб кўринганди, аммо 1994 йил охирида Мексика ва Аргентинадаги молиявий танглик ривожланишга путур етказди. Иқтисодиётни давлат томонидан бошқаришнинг айрим унсурларини тиклашга тўғри келди. Умуман 90-йиллар ўрталарида иқтисодий вазиятда беқарорлик ҳукм сурди, у хорижий сармоянинг келишига боғлиқ бўлиб қолди. Янги, ҳатто энг замонавий ишлаб чиқариш корхоналари ҳам миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари билан кам боғланган эди. Аввалгидек фойдали қазилмалар ва озиқ-овқат маҳсулотларини экспорт қилиш ҳисобигагина валюта тушиб турарди, ижтимоий муаммоларни ҳал этиш вазифаси эса орқага сурилаверди.

Ҳарбий-диктаторлик тузумларининг тугатилиши ва конституциявий меъёрларнинг тикланиши

Лотин америкаликлар жамият иқтисодий ҳаётида давлат ролининг сусайишини объектив ва кўп жиҳатдан муқаррар жараён, деб қабул қилар, бу жараён эса армиянинг сиёсатга аралашувини, умуман сиёсатда зўравонлик қилишни беҳуда ишга айлантирар эди. Чиндан ҳам, ҳарбий диктатуралар умри битганди. Гарчи қитъанинг демократияга ўтиши бутун бир ўн йиллик даврни эгаллаган бўлса ҳам, ҳамма жойда янги ҳарбий тўнтаришлардан воз кечилди, улар тўнтариш ташаббускорларининг ўз сиёсий мақсадларига эришиш воситаси бўлмай қолди. Хельсинкидаги умум Европа кенгаши (1975 йил)дан сўнг демократияни, инсон сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш Фарб мамлакатлари, аввало, АҚШ томонидан расмий равишда эълон қилинган давлат сиёсати даражасига кўтарилиши ҳам муҳим роль ўйнади. АҚШ турли террорчи диктаторлик тузилмаларига турли йўллар воситасида босим ўткази бошланди. Умри битган диктатураларга Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам демократик тарзда қаршилиқ кучая борди. Уларнинг кўпчилиги 70-йиллар охиридаёқ либерализм йўлида расман қадам қўя бошлаган эди. Ҳокимият конституциявий равишда сайланган ҳукуматларга топширила бошланди. Эквадорда (1979), Перуда (1980), Боливияда (1982), Аргентинада (1983), Бразилия ва Уругвайда (1985), Гватемала ва Гондурасда (1986), Парагвайда (1989) демократия қайта тикланди.

Бошқа мамлакатларга нисбатан Чилида ҳарбий диктатура узоқроқ вақт сақланиб қолди. Чили ҳукмдори Пиночет миллатчилик байроғи остида корпоратив жамият тузишга эриша олмади, чунки тузум қуйидан фаол қўллаб-қувватланмади, иқтисодиётда янги либерализм сиёсати давлатнинг ижтимоий соҳадаги ролини ҳам чеклашни тақозо қиларди. Ниҳоят Пиночет 1978 йилда АҚШ босими остида чилиликларнинг тузумга ишончи масаласига онд плебисцит) умумхалқ овоз бериши)ни ўтказишга мажбур бўлди ва унда ижобий жавоб олинди. 1980 йилда янги конституция бўйича ҳам плебисцит ўтказилди ва у ҳам кўпчилик Чили аҳолиси томонидан маъқулланди. Мазкур конституцияга кўра деярли президент авторитар ҳокимияти ҳукмронлиги остида демократия муассасалари тикланиши лозим эди. Аммо конгресс ва президент сайловлари 1989 йилга қадар орқага

чўзиб келинди. Пиночет эса «президент» бўлиб қолаверди. 1983—86 йилларда Чилида диктаторлик тузумига қарши кучли ҳаракат авж олди. 1989 йил декабридаги сайловларда Христиан-демократик партиянинг лидери Патрицио Эйлвин ғалаба қозонди. 1990 йил 11 март куни Пиночет Эйлвинга ҳокимиятни топширди. Жанубий Америкада сўнгги диктатуранинг умри битди.

Марказий Америка ва Кариб ҳавзаси мамлакатларида ҳам сиёсий ҳаётнинг демократик меъёрлари аста-секин ёйила бошлади. 90-йилларга келиб фақат Кубада ва маълум даражада Мексикадагина кўп партияли демократия ўрнатилмаган эди. Айни вақтда қатор мамлакатларда сўл террорчилик ташкилотлари, индейсларнинг ҳукуматга қарши чиқишлари, уюшган жиноятчилик (гиёҳвадлик воситалари билан савдо қилувчи мафия) кўзга ташланарди.

Интеграция жараёнлари

Иқтисодиётни либераллаштириш (эркинлаштириш) ва сиёсий демократиялаш жараёни Лотин Америкаси мамлакатларига ўз иқтисодий соҳаларини минтақа кўламида жадал интеграция сари қадам қўйишга имкон берди. Интеграциянинг зарурлигини айниқса кичикроқ мамлакатлар англаб олди. Ички бозорларнинг торлиги улар учун, масалан, энергетика ва оғир саноат соҳаларида замонавий катта туркумли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш имконини бермас, унга онд лойиҳаларни ишлаб чиқишнинг ўзи ҳам айрим мамлакатлар қурби етмайдиган маблағларни сарф этишни тақозо қилар, майда туркумли маҳсулотлар ишлаб чиқариш эса зарар келтирар эди. 60-йиллардаёқ Лотин Америкаси ва Кариб эркин савдо уюшмалари ва бошқа ташкилотлар тузилганди. Аммо турли мамлакатлар тараққиёт даражасидаги тафовутлар, ўша вақтда мафкура соҳасида миллатчилик ғоялари ва иқтисодиётда давлат ҳомийлигининг кенг тарқалгани сабабли ҳақиқий интеграция ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

80—90-йилларда илгари тузилган иқтисодий ташкилотлар фаолроқ иш юрита бошлади, шунингдек янги ташкилотлар тузилди. 1969 йилда ташкил этилган Анд гуруҳига кирган Венесуэла, Колумбия, Эквадор, Перу ва Боливия 1990 йилда 1995 йилга бориб эркин савдо минтақаларини тузиш, божхона тўсиқларини йўқотиш,

ягона божхона иттифоқини тузиш ва иқтисодий тараққиётни мувофиқлаштириш ҳақида келишиб олишди.

1986 йилда Аргентина-Бразилия интеграцияси ташкил қилинди. Унинг доирасида ядро энергетикаси ва гидроэнергетика, автомобилсозлик, электроника ҳамда бошқа соҳаларда ишлаб чиқариш кооперацияси ривожланди, бир қанча товарлар билан божсиз савдо жорий этилди. Кўп ўтмай бу икки мамлакатга Уругвай қўшилди. 1991 йил март ойида эса Аргентина, Бразилия, Уругвай ва Парагвай президентлари Америка жанубидаги мамлакатларнинг умумий бозори (МЕРКОСУР)ни тузиш тўғрисидаги битимни имзоледи. Битимда 1995 йилда божхона тарифлари бекор этилиб, эркин савдо жорий қилиниши, биргаликда тузилган лойиҳалар амалга оширилиши ҳамда иқтисодий сиёсат ўзаро келишиб олиниши кўзда тутилганди. 1995 йил 1 январидан бошлаб учинчи давлатлардан олиб келинадиган товарларнинг 85% и учун ягона тариф амал қилмоқда. Минтақанинг ўз ичидаги савдо-сотиқнинг 90% и божсиз амалга ошириляётир. Лотин Америкасида бу энг йирик иқтисодий уюшма — МЕРКОСУР аъзоси бўлган мамлакатларда қитъа аҳолисининг учдан бир қисми яшайди ва қитъа ялпи ички маҳсулотининг 60% ишлаб чиқарилади. МЕРКОСУРни бутун Жанубий Америка учун интеграция негизига айлантириш мўлжалланди.

Шимолий Америка эркин савдо зонаси (АҚШ ва Канада) минтақавий интеграциянинг иккинчи қутби бўлиб қолди. Мазкур зонани тузиш ҳақидаги битим 1992 йилда имзоланиб, 1994 йил 1 январидан кучга кирди. Битимга биноан минтақа доирасида 15 йил давомида товарлар, хизматлар, сармоя ва иш кучи ҳаракатининг эркинлиги жорий қилинди. Сўнгра АҚШ, Мексика ва Канаданинг иқтисодий бирлашмаси — НАФТА тузилди. Унда АҚШ дарҳол Мексикадан олиб келинадиган импорт товарларнинг 84% идан, сўнг эса ҳар беш йилда 8,7 ва 1% идан бож олишдан воз кечиши мўлжалланган. Эндиликда НАФТА дунёда энг қудратли иқтисодий иттифоқлардан биридир, у 375 миллион киши яшайдиган уч мамлакат иқтисодини бирлаштириб, жами ялпи ички маҳсулотининг суммаси 7 триллион доллардир. НАФТА ва МЕРКОСУР Лотин Америкасидаги барча бошқа мамлакатларни ҳам ўзига жалб этмоқда. Жумладан, АҚШ томонидан Ғарбий ярим шардаги барча давлатларни ягона иқтисодий ҳамжамиятга бирлаштириш режаси илгари сурилмоқда.

МАДАНИЯТНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

XX аср II ярмида маданият ривожининг умумий тамойиллари. Маданиятнинг саноатлашуви. Шаҳарлар ролининг ошиши. Ахборот, техника, космос илмининг ривожланиши. Экологиянинг аҳамияти. Дунёнинг етакчи мамлакатларида илмий-техника инқилобининг оқибатлари

XX аср иккинчи ярмининг маданияти инсониятнинг ўтган асрлардаги кашфиётлари ва XX асрдаги ютуқлари омихтасидан иборат. Инсоният тарихидаги энг даҳшатли қирғинлардан бири — Иккинчи жаҳон урушидан кейин бошланган дунё маданияти ривожидagi бу босқич жамиятдаги ўзгаришлар оқибати бўлмиш янги хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган.

Маданиятнинг урушдан кейинги ривожланиши Ғарб жамиятидаги технологиявий, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий негизларда рўй берган чуқур ўзгаришлар жараёнлари таъсирида содир бўлди.

Маданиятдаги, одамларнинг турмуш тарзидаги янги тамойиллар Ғарбдан бошқа минтақаларга ёйилди. Бир қанча ҳолларда бу тамойиллар шу минтақаларда маданиятнинг Ғарбий ва Шарқий тамойиллари ва ҳодисалари қоришмасидан иборат бўлган ўзига хос маданиятнинг шаклланишини рағбатлантирди ва сўнгра Ғарбга таъсир қилиб, унинг маданиятини бойитди (масалан, замонавий ишлаб чиқаришни бошқаришнинг шарқий оснеча тажрибаси вужудга келди).

Ғарб жамияти негизларининг ўзгариши эса 50—60-йилларда бошланиб, кейинги ўн йилларда давом этган ва доимо чуқурлашиб борган илмий-техника инқилоби (ИТИ) билан чамбарчас боғлиқ эди. ИТИ аслида Ғарбдаги ва бошқа жойлардаги ривожланган мамлакатларнинг ёппасига саноатлашган жамиятларга айланиши жараёнини ниҳоясига етказди. Одамлар ишлаб чиқариш фаолиятининг саноатлашган тоифаси (сотиладиган товарларни кўп миқдорда машина ёрдамида ишлаб чиқа-

риш) янги соҳаларга, шу жумладан қишлоқ хўжалиги, банк иши, соғлиқни сақлаш, маориф, илм-фан соҳаларига ҳам кириб келди.

ИТИ саноатлашган жамиятнинг саноатлашувдан кейинги жамиятга айланишини бошлаб берди. Аммо саноатлашувдан кейинги жамиятнинг узил-кесил, тугал белгилари ҳали унчалик равшан бўлмагани учун унга бундан кўра аниқроқ таъриф беришнинг имкони йўқ. Мазкур келажак жамиятнинг айрим жиҳатларига асосланиб, уни «ахборотлашган жамият», «технотрон жамият» ва шу каби иборалар билан таърифламоқдалар.

Саноатлашган жамият жараёнида маданиятга ҳам (маънавий ишлаб чиқариш соҳаси назарда тутилади) саноатлашув жараёнлари таъсир ўтказди. Чунки у айрим шахслар ёки гуруҳлар алоҳида фаолияти соҳасидан бозор муносабатлари негизларига ва саноат технологияларига асосланган кенг миқёсли, йирик туркумли ишлаб чиқариш тармоғига айланиб борди. Уқув ва бадиий адабиёт, газета ва журналлар, аудио ва видео кассеталар чиқариш, кино-концерт фаолиятини уюштириш ва шу кабилар ўн миллионлаб киши шуғулланган замонавий индустриянинг жуда қудратли соҳалари бўлиб қолди. Мазкур «маданий маҳсулот»ни бутун жамият истеъмол қилади. Бунинг устига, ҳар бир инсоннинг шу маҳсулотга бўлган талаби кун сайин ошиб бормокда.

Саноат ишлаб чиқариши муайян марказлар (шаҳарлар)да «маданий маҳсулот»нинг истеъмолчилари ҳам бўлган кўпдан кўп омманинг тўпланишини талаб қилиши туфайли маданият соҳасида шаҳарларнинг аҳамияти муқаррар равишда ошди, бу эса табиий равишда шаҳар аҳолисининг кўпайишига олиб боради. Аграр XIX аср бошларида шаҳар аҳолиси бутун инсониятнинг 3% ини ташкил қилган бўлса, XX аср ўрталарига келиб 28% ига етди. 90-йилларда 40% дан, ривожланган мамлакатларда эса 70—80% дан ошди. Шаҳар аҳолиси телевидение, компьютер алоқа тизими орқали жуда кўп миқдорда ахборот олиб турибди, ижтимоий алоқалар мислсиз даражада кенгайди, иш алмаштириш ва қидириш тезлашди, турмуш мароми жадаллашди, қаттиқ ҳаяжонланиш, жазавага тушиш вазиятлари тез-тез содир бўла бошлади, маориф ва таълимнинг мазмун ҳамда шакллари мутлақо янгиланди. Бир томондан инсондам олиш индустрияси деб аталган енгил, омихта «маданий маҳсулот»ни истеъмол қилиш орқали ҳордиқ чи-

қариш йўлларини изласа, иккинчи томондан ўзининг жадал меҳнат фаолиятида жамият томонидан «маданийлаштирилган» кўп миқдордаги ахборот (тадбиркорликка оид, илмий, маорифий, сиёсий ва шу кабилар)ни олиб турибди.

Шу муносабат билан маданиятнинг ахборотлашуви ҳақида, яъни маънавий ишлаб чиқаришга тобора кўпроқ ахборот тусини бериш ҳақида гапириш мумкин, бу ҳол маънавий ишлаб чиқариш маҳсулотига одатдаги истеъмол хусусиятларини бахш этиб, уни оддий товарга айлантиради. Ахборот узатишнинг ғоят кенг компьютер тармоғи шаклланиб бораётганини, бу ахборот моддий ишлаб чиқариш жараёнига энг муҳим бўғинлардан бири бўлиб кираётганини ҳисобга олганда «ахборот жамияти» қарор топаётганлиги тўғрисида ҳақли равишда гапириш мумкин бўлади.

Бундай жамиятни барпо этиш назариясини 1945 йилдаёқ япон социологи Е. Масуда илгари сурган эди. Келгусида синфлар «ахборот ҳамжамиятлари» билан алмашилиб, улар билим ва ахборот айирбошлаш орқали бир-бири билан мулоқат қилади, деган эди у. Кейинроқ ахборот жамиятининг бошқа концепциялари ҳам вужудга келди. Қелажакда фан-техника ахбороти ва бошқа турдаги ахборотни ишлаб чиқариш ҳамда ундан фойдаланиш ижтимоий тараққиётнинг бош омили бўлиб қолишига ишонч шу концепцияларнинг ҳаммасига хос хусусиятдир. Маданиятнинг ахборотлашуви кучайиши билан бирга унга техниканинг таъсири яъни маданий ахборотни узатадиган ва ишлаб чиқарадиган машина-техника воситаларининг даражаси ва характерига боғлиқлиги ҳам ошиб бормокда. Бундан ташқари маданиятнинг техникавий жиҳати маънавий ишлаб чиқаришнинг мустақил ва тобора таъсирли йўналишига айлана бориб, унинг мазмунини белгилаб бормокда (бу ўринда «маънавий ишлаб чиқариш» ва «маънавият» ҳақида шартли равишда гапириш мумкин). Бунда гап компьютерлар ёрдамида адабиёт, санъат, меъморчилик асарлари яратиш ҳақида боради, инсон, унинг руҳияти жараённинг бошланишида, дастурни тузиш пайтидагина иштирок этади. Иккинчи томондан техникавий воситалар (аниқроғи техника имкониятлари)нинг ўзи ижод қуролидан, санъаткорнинг эстетик излаш воситасидан ижод объектига айланиб, санъат асарлари шакллари ҳам белгилаб беради ва уларнинг мазмунига таъсир қилади.

Умуман инсон тафаккури тобора техникавий тусга кириб боради, энди у ўзини техникасиз ҳис қилмайди, ҳаётини вазиятларга, теварак атрофдаги дунёга, табиатга ҳукмронлик қилиш учун техникадан фойдаланади. Аммо бу ҳолатда унинг ўзи техникавий таъсир объектига, қайта ишланиши лозим бўлган «хомашё» турларидан бирига айланиб боради ва энди ўзи яратган техника таъсиридан халос бўла олмайди, табиат билан бирга емирилиб боради. Натижада саноатлашув — шаҳарларнинг ўсиши — ахборот — техниканинг таъсиридан иборат мантиқий занжир инсонни ҳам, унинг маданиятини ҳам боши берк кўчага киритиб қўяди, бу ерда у ўзининг аввалги маънавиятидан маҳрум бўлади ва биология турларидан бири сифатида ҳалокат ёқасига бориб қолади. Ана шуларнинг ҳаммаси инсоният маданияти ўз ривожининг узоқ даври мобайнида чуқур таълик ҳолатига тушиб қолганидан дарак беради.

Аммо буни англаган маданият ўзининг атоқли намоёндалари орқали инсонни қутқаришга, жар ёқасига бормасдан уни тўхтатиб қолишга интилмоқда. Маданият (илм-фан, фалсафа, адабиёт, санъат)да янги тамойил—космосдан фойдаланиш, яъни инсон билан унинг атрофидаги табиат — яқин ва олис, кўринадиган ва кўринмайдиган, «жонли» ва «жонсиз» табиатнинг ялпи (космик) бирлигини уқиб олиш тамойили шаклланиб бормоқда. Космос билан birlik инсоннинг пировард мақсади табиатни ривожлантириб, сўнгра унга ҳукмронлик қилишдан иборат, деган инсоний худбинликни бартараф этишни назарда тутди.

Инсон «космосдаги қўшниларига» — сув, ҳаво, ер, дарахт, жонивор ва шу кабиларга ҳурмат билан қарашни ўрганиб олиши керак, бу неъматларсиз инсон яшай олмаслигини тушунадиган вақт келди. Европаликлар билан шимолий америкаликлар, исавий тамаддун намоёндалари назоратсиз саноатлашув ва экологик муаммоларининг кескинлашуви оқибатида туғилаётган хавфхатарни фаҳмлай бошлаган пайтда шу фикрга келган эдилар. Совет ва Америка космик кемалари Ер атрофи орбитасига чиқарилиши туфайли космонавтлар орқали Ернинг космос миқёсида нақадар кичиклиги ва Коинот билан боғлиқлигини англаб олдилар. Аммо Шарқ динларида — Ҳиндистон, Хитой, Японияда жамики жонзот (ва жонсиз)нинг самовий бирлиги доимо мавжуд бўлган. Бу тамаддунлар табиатга, жонли мавжудотларга, ҳар қандай тамаддун вакилларига ҳурмат ва эҳтиром

билан муносабатда бўлганлар. Айти Шимолий Америка маданиятида космик унсурларнинг кучайиши Шарқ билан Ғарб ўртасидаги ҳамжиҳатликнинг ўсишига, маданий ҳамкорликни ва атроф муҳитни муҳофаза қилишда биргаликда ҳаракат қилишни жадаллаштиришга кўмаклашди.

Бинобарин, маданият ва тафаккурга космос илми таъсирининг кучайиши экологияга эътиборни жалб қилди: атроф муҳитни қисман бўлса-да муҳофаза қилиш, замонавий саноатнинг табиатга салбий таъсирини бартараф этиш туйғусини юзага келтирди. 70-йилларнинг бошларида Ғарбий Европада атроф муҳитни ифлослантиришга, атом энергетикасини ривожлантиришнинг зарарли оқибатларига қарши, ядро қуролиларини ва ҳарбий бюджетларни қисқартириш учун курашувчи оммавий демократик ҳаракат бошланди. Бу ҳаракат «кўкатпарварлар» ҳаракати номини олди.

1980 йилда ГФРда «кўкатпарварлар» сиёсий партияси пайдо бўлди. «Гринпис» («Яшил дунё») деган халқаро ҳаракат ҳам шаклланди. Бу ҳаракатнинг фаолияти ҳукуматлар ва хусусий компаниялар томонидан атмосферага ва Дунё океанига зарарли моддалар ташлалишини чеклаш чоралари кўрилишига кўмаклашди. Экологиянинг маданиятга кириб келиши каттагина илмий кучларни атроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммолари билан шуғулланишга жалб этди. Жонли табиатни ўрганиш билан бевосита боғлиқ бўлган биология ва тиббиётдан ташқари илгари табиатни «бўйсундириш» учун фойдаланиб келинган физика ва кимё фанларида бутун-бутун экология йўналишлари вужудга келган. Юксак даражада ривожланган замонавий техника ва саноат ҳам энди табиат муҳофазасига хизмат қилиши керак.

Космос ва экология соҳаларининг кучайиши маданият ва тафаккурдаги инсонпарварлик жиҳатларининг салмоқли тус олишига имкон берди. Инсон ҳақидаги фан бўлмиш антропология муаммолари ҳозир тарих, руҳият, социология, сиёсатшунослик, иқтисодиёт каби барча ижтимоий фанларда марказий ўринни олди.

Оммавий ва юксак элитар маданиятнинг ўзаро таъсири ва ҳамжиҳатлиги

Маданиятнинг саноатлашуви ва шаҳар аҳолисининг кўпайиши жараёнлари маданиятга оммавий ўртаҳоллик характерини бахш этди. Бу ҳолат маданиятнинг жа-

миятга бевосита таъсир даражасини бирмунча торайтирган бўлса ҳам, аммо анъанавий маданиятнинг юксак руҳини йўқотмади.

«Оммавий маданият» ибораси АҚШдан тарқалиб, 50-йилларда халқаро миқёсда ёйилди. Одатда уни бутун оммага хизмат қилишга мўлжалланган бадий маданиятнинг алоҳида соҳаси деб талқин қиладилар. «Оммавий маданият» ибораси билан бир қаторда «оммавий санъат» ибораси ҳам ишлатила бошлади. Оммавий маданиятнинг пайдо бўлишини янги ишлаб чиқариш усулларини берган, ахборот тарқатиш ва фойдаланиш йўллари кешф этган илмий-техника инқилоби билан боғлайдилар. Оммавий ахборот воситалари — газеталар, оммавий журналлар, радио, кино, телевидение, видеотехниканинг ривожланиши оммага таклиф этиладиган ахборот ҳажминини кўпайтирди. Бу ҳол уларни оммага яқинлаштирди. Иккинчи томондан эса санъаткорнинг халқ билан бевосита алоқасини йўққа чиқарди. Бадий маданият соҳасида кино корпорациялари, радиоэшиттириш ва телекўрсатув компаниялари, нашриёт ва босмахона трестлари қарор топди. Маданият бизнес соҳасига айланди. Реклама «оммавий маданият»ни тартибга солиб турадиган энг қулай восита бўлиб қолди. Ҳозирги Америка жамиятида «оммавий маданият»нинг аҳамияти нақадар катталигини шундан ҳам билса бўладики, маориф тизимида «оммавий маданият»ни ўрганиш мумтоз ижтимоий фанларни ўрганишдан кўра устун бўлиб қолди. Дарсларнинг ярмидан кўпроги телевидение, реклама, кино, журналистикани ўрганишга бағишланмокда. Тарих, мусиқа, хорижий тиллар ва шу каби дарсларда вақтнинг 26% га яқини «оммавий маданият» воситаларидан фойдаланишга ажратилмокда. Англиядаги университет таълими тизимида ҳам «оммавий маданият»ни ўрганиш курслари киритилган.

«Оммавий маданият» ҳамма нарсани қабул қилишга тайёр бўлган кўзи кўрадиган ва қулоғи эшитадиган ўртача савияли истеъмолчига хизмат қилади. Ақл-заковатли кишиларнинг дидига мўлжалланган жиддий элитар санъатни англаш учун илмли бўлиш, ижодни тушуниш, асабни ишга солиш керак бўлса, «оммавий санъат» ўртача савияли кишига гўё илиқ ваннага тушиб олиб ҳузур қилиш кайфиятини беради. Ҳозирги замоннинг жадал мароми асабларни таранглаштириб, руҳиятни мувозанатдан чиқариб турган бир пайтда «оммавий маданият»нинг бундай осонгина ҳузур бахш этиши жамият-

нинг реал эҳтиёжига асос бўлиб тушди ва кўнгил очар индустрияни яратиб берди. Бу йўлда «оммавий маданият» дунёда тан олинган юксак бадий асарлар яратиш билан бирга, афсуски, зўравонлик ва шафқатсизликни тасвирлаб, тарғиб қиладиган маҳсулотлар вужудга келишига ҳам йўл қўйди.

**Маданий ахборот узатишнинг янги шакллари.
Жаҳон миқёсида экология, энергетика ресурслари,
тиббиётга оид маданий муаммолар**

Электроника ва радиотехниканинг ривожланиши туфайли оммавий алоқа воситаларида инқилоб содир бўлди. Одамларнинг кундалик ҳаётига радиотелефон, уяли, мобиль, йўлдош телефонлари, телетайп, телефакс сингари жуда пухта ва тезкор янги алоқа воситалари кириб келди. Маданий ахборот узатишнинг янги ва самарали воситалари пайдо бўлди. Улар орасида ахборот тарқатишнинг халқаро электрон тизими — «Интернет» шахсий компьютерга эга бўлган ҳар бир кишига ер юзининг ҳар қандай жойидаги киши, ташкилот, муассасадан зарур ахборотни олиш имкониятини яратди. Ернинг сунъий йўлдоши воситасида ишлайдиган телевидение исталган жойдан телекўрсатувларни олиб кўрсатиши мумкин. Бирмунча ривожланган ҳар қандай мамлакатда ўнлаб хусусий ва давлат телекомпаниялари жуда хилма-хил ахборот оқимларини телетомошабинларга етказмоқда. Кўпдан-кўп радиостанциялар ва даврий матбуот ҳам шу иш билан шуғулланмоқда.

Ана шуларнинг ҳаммаси оммавий ахборот воситаларига одамлар ва мамлакатлар ўртасида маданий ҳамкорликни таъминлаш билан бирга уларнинг феъл-атворига таъсир қилиш — уларни тарбиялаш. Ер юзида ҳаётни сақлаб қолиш учун биргаликда ҳаракат қилиш, ҳукуматларга таъсир ўтказишга интилиш имконини беради.

XX аср охирига келиб инсон шундай муаммоларга дуч келдики, Ер юзидаги тамаддуннинг тақдири шу муаммоларнинг ҳал этилишига боғлиқ бўлиб қолди. Булар глобал (жаҳоншумул) муаммолар деб аталади.

Уларнинг энг муҳимлари:

— инсон фаолиятининг фалокатли оқибатлари (атроф муҳитнинг булғаниши, атмосферадаги озон қатламнинг камайиши, яъни ҳаводаги карбонат ангидрид

микдорнинг кўлайиши натижасида вужудга келган парник эффекти, тупроқнинг ҳосилдор қатлами камайиши ва шу кабилар) билан боғлиқ бўлган экология танглиги;

— оммавий қирғин қуроли (термойдровий, кимёвий, бактериологиявий қуроллар) ишлатиладиган уруш хавфи;

— энергетика ресурслари муаммоси. Агар нефть ва газ ишлатишнинг ҳозирги суръатлари давом этаверса, келгуси асрнинг биринчи ярмидаёқ уларнинг захиралари тугаб қолади. Шу сабабли иқтисодиётни янада ривожлантириш, хомашё ва ёқилғи ресурсларини ҳар томонлама тежайдиган янги энергия манбаини топиш жуда ўткир вазифа бўлиб турибди;

— очлик, қашшоқлик, саводсизлик, янги бедаво касалликлар, аввало СПИД касаллигининг пайдо бўлиши.

Ана шу муаммоларни ҳал этишда оммавий ахборот воситалари жуда катта роль ўйнаши мумкин. Чунончи. Фарбда аҳолининг тиббий маорифи жуда илгарилаб кетди. Миллий ва халқаро таълим дастурлари яратилган. Оммавий ахборот воситалари таъсирида одамларнинг экологик тафаккури ва феъл-атвори ўзгарди.

ЮНЕСКОнинг фаолияти. Маданий ҳамкорлик — инсоният ҳаётининг мажбурий шарти

БМТнинг махсус муассасаси — Маориф, фан ва маданият масалалари бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (ЮНЕСКО) энг йирик ҳукуматлараро ташкилотлардан биридир. У 1945 йил 16 ноябрь кунин Лондонда бўлиб ўтган Таъсис конференциясида тузилган. Унинг Устави давлатлар томонидан тасдиқлангач, 1946 йил 4 ноябрида кучга кирди. Шу кун ЮНЕСКО барпо этилган сана ҳисобланади.

Уставнинг ЮНЕСКО асосий вазифаларини таърифловчи I-моддасида бундай дейилган: «Ташкилот ирқи, жинси, тили ёки динидаги тафовутлардан қатъий назар барча халқлар учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставида эълон қилинган адолат, қонунийлик, инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликлари ялпи ҳурмат қилинишини таъминлаш манфаатларини кўзлаб, халқларнинг маориф, фан ва маданият соҳасидаги ҳамкорлигини кенгайтириш йўли билан тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашга кўмаклашишни ўз вазифаси деб билади».

ЮНЕСКОнинг фаолият соҳаси масалаларнинг кенг доирасини қамраб олади. Аввало саводсизликни тугатиш учун кураш, таълимнинг мазмуни ва уни режалаштириш, ривожланаётган мамлакатларда муҳандис-техник мутахассислар тайёрловчи марказлар тузиш, фан ва маданият соҳасида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш тадбирлари шу жумлага киради. ЮНЕСКО доираенда турли мамлакатларнинг олимлари биосферани муҳофаза қилиш, океанография, геология, гидрология, энергетика, биотехника соҳасидаги илмий муаммоларни ўрганиб амалга оширмоқдалар. Ядро уруши хавфини бартараф этиш, қуролсизланиш масалалари ҳам диққат марказида турибди. Урушни тарғиб қилишни қоралайдиган, ёппасига ва тўлиқ қуролсизланишга чақирадиган жамоатчилик фикрини вужудга келтириш ЮНЕСКОнинг асосий вазифаларидан биридир. Атоқли жамоат ва давлат арбоблари, Нобель мукофоти лауреатлари иштирокида ЮНЕСКО ўтказган Тинчлик анжумани (Париж, 1979 йил), «Қуролсизланиш йўлидаги тўсиқлар ва уларни бартараф этиш чоралари» мавзундаги экспертлар кенгаши, «Олимлар, қуролланиш пойғаси ва қуролсизланиш» (1982 йил) халқаро симпозиуми каби тадбирлар жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

ЮНЕСКО халқаро маданий ҳамкорликни ривожлантириш ва бойитиш борасидаги ишлари билан юксак эътибор қозонди. У дунёдаги маданий меросни сақлаб қолиш учун кўп иш қилмоқда, миллий маданиятларнинг ривожланишига кўмаклашмоқда. Маданият соҳасидаги сиёсатни ишлаб чиқишга, халқлар маданиятини ўрганишга, улар ҳақидаги билимларни оммалаштиришга қўшаётган ҳиссаси ҳаммага маълум. Шу мақсадда залварли илмий асарлар нашр этилмоқда, кўргазмалар ўтказилмоқда, тадқиқотлар асосида тузилган «Жаҳон мероси рўйхати»га энг машҳур ёдгорликлар ва тарихий жойларнинг номлари киритилган. ЮНЕСКО жаҳон халқларининг маданий меросини сақлаб қолишга оид кўпгина конвенция ва тавсияномаларни ишлаб чиқиб қабул этди. Уларнинг энг муҳимлари: қуролли можаро чиққан тақдирда маданий обидаларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенция, археология қазишмаларини халқаро тартибга солиш қоидаларини белгиловчи тавсиянома, халқаро маданий обидаларни айирбошлаш тўғрисидаги тавсиянома ва ҳоказо. 1960 йилда ЮНЕСКО Асвон тўғони қурилиши вақтида Миср ва Судандаги Қадимий Нубия ёдгорликларини, 1982 йилда Индо-

незиядаги Боробудур ибодатхонасини сақлаб қолиш чораларини кўрди. Бошқа мамлакатларда ҳам тарихий обидалар ва диққатга сазовор жойларни эҳтиёт қилиб сақлаш кампанияси ўтказилди. «Энг салмоқли асарлар мажмуаси» дастури доирасида ЮНЕСКО дунёдаги энг яхши бадний асарларни таржима қилиш ва тарқатиш ишларини амалга оширмоқда.

Илм-фаннинг XX асрдаги тараққиёти

XX асрда илм-фаннинг ривожланиши бениҳоя жадаллашди. Унда чинакам инқилоб рўй берди. Дунё илм-фанининг манзараси ҳаддан ташқари ўзгарди.

XIX асрдаёқ илм-фан саноатни янги техника билан жиҳозлашга кўмаклашган эди. Буғ двигателлари ва ички ёниш двигателлари пайдо бўлиши, шунингдек электрдан, янги кимёвий жараёнлардан фойдаланиш ва бошқа кўпгина кашфиётлар илгари инсоният фойдаланиб келган мушак кучини бир неча баравар оширди.

XX асрнинг биринчи ярмида ҳам шунга ўхшаш, аммо техника янгиликлари тезроқ жорий этиладиган жараён содир бўлаётгандек туйилган эди. Пластмассалар, сунъий каучук, янги дори-дармонлар, кимёвий толалар ва, ниҳоят, атом энергияси — ана шуларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш имкониятларини кўпайтирди ва бозорни оммавий истеъмол моллари билан мўл-кўл таъминлади.

Илм-фан жамият тараққиётида жиддий омил бўлиб қолди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин бирон мамлакатнинг ҳукумати илмий тадқиқотларнинг аҳамиятини инкор қила олмас эди. Ракета-ядро қуролини яратиш соҳасидаги ишларгина эмас, радарлар, компьютерлар, пенициллин, ДДТ ва бошқа кўпгина нарсаларнинг яратилиши ҳам шундан далолат беради. Давлатларнинг стратегик манфаатлари илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлашга ва шу ишлар учун тобора кўпроқ моддий ресурслар ажратишга мажбур қилди. Илм-фан жамиятдаги ҳокимиятни амалга оширишнинг энг самарали воситаларидан бири бўлиб қолди.

XX асрнинг 70-йилларида илм-фаннинг ривожланишида янги босқич бошлангани равшан бўлди. Энди микроэлектроника ва янги технологиялар жорий этила бошлади. Шу сабабли бу босқични кўпинча технотрон инқилоби, деб атайдилар. Микроэлектроника жуда катта имкониятларни очди ва очиб бормоқда. Бу соҳа афсонавий суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

Микроэлектроника ҳамма тармоқларда қўлланила бошлади. Микропроцессорлар асосидаги микроэлектрониканинг яратилиши металл қирқишда, кийим-кечак бичишда, матнларга ишлов беришда, цемент ишлаб чиқаришда ва бошқа кўп соҳаларда меҳнат унумдорлигини кескин (кўпинча бир неча ўн баравар) ошириш имконини беради. Айни вақтда маблағ, ресурс, энергия ва шу кабилар тежаллади.

Микроэлектроника билан янги алоқа турларининг бирга қўшилиши бошқарувчилар, молиячилар, олимлар, котибалар, сотувчилар, суғурта ходимлари ва бухгалтерлар меҳнатини бутунлай ўзгартиради. Ҳозир Фарб мамлакатларида информатика соҳасида банд бўлган ходимлар ишлаб чиқариш саноатидаги ходимлардан кўплиги тасодифий эмас.

Айни вақтда биотехнология, шунингдек хоссалари олдиндан белгилаб қўйилган материаллар яратиш технологияси жадал ривожлана бошлади.

Шундай қилиб илм-фан ва технотрон инқилоби жамиятнинг қиёфасини мутлақо ўзгартириб юбормоқда. Айрим табиий ресурслар (нефть, кўмир ва ҳоказолар)нинг аҳамияти пасайиб, бошқа турдаги ресурсларнинг роли ошмоқда.

Куч сарфланадиган ишлаб ниқаришлар йўқолиб, илм-фан ютуқларидан фойдаланиладиган ишлаб чиқаришлар пайдо бўлмоқда. Ақлий меҳнатнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Жамият барча аъзоларининг эҳтиёжларини тобора кўпроқ даражада қондириш имконияти пайдо бўлмоқда.

Албатта, бу ўзгаришлар ҳозирча фақат Фарбнинг ривожланган мамлакатларида рўй бермоқда, аммо келгусида бошқа мамлакатларда ҳам шундай бўлиши муқаррар. Илм-фан жаҳон тамаддуни ўзгаришининг негизига айланди. Ўзгаришлар манзараси ҳозирча жуда умумий тарзда кўрина бошлади. Яқин келажакда одат бўлиб қолган тасаввурларга каттагина тузатишлар киритилиши мумкин.

Қисқача хулосалар:

XX асрда ижтимоий онгда катта ўзгаришлар содир бўлди. Аср бошларида ижтимоий онг умидворлик руҳи билан суғорилган эди. Биринчи жаҳон урушидан кейин кўпроқ умидсизлик кайфиятлари ёйилди. Инсоннинг ақл-

заковоти имкониятларига ишончсизликни ифодаловчи иррационализм оқими пайдо бўлди.

Бу ўзгаришлар адабиёт ва санъатда чуқур из қолдирди. Реализм билан бир қаторда абстракционизм ва сюрреализм оқимлари ривожлана бошлади. Адабиётда модернизм оқими пайдо бўлди. Оммавий маданиятнинг юзага келиши XX асрнинг муҳим воқеаси бўлди. Оммавий ахборот воситалари — матбуот, радио, телевидениенинг роли ошди. Адабиётнинг оммавий китобхонга мўлжалланган янги жанрлари — детектив, «жосуслик романи», фантастика пайдо бўлди. Оммавий маданият демократик ва тоталитар мамлакатларда турлича тарзда ривожланди. Илм-фаннинг ривожини бениҳоя жадаллашди. У моддий ишлаб чиқаришнинг таркибий қисми бўлиб қолди. Илм-фан ютуқларига асосланган ишлаб чиқариш пайдо бўлди. Тобора кўпроқ ходимлар ақлий меҳнат билан шуғуллана бошлади. Илм-фан ва технотрон инқилоби жамиятнинг қиёфасини тубдан ўзгартирмоқда.

ХУЛОСА

Давлатлар сонининг кўпайиши. Асримиз бошларида дунё харитаси деярли бир текис кўрinarди, ҳозирги замон харитаси эса хилма-хиллиги билан кўзни қамаштиради. Мустамлакачи империялар, сўнгра собиқ СССР, Югославия, Чехословакия барбод бўлгач, суверен давлатлар сони 186 тага етди. Биринчи жаҳон уруши бошланган пайтда дунёда атиги 60 та давлат бор эди. Аммо ҳали янги давлатлар тузилиши жараёни ниҳоясига етгани йўқ, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили тобора яққол намоён бўлмоқда.

Аср бошидаги аҳволдан фарқли ўлароқ ҳозирги дунёда халқаро муносабат барча субъектларининг тенглиги тўғрисидаги тасаввур мустаҳкам қарор топди. Бунинг маъноси шуки, аср бошида буюк давлатлар измида бўлган кичик давлатлар ҳам йирик давлатлар каби ҳуқуққа расман эгадирлар. Бу ҳолат халқаро муносабатларда кўпроқ адолат бўлиши сари катта силжиш эканлиги шубҳасиз. Аммо бу ютукдан кимлар қувонса, кимлар ташвишга тушмоқда. Бу ҳолатда дунёда қандай тартиб ўрнатиш мумкин, бош-бошдоқлик келиб чиқмайдими, ҳамма ҳаммага қарши уруш бошламайдими?

БМТнинг роли ошиб бориши. Ҳозирча дунёдаги тартибнинг кафили бўлмиш БМТнинг роли ошиб бораётганлиги равшан. Шу муносабат билан ҳаммабоп (универсал) халқаро ташкилот тузиш ғоясининг нақадар самарадорлиги айниқса яққол кўрина бошлади. Бу ғоя 20-асрнинг бошларидаёқ илгари сурилган эди, аммо унинг кадр-қийматини тўла баҳолаш учун иккита жаҳон урушининг, «совуқ уруш»нинг тажрибаси керак бўлди. 90-йиллардагина БМТ турли жойларда тинчлик ўрнатиш соҳасида бир неча йирик тадбирни амалга оширди. БМТ байроғи остида «Чўл бўрони» амалиёти ўтказилди. Кичкина Кувайтга қарши тажовуз қилган Ироқ 1991 йилнинг бошларида асосан Америка қўшинларидан ташкил топган кучлар томонидан тор-мор қилинди.

Ироқ билан Кувайт ўртасидаги чегарага БМТ кўшинлари жойлаштирилди. БМТ байроғи остида хизмат қилувчи ҳарбий бўлинмалар Ангола, Мозамбик, Камбожа, Югославияда ўзаро курашувчи томонларни яраштиришда қатнашди.

20-аср охирида Ер куррасининг нуфусий қиёфаси. Агар 20-аср бошларида Европа ва Шимолий Америка мамлакатларининг аҳолиси тез кўпайган бўлса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин туғилиш камая бошлади.

Қадим замонлардан бери одамлар кўпроқ болали бўлишга интилиб келганлар. Шу сабабли болалар нақадар кўп нобуд бўлмасин, инсон зоти сақланиб қолди ва кўпайиб борди. Болалар хўжаликда иш кучи ва қариликда таянч эди. Ахлоқ-одоб, маънавият мезонларида, диний урф-одатларда шу нарса ўз ифодасини топган. Аёлнинг ижтимоий обрў-эътибори кўпинча фарзандининг кўплиги билан белгиланган, кўп болали онла худонинг алоҳида марҳамати деб ҳисобланган.

Саноат инқилоби, тиббиёт ва соғлиқни сақлаш тез ривожланиши натижасида вазият секин-аста ривожлана бошлади. Ўлим камайди, инсон зотининг қирилиб кетиш хавфи йўқолди. Меҳнат тобора малакали тус олди, бунинг учун ўқиш ва махсус тайёргарлик кўриш керак бўлди. Oilаларнинг ўз фарзандларини ўқитишга қиладиган харажатлари кўпайди. Тез орада ота-оналар олдида, агар болалари кўп бўлса, уларга зарур маълумот бераолмасликлари, болалари кам бўлса, уларни ҳаётга тайёрлаш яхшироқ бўлиши муаммоси пайдо бўлди. Улар кўпинча камроқ бола кўришга интила бошладилар. Хотин-қизларнинг озодликка чиқиши ва уларнинг уйдан ташқаридаги иш билан кўпроқ банд бўлиши, уларда нуқул онла билан боғлиқ бўлмаган ҳаётий қадриятлар ва мақсадлар пайдо бўлиши ҳам бунга кўмаклашди. Шу тариқа имкон борича кўпроқ фарзанд орттиришдан кўра ота-оналар мақбул деб ҳисоблаган миқдорда фарзанд кўришга интилиш қарор топди. Туғилиш камая бошлаганининг сабаби ҳам мана шу.

Айни вақтда Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари ҳозир Европанинг 19-асрдаги ҳолатини бошидан кечирмокда. Бу жойларда туғилиш кўпайгани ҳолда болаларнинг нобуд бўлиши камайди, аҳолининг кўпайиш суръатлари ошди. Шу тариқа нуфусий партлаш бошланди. Мазкур қитъаларда дунё аҳолисининг кўпчилиги яшаб турганлиги сабабли, бу нарса Ер куррасида ҳам нуфусий портлашга олиб келди. Дунё аҳо-

лисининг сони 20-асрда уч ҳисса кўпайиб, 6 миллиард кишига етди. Бунда Европанинг улуши камайди.

Ҳозир инсоннинг ўртача умри 60 ёшдан сал ошади. Ҳатто Африканинг заиф ривожланган мамлакатида ҳам аср бошидаги ривожланган мамлакатлардаги умр узоқлик даражасига эришилди. Илгари кўп кишилар юқумли касалликлар оқибатида қирилиб кетган бўлса, кучли антибиотиклар ихтиро қилинганлиги, юқумли касалликлар манбалари тугатилганлиги, ёппасига эмлаш бошланганлиги туфайли юқумли касалликлар чекинди. Ҳозир юрак-томир хасталиклари асосий ўлим манбаи бўлиб қолди. Аммо Осиёда ва айниқса Африкада ҳали ҳам кўпроқ бола нобуд бўлмокда.

Дунё қишлоқларида шаҳарларга нисбатан бирмунча кўпроқ аҳоли яшаб турибди, бироқ тез орада шаҳарликлар сони ошиб кетади. «Учинчи дунё»да баҳайбат шаҳарлар ҳаддан ташқари тез ўсиб бормокда. Мехико, (Мексика), Сан-Паулу (Бразилия), Калькутта (Ҳиндистон) каби шаҳарларнинг аҳолиси ғоят кўпаймоқда. Саводхонлик ошиб, Ер юзи катта ёшдаги аҳолисининг аксарияти саводли бўлиб қолди, лекин ҳали ҳам сал кам 1 миллиард киши саводсиз.

Аср бошида бутун дунёда нуфус вазияти тахминан бир хил эди, ҳозир жуда хилма-хил. Ривожланган мамлакатларда кам болали оилалар устун, йигит ва қизлар кечроқ никоҳ тузишмокда. Ривожланаётган мамлакатларда эса кўп болалилик анъанаси давом этиб, никоҳлар эрта тузилмокда. Бинобарин, аёлларнинг ижтимоий турмушдаги роли ва ўрни ҳам ҳар хил.

Кескинлик манбалари. Жаҳон ҳамжамияти биринчи навбатда ҳал қилиши зарур бўлган муаммолар мавжуд. Можаро манбаларини тугатиш асосий ўринни олади. Исроил билан араб мамлакатлари ўртасидаги, Югославиядаги, Шимолий Кавказ, Молдавия, Тожикистондаги можаролар, Арманистон билан Озарбайжон ўртасида Тоғли Қорабоғ хусусидаги тўқнашувлар ҳаммани ташвишга солиб турибди. Шимолий Ирландиядаги вазият Буюк Британиянинг тинчлигини бузмокда. Испаниядаги Басклар мамлакати мустақиллик талаб қилмокда. Ҳиндистон билан Покистон ўртасидаги кўп йиллик зиддият ҳамон барҳам топган эмас.

«Совуқ уруш» тугаганидан кейин жаҳонда ракета-ядро уруши хавфи камайгандек бўлди. Аммо ядро қуролининг тарқалиш хавфи, ракета технологиялари ва кимё қуроли тайёрлаш технологиялари кенгайиб бора-

ётганлиги хавфи пайдо бўлди. Оммавий қирғин қуролини назорат остида тутиш халқаро муносабатларда кўпроқ барқарорлик бўлишига кўмаклашади. 1995 йилда 170 давлат вакиллари халқаро конференциясида ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг доимий амал қиладиган муддатсиз шартнома деб эълон қилиниши катта аҳамиятга эга бўлди.

Ҳозирги дунё муаммолари. Дунё олдида жиддий иқтисодий муаммолар турибди. Жаҳон иқтисодиётининг мувозанатсизлиги давом этаётганлиги, бепоён қолоқ минтақалар мавжудлиги — шу муаммоларнинг энг муҳимидир. Собиқ социалистик мамлакатлардаги бозор ислохотлари ҳам халқаро ҳамжамият ёрдамига муҳтож.

Экология муаммолари жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини кўпроқ тортмоқда. Атроф муҳитнинг ифлосланиши мислсиз миқёсларга етди ва инсоннинг ҳаётига хавф солмоқда. Ҳар хил тонфадаги ёқилғи кўплаб ёқирилиши натижасида атмосферада углекислота ҳаддан ташқари кўпайиб, атмосфера исиб бормоқда («парник эффекти») ва иқлим ўзгармоқда, атмосферадаги озон қатламининг емирилиши эса ультра бинафша нурларнинг таъсирини кучайтирмоқда. Дунё аҳолисининг кўпчилиги ифлосланган сув манбаларидан фойдаланмоқда.

Инсоният олдида турган бу муаммолар халқаро ҳамжамиятнинг биргаликдаги куч-ғайратлари билан ҳал этилиши лозим. Худди шунинг учун ҳам уларни жаҳоншумул муаммолар, деб атайдилар. Бу эса дунёнинг яхлитлиги ва ўзаро боғлиқлигидан дарак беради.

Дунёнинг ўзаро боғлиқлиги. Аввал бўлганидек эндиликда ҳам дунёнинг бирлиги кўп жиҳатдан иқтисодий ўзаро боғлиқлик билан белгиланади. Халқаро меҳнат тақсимоётининг миқёслари тез ўсиб, халқаро савдо-сотиқ йўлидаги тўсиқлар тобора камайиб бормоқда. Дунё савдосининг катта қисмини қўлга киритиб олган миллатлараро корпорациялар дунёдаги янги бозорларни ўзлаштирмоқда. Худди ана шу корпорациялар бутун дунёга бир андозадаги товарларни ва хизматларни таклиф қилмоқда, эндиликда «Пепси-кола» ёки «Панасоник» савдо маркалари ҳамма жойда машҳур.

Ер куррасининг кўпгина минтақаларида иқтисодий интеграция фаол ривожланмоқда. Бу жараён Фарбий Европада айниқса чуқур тус олди. 15 мамлакатни бирлаштирувчи Европа иттифоқи ҳатто ягона валютани ҳам жорий қилди. Шимолий Америка (Канада, Мек-

сика, АҚШ) да эркин савдо зонасини вужудга келтириш тўғрисида битим имзоланди. Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодий яқинлашувга кўмаклашиш учун Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари уюшмаси (АСЕАН)ни туздилар. 80-йиллардан бошлаб Лотин Америкасида ҳам интеграция жараёнлари ривожлана бошладди. У ердаги 11 мамлакатни ўз ичига олувчи Лотин Америкаси «интеграция уюшмаси», 4 мамлакатни ўз ичига олувчи Америка жанубий мамлакатлари умумий бозори, 5 мамлакатдан иборат Анд гуруҳи барпо этилди.

Дунё мамлакатларининг кучайиб бораётган ўзаро иқтисодий боғлиқлиги иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштиришни ҳам талаб қилади. Бунинг учун 1974 йилдан бошлаб дунёда иқтисодий жиҳатдан энг кучли мамлакатлар — «катта еттилик» — Буюк Британия, Италия, Канада, АҚШ, Франция, ГФР ва Япония раҳбарлари мунтазам учрашиб туришибди.

Чегаралар очиб қўйилиши муносабати билан аҳолининг ҳаракати миқёслари ҳам ғоят кенгайди. Ҳозир 100 миллионга яқин киши ўзи туғилиб ўсган мамлакатдан бошқа мамлакатларда яшамокда ва ишламокда.

Махсус Ер йўлдошларидан фойдаланувчи замонавий алоқа тизимлари Ер куррасининг исталган жойи билан телефон орқали бемалол алоқа ўрнатиш имконини беради. Айни вақтда компьютерлардан, факсимил алоқа аппаратларидан фойдаланиш туфайли ягона ахборот тармоғи вужудга келтирилмокда. Оммавий ахборот воситалари, аввало телевидение бутун дунёни қамраб олмокда. Йирик халқаро воқеалар, масалан, Олимпиада ўйинлари дарҳол бутун дунёга кўрсатилмокда.

Маданий бирлик. Аммо 20-асрнинг охири дунё бирлигининг яна бир янги сифатини намоён қилмокда. Шўролар иттифоқида ва Шарқий Европада тоталитар тузумлар барбод бўлиб, «учинчи дунё»даги социалистик тажрибалар инқирозга учрагач, энди биринчи марта деярли бутун дунё ҳамжамияти бозор иқтисодиёти ва либерал демократиянинг тағ-заминли моҳиятини яқдиллик билан тан оладиган вазият вужудга келди. Дунёдаги атиги икки мамлакат — Куба ва Шимолий Кореядагина бозор иқтисодиёти бутунлай рад қилинмокда. Шу маънода биз дунёнинг муайян маданий яхлитлиги ҳақида бемалол гапиришимиз мумкин.

АДАБИЁТ РУЙХАТИ

- Ислом Каримов. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том. — Т., «Ўзбекистон», 1996 й.
- Ислом Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-том. — Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-том. — Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Ислом Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-том. — Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Ислом Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-том. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
- Ислом Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. — Т., «Ўзбекистон», 1998.
- Ислом Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-том. — Т., «Ўзбекистон», 1999.
- Конституции государств Американского континента. В 3 т. М., 1957—1959;
- Конституции буржуазных государств. М., 1982; Хрестоматия по новейшей истории. В 3 т. М., 1961. — Т. 3 (1945—1961). Права человека;
- Сборник универсальных и региональных международных документов. М., 1990.
- Дипломатический словарь. В 3 т. М., 1984—1985.
- Государство и экономика развитых капиталистических стран в 80-х годах. — М.: Наука, 1989.
- Американский капитализм в 80-е годы. Закономерности и тенденции развития экономики. М., 1986.
- Гаджиев К. С. Американская нация: национальное самосознание и культура. М., 1990; — Шу муаллиф. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии, 50—70-е годы. М., 1982.
- Журкин В. В. США и международно-политические кризисы. М. 1975.
- История США. В 4 т. М., 1987. Т. 4.
- Конституция США: История и современность/Под ред. А. А. Мишина, Е. Ф. Языкова. М., 1988.
- Политические институты США: история и современность. М., 1988.
- Городецкая И. Е. Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945—1970. М., 1983.
- Жигалов М. И. Современная история Великобритании (1945—1975). М., 1978.
- Полякова Е. Ю. Ольстер: Истоки трагедии. М., 1982.
- Сванадзе Л. Н. Великобритания: консерваторы и проблемы послевоенного развития. 1945—1955. М., 1984.
- Павлов Н. В. Внешняя политика ФРГ: Концепции и реалии 80-х гг. М., 1989. Урьяс Ю. П. Механизм государственной власти в ФРГ. М., 1968.

- Арсеньев Э. А. Франция: проблемы и политика. Очерки о социально-политической жизни. М., 1978. — Шу муаллиф. Франция под знаком перемен: Очерки о классовой борьбе в современной Франции. М., 1984.
- Новиков Г. Н. Голлизм после де Голля. Идеиная и социально-политическая эволюция. 1969—1981 г.г. 1984.
- Смирнов В. П. Новейшая история Франции. 1918—1979. — Шу муаллиф. Франция: страна, люди, традиции. М., 1988.
- Васильков Н. П. Экономическая система современной Италии. М., 1987.
- Филатов Г. С. Фашизм, неофашизм и антифашистская борьба в Италии. М., 1984.
- Драгунов Г. П. Швейцария: история и современность. Очерк новейшей истории. М., 1978.
- Современная Испания. М., 1983.
- Шеменков К. А. Греция: проблемы современной истории. М., 1987.
- Данилов С. Ю. Двухпартийная система Канады: тенденции развития. М., 1982. Современная внутренняя политика Канады. М., 1985.
- Горнов М. Ф., Ткаченко В. Г. Латинская Америка: опыт народных коалиций и классовая борьба. М., 1981.
- Латинская Америка 80-х годов. Тенденции общественного развития. М., 1988.
- Латинская Америка 80-х годов. Страны Южного конуса: современное положение и перспективы развития. М., 1989.
- Латинская Америка в международных отношениях XX века. В 2 т. М., 1988. Т. 2.

М У Н Д А Р И Ж А

Муқаддима	3
Дунё иккинчи жаҳон урушидан кейин	6
Иккинчи жаҳон уруши натижасида халқаро аҳволда содир бўлган ўзгаришлар	6
Шимолий Америка	27
АҚШ 1945—60 йилларда	27
АҚШ 80-йилларда ва 90-йиллар бошида	43
Канада	52
Европа	60
Буюк Британия	60
Франция	72
Германия	86
Италия	96
Шимолий ва Ғарбий Европа мамлакатлари	105
Марказий ва Жанубий Европа мамлакатлари	114
Шарқий Европа мамлакатларидаги тоталитар тузумларнинг тангдикка учраши	121
СССР нинг барбод бўлиши	130
Осиё ва Африка мамлакатлари	135
Миллий озодлик ҳаракати. Мустамлакачиликнинг инқирози. 70—80-йилларда Шарқ мамлакатлари тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари	135
Узоқ Шарқ мамлакатлари	152
Япония	152
Хитой	163
Ҳиндистон	173
Яқин Шарқ мамлакатлари	189
Урта Шарқ мамлакатлари	204
Шарқнинг янги саноатлашган мамлакатлари	220
Лотин Америкаси мамлакатлари	233
Маданиятнинг ривожланиши	252
Хулоса	264
Адабиётлар рўйхати	269